

Opća povijest prava i države

Bartulović, Željko

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2014**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:118:645517>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-02**

PRAVI

Pravni fakultet Faculty of Law

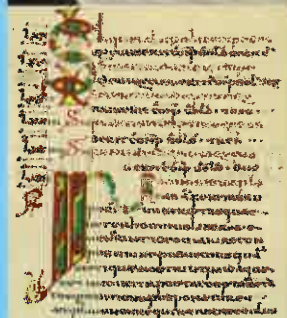
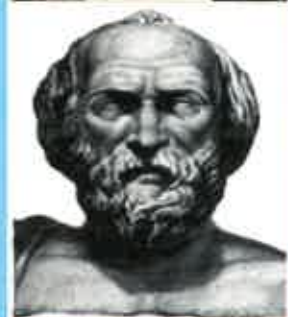
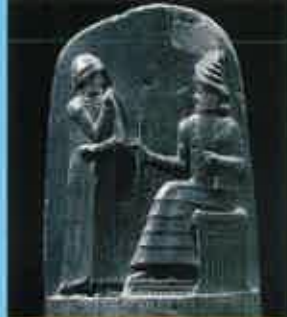
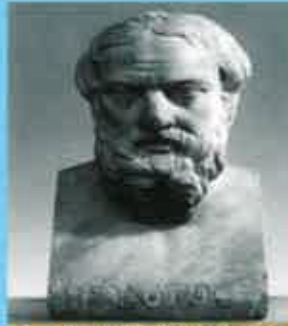
Sveučilište u Rijeci
University of Rijeka

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Law](#)
[- Repository University of Rijeka, Faculty of Law](#)

PRAVNI FAKULTET
SVEUČILIŠTA U RIJECI

Željko Bartulović
OPĆA POVIJEST PRAVA I DRŽAVE
Rijeka 2014.

**PRAVNI FAKULTET
SVEUČILIŠTA U RIJECI**

Željko Bartulović

**POVIJEST PRAVA I DRŽAVE
(I. DIO – OPĆA POVIJEST PRAVA I DRŽAVE)**

Rijeka 2014.

Željko Bartulović
POVIJEST PRAVA I DRŽAVE
(I. DIO – OPĆA POVIJEST PRAVA I DRŽAVE)

Urednik

Prof. dr. sc. Eduard Kunštek

Recenzenti

Prof. dr. sc. Željko Radić
Prof. dr. sc. Budislav Vukas ml.

Nakladnik

Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci

Za nakladnika

Prof. dr. sc. Eduard Kunštek

Lektorica

Dejana Golenko, prof.

Dizajn naslovnice

Prof. dr. sc. Željko Bartulović

Grafička priprema i tisak

Futura d.o.o. Rijeka

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Sveučilišne knjižnice Rijeka pod brojem 130511005.

ISBN 978-953-8034-01-5 (cjelina)

ISBN 978-953-6597-99-4 (I. dio)

PREDGOVOR:

Ova je knjiga namijenjena studentima I. godine Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, integriranog (petogodišnjeg) i preddiplomskog (trogodišnjeg), ali i studentima drugih pravnih fakulteta, različitih studijskih programa, te svima koji proučavaju povijesni nastanak, razvoj i usporedne analize države i prava.

Opća povijest prava i države dio je jedinstvenog predmeta *Povijest prava i države* koji je na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci nastao spajanjem *Opće povijesti prava i države* te *Povijesti hrvatskog prava i države* u okviru, tzv. bolonjske reforme pravnog studija. Ciljevi novog obrazovnog programa i objedinjavanje predmeta zahtijevali su prilagodbu sadržaja predmeta na veličinu prihvatljivu za učenje studentima. Stoga je tekst pisan većim slovima namijenjen učenju, dok manji slog treba pročitati kako bi se stekao uvid u cjelinu povijesnih procesa i potrebnih usporedbi, a može se koristiti za seminarsku nastavu, u izbornim predmetima, specijalističkom ili doktorskom studiju. „Mehaničko“ izbacivanje određenih dijelova gradiva nije bilo moguće jer bi se time narušila cjelovita slika i usporedba državnih i pravnih instituta i njeno proučavanje u kontekstu svjetskih i osobito europskih integrativnih zbivanja.

Predmet se izvodi putem predavanja i seminara, a nema vježbi. Stoga je izmijenjena, uglavnom, uobičajena koncepcija udžbenika koji ne sadrže izvorne tekstove državnih i pravnih akata pa se tijekom predavanja studente upoznaje s odabranim primjerima važnih pravnih izvora radi uvida u razvoj državnih i pravnih shvaćanja, pravne kulture i izražavanja. Uz pojedine naslove navedene su bilješke koje označavaju odakle je preuzet tekst, a na kraju se nalazi osnovni izbor iz literature.

Niti prošlosti protkale su sadašnjost.

Njihovo poznavanje čini nas mudrijima, tolerantnijima i humanijima!

Ilustracije na naslovnici i poledini knjige.

Naslovnica (s lijeva na desno):

1. red: Iustitia, Herodot, Friedrich Carl von Savigny,
2. red: Baltazar Bogišić, Maat, Hamurabi i Šamaš,
3. red: mirovni ugovor Hatušilija III. i Ramzesa II, Talmud, Cirov cilindar,
4. red: Gortinski zakonik, Likurg, Periklo,
5. red: Aleksandar veliki, Lex Salica, Rotarijev edikt.

Poledina (s lijeva na desno):

1. red: statuti Jacopa Tiepola, Sachsenspiegel, Zlatna bula Andrije II.,
2. red: Corpus iuris civilis, Ruska pravda, Kur'an,
3. red: tugra Sulejmana Veličanstvenog, Magna carta, Bill of rights,
4. red: Ustav SAD, Deklaracija o pravima čovjeka i građana, Weimarski ustav
5. red: Giuseppe Garibaldi, Ustav RSFSR, Karlo Veliki – simbol EU

SADRŽAJ:

PREDGOVOR	3
I. UVOD	9
1. PREDMET I ODNOS POVIJESTI PRAVA I DRŽAVE PREMA DRUGIM ZNANSTVENIM DISCIPLINAMA	9
2. POSTANAK I RAZVITAK OPĆE POVIJESTI PRAVA I DRŽAVE KAO ZNANSTVENE DISCIPLINE	9
2.1. Antičko razdoblje	9
2.2. Rani srednji vijek (rano kršćanstvo)	10
2.3. Glosatori i postglosatori	10
2.4. Francuska (elegantna) pravna škola	10
2.5. Škola prirodnog prava	10
2.6. Razvoj istraživanja povijesti prava i države od XVII. st.	11
2.7. Göttingenska pravna škola	11
2.8. Historijska pravna škola	11
3. HISTORIJSKI IZVORI	12
4. PERIODIZACIJA POVIJESTI	13
4.1. Periodizacija prema tipovima vlasništva	14
4.2. Računanje vremena (kronologija)	15
5. PRVOBITNA ZAJEDNICA	15
5.1. Izvori saznanja	15
5.2. Glavne etape u razvoju prvobitne zajednice	15
5.3. Organizacija društva u prvobitnoj zajednici	16
5.4. Porodica (obitelj) u prvobitnoj zajednici	16
5.5. Religija u prvobitnoj zajednici	16
5.6. Norme ponašanja u prvobitnoj zajednici	16
5.7. Gospodarstvo, pojava vlasništva i patrijarhalnog ropstva	17
II. DRŽAVE I PRAVO U STAROM VIJEKU	19
1. Osnovne karakteristike robovlasničkih država i prava	19
2. EGIPAT	19
2.1. Povijesni razvoj	19
2.2. Državno uređenje	20
2.3. Statusno pravo	20
2.4. Pravo: 2.4.1. Izvori prava; 2.4.2. Stvarno pravo; 2.4.3. Obvezno pravo; 2.4.4. Bračno i obiteljsko pravo; 2.4.5. Nasljedno pravo; 2.4.6. Kazneno pravo; 2.4.7. Sudski postupak	20
3. BABILON	22
3.1. Povijesni razvoj - sumersko doba i Babilon	22
3.2. Državno uređenje	22
3.3. Društveno-ekonomska struktura	22
3.4. Pravo: 3.4.1. Izvori prava; 3.4.2. Stvarno pravo; 3.4.3. Obvezno pravo; 3.4.4. Bračno i obiteljsko pravo; 3.4.5. Nasljedno pravo; 3.4.6. Kazneno pravo; 3.4.8. Sudski postupak	23
4. HETITI	31
4.1. Povijesni razvoj i državno uređenje	31
4.2. Društvo	32
4.3. Pravo: 4.3.1. Izvori prava; 4.3.2. Stvarno pravo; 4.3.3. Obvezno pravo; 4.3.4. Bračno pravo; 4.3.5. Kazneno pravo; 4.3.6. Sudski postupak	32
5. HEBREJI	33
5.1. Povijesni razvoj	33
5.2. Državno uređenje	33

5.3. Pravo: 5.3.1. Izvori prava; 5.3.2. Stvarno pravo; 5.3.3. Obvezno pravo; 5.3.4. Bračno, obiteljsko i nasljedno pravo; 5.3.5. Kazneno pravo	33
6. PERZIJA	35
6.1. Povijesni razvoj	35
6.2. Državna organizacija	35
7. STARA GRČKA	35
7.1. Povijest stare Grčke (Helade)	35
8. GORTINA	37
9. SPARTA	37
9.1. Povijest Sparte (Lakedemona)	37
9.2. Državno uređenje Sparte	38
9.3. Društvena struktura	38
9.4. Pravo: 9.4.1. Stvarno pravo; 9.4.2. Bračno i obiteljsko pravo	39
10. ATENA	39
10.1. Nastanak atenske države	39
10.2. Drakonove reforme	40
10.3. Solonove reforme - početak demokratske republike	40
10.4. Pizistratova tiranija	41
10.5. Klisenove reforme	41
10.6. Efijaltove reforme	41
10.7. Periklove reforme	41
10.8. Državno uređenje Atene	42
10.9. Društvena struktura	43
10.10. Pravo: 10.10.1. Izvori prava; 10.10.2. Stvarno pravo; 10.10.3. Obvezno pravo; 10.10.4. Bračno i obiteljsko pravo; 10.10.5. Nasljedno pravo; 10.10.6. Kazneno pravo, 10.10.7. Sudski postupak	44
11. HELENISTIČKE DRŽAVE	47
III. DRŽAVE I PRAVO U SREDNJEM VIJEKU	49
1. FRANAČKA	49
1.1. Povijest	49
1.2. Državno uređenje	49
1.3. Društvo	50
1.4. Pravo: 1.4.1. Izvori prava; 1.4.2. Stvarno pravo; 1.4.3. Obvezno pravo; 1.4.4. Bračno, obiteljsko i nasljedno pravo; 1.4.5. Kazneno pravo; 1.4.5. Sudski postupak	51
2. LANGOBARDI	57
2.1. Povijest	57
2.2. Državno uređenje	57
2.3. Društvo	57
2.4. Pravo: 2.4.1. Izvori prava; 2.4.1. Stvarno pravo; 2.4.2. Obvezno pravo; 2.4.3. Bračno, obiteljsko i nasljedno pravo; 2.4.4. Kazneno pravo; 2.4.5. Sudski postupak	58
3. MLECI	60
3.1. Povijest	60
3.2. Državno uređenje	61
3.3. Pravo; 3.3.1. Izvori prava; 3.3.2. Stvarno pravo; 3.3.3. Obvezno pravo; 3.3.4. Bračno, obiteljsko i nasljedno pravo; 3.3.5. Kazneno pravo; 3.3.6. Sudski postupak	61
4. OPĆE PRAVO (<i>Ius commune</i>)	64
5. NJEMAČKA	65
5.1. Povijest	65
5.2. Državno uređenje	66
5.3. Društvo	67

5.4. Pravo: 5.4.1. Izvori prava; 5.4.2. Stvarno pravo; 5.4.3. Obvezno pravo; 5.4.4. Bračno, obiteljsko i nasljedno pravo; 5.4.5. Kazneno pravo; 5.4.6. Sudski postupak	67
6. UGARSKA	71
6.1. Povijest	71
6.2. Državno uređenje	71
6.3. Društvo	72
6.4. Pravo: 6.4.1. Zlatna bula - Prava i slobode podanika; 6.4.2. Kazneno pravo; 6.4.3. Sudski postupak	74
7. BIZANT	75
7.1. Povijest	75
7.2. Državno uređenje	75
7.3. Društvo	76
7.4. Pravo: 7.4.1. Stvarno pravo; 7.4.2. Obvezno pravo; 7.4.3. Bračno i obiteljsko pravo; 7.4.4. Nasljedno pravo; 7.4.5. Kazneno pravo i postupak	77
8. RUSIJA	80
8.1. Povijest	80
8.2. Državni organi i društvo	81
8.3. Pravo: 8.3.1. Stvarno pravo; 8.3.2. Obvezno pravo; 8.3.3. Nasljedno pravo; 8.3.4. Kazneno pravo	82
9. ARAPSKA DRŽAVA	85
9.1. Povijest	85
9.2. Državno uređenje	86
9.3. Društvo	86
9.4. Pravo: 9.4.1. Izvori prava; 9.4.2. Stvarno pravo; 9.4.3. Obvezno pravo; 9.4.4. Bračno pravo; 9.4.5. Nasljedno pravo; 9.4.6. Kazneno pravo; 9.4.7. Sudski postupak	87
10. OSMANSKA TURSKA	90
10.1. Povijest	90
10.2. Državno uređenje	91
10.3. Društvo	91
10.4. Pravo	92
11. ENGLESKA	92
11.1. Povijest	92
11.2. Državno uređenje	94
11.3. Društvo	96
11.4. Pravo: 11.4.1. Pravni sustavi; 11.4.2. Stvarno pravo; 11.4.3. Obiteljsko i nasljedno pravo; 11.4.4. Kazneno pravo; 11.4.5. Sudski postupak	97
IV. DRŽAVE I PRAVO U NOVOM VIJEKU	103
1. ENGLESKA	103
1.1. Engleska do 1642.	103
1.2. "Krvava" revolucija 1642.	103
1.3. Restauracija i "Slavna" revolucija 1688.	104
1.4. Izborne reforme	105
1.5. Vladar (kralj)	106
1.6. Vlada	106
1.7. Gornji dom (Dom lordova)	106
1.8. Razvoj Britanskog imperija	107
1.9. Pravo: 1.9.1. Općenito; 1.9.2. Stvarno pravo; 1.9.3. Obvezno pravo; 1.9.4. Bračno i nasljedno pravo; 1.9.5. Kazneno pravo i postupak	107
2. SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE	108
2.1. Postanak i razvoj kolonija	108
2.2. Rat za neovisnost	108
2.3. Filadelfijski kongresi i Deklaracija o neovisnosti	109

2.4. Razvoj ustavnosti i državno uređenje SAD-a	109
2.5. Predsjednik SAD-a	111
2.6. Kongres SAD-a	112
2.7. Vrhovni sud SAD-a	113
2.8. Političke stranke	113
2.9. Pravo	113
3. FRANCUSKA	114
3.1. Društveno-ekonomski uzroci Revolucije	114
3.2. Skupština staleža, Revolucija i Deklaracija prava čovjeka i građanina	115
3.3. Ustavna monarhija - Ustav 1791.	116
3.4. Jakobinska diktatura i ustav 1793.	117
3.5. Termidorski Konvent i Direktorij (1794.-1799.)	118
3.6. Konzulstvo (1799.-1804.)	118
3.7. Prvo carstvo (1804.-1814.)	119
3.8. Restauracija Bourbona (1814.-1830.)	119
3.9. Srpanjska (Julska) monarhija (1830.-1848.)	119
3.10. Druga Republika (1848.-1852.)	120
3.11. Drugo carstvo (1852.-1870.)	120
3.12. Pariška komuna 1871.	120
3.13. Treća republika (1870.-1940.)	122
3.14. Četvrta republika (1946.-1959.)	122
3.15. Pravo: 3.15.1. Građansko pravo; 3.15.2. Obiteljsko pravo; 3.15.3. Kazneno pravo; 3.15.4. Kazneni postupak	123
4. NJEMAČKA	124
4.1. Rajnski savez (1806.-1814.)	124
4.2. Njemački savez (1814.-1867.)	125
4.3. Sjevernonjemački savez (1867.-1871.)	125
4.4. Ujedinjenje Njemačke i Carstvo (1871.-1918.)	125
4.5. Weimarska republika	125
4.6. Pravo	127
5. ITALIJA	127
5.1. Povijest od XVIII. st. do 1815.	127
5.2. Ujedinjavanje Italije	127
5.3. Italija nakon ujedinjenja	128
6. RUSIJA – SSSR	128
6.1. Rusija do 1917.	128
6.2. Februarska revolucija 1917.	128
6.3. Oktobarska revolucija 1917. i prvi dekreti sovjetske vlasti	129
6.4. Prvi sovjetski ustav RSFSR 1918.	130
6.5. Postanak SSSR-a i Ustav 1924.	131
6.6. Ustav SSSR-a 1936.	131
6.7. Raspad SSSR-a	132
7. EUROPSKA UNIJA	132
7.1. Podrijetlo europske ideje	132
7.2. Vijeće Europe (<i>Council of Europe</i>) - početci unifikacije europskog prava	132
7.3. Nastanak i institucionalno uređenje EU-a	133
7.4. Pravo EU-a - novo „ <i>ius commune</i> ”	135
IZBOR LITERATURE	136

I. UVOD

1. PREDMET I ODNOS POVIJESTI PRAVA I DRŽAVE PREMA DRUGIM ZNANSTVENIM DISCIPLINAMA

Riječ *historija* potječe od starogrčkog *histor* (svjedok, onaj koji zna) i *historeo* (istraživati) kao poznavanje i izlaganje prošlih događaja. U svakodnevnom govoru znači cjelinu povijesnog razvoja društva i znanost njegova razvoja. U ovom je predmetu znanost, koja odgovara na pitanja kako, kada i zašto se nešto dogodilo, tj. utvrđuje uzroke i zakonitosti razvoja prava i države. Ona spada u društvene znanosti, jer proučava pravo i državu kao društvene pojave. Kao povijesna disciplina proučava njihovu prošlost od njihova nastanka do danas, ali uvijek u okviru pravnih znanosti.

Pravo i država su zbiljske, historijske pojave u prostoru i vremenu, a pokušaj njihove objektivne spoznaje je znanost o pravu i državi. One su društvene pojave jer postoje samo u ljudskom društvu. Povijesne su jer su se pojavile na određenom stupnju razvoja društva, mijenjaju se i nisu vječne. Između prava i države postoji uvjetovanost, one su korelati, komplementarne i sinkrone kategorije.

Opća povijest prava i države kao znanost proučava sve države i pravne sustave u prošlosti, a nacionalna samo jednog naroda. Cilj je istraživanja opće povijesti prava i države u okviru pravnih studija utvrđivanje zakonitosti u njihovom razvoju. To se ne može postići istraživanjem u nacionalnim okvirima, npr. jer neke države nemaju kontinuitet postojanja. Ni puki usporedni prikaz svih nacionalnih historija ne pokazuje opće zakonitosti. Zato se u okviru predmeta proučavaju samo karakteristične države i pravni sustavi. Proučava se i prvobitna zajednica, iako dijelom izlazi iz okvira predmeta, ali služi razumijevanju uzroka nastanka prava i države.

Pravna i povijesna znanost razgranate su na discipline. Opća povijest prava i države povezana je s disciplinama koje istražuju različite aspekte povijesti, političke, kulturne, ekonomske, političke doktrine itd. Primjerice sa sociologijom koja kao znanost o društvu proučava njegova stanja i procese, obuhvaća razvoj društva prije nastanka prava i države, te suvremeno stanje, dok se povijest prava i države vremenski ograničava na razdoblje između tih odrednica. Proizvodni proces utječe na društvo, osobito pravo i državu pa postoji veza predmeta s ekonomskim znanostima itd. Predmet je povezan s pomoćnim povijesnim znanostima (arheologija, diplomatika, heraldika, numizmatika, sfragistika, paleografija, kronologija i dr.).

Opća povijest prava i države kao pravna znanost je povezana s disciplinama koje istražuju pozitivno pravo, a čiji je napredak nezamisliv bez spoznaje povijesnog razvoja. I pozitivno pravo vremenom postaje predmet proučavanja pravne povijesti.

2. POSTANAK I RAZVITAK OPĆE POVIJESTI PRAVA I DRŽAVE KAO ZNANSTVENE DISCIPLINE

Opća povijest prava i države kao zasebna znanost spada u mlađe discipline, jer je nastala početkom XIX. st. Proučavanje pozitivnog prava postoji već u antičkim državama na Istoku, a u antičkoj Grčkoj i Rimu država i pravo se sustavno izučavaju.

2.1. Antičko razdoblje

U najstarije doba pravo i država sagledavaju se kao predmet volje bogova. To je teokratska škola. Sve ljudsko i zemaljsko predmet je božanskih odluka. Običaji su božanska pravda, a država dio božanskog zakona. U V. st. pr. n. e. u Grčkoj se javlja racionalno shvaćanje države i prava. U filozofiji se javljaju dva načina promišljanja. Prvi koji težište stavlja na promišljanje pojedinačnih pojava (Herodot) i drugi koji razmišlja kroz općenitost (Sokrat). Djelomična istraživanja prošlosti prava i država nalazimo u Antici. Historija kao znanost nastala je kod starih Grka kao "*pojam istraživanja, kao sadržaj istraživanja i kao oblikovanje istraženog*". Kako se pravo i država nisu smatrali komplementarnim, povezanim i neodvojivim društvenim pojavama, proučavanje povijesti države odvajalo se od proučavanja prava. Prvo se javljaju povijesni prikazi države, a zatim prava. Najstarije podatke o njima donose *logografi* i *perijegeti* (tj. vodiči).

Herodot (V. st. pr. n. e.), od Cicerona zvan "*ocem historije*", dao je podatke o perzijskoj i egipatskoj državi, te grčkim polisima, ali on još naglašava ulogu bogova. Tukidid (oko V.-IV. st. pr. n. e.) u *Peloponeskom ratu* daje uvid u političke borbe između grčkih polisa. Bez mitologizacije opisuje antičko-delski i peloponeski savez koji prema njemu imaju elemente "*rudimentarne konfederacije*". Polibije (201.-120.), grčko-rimski historičar, u *Općoj historiji* opisuje razdoblje od 266. do 146. god. pr. n. e. i analizira Rim metodom Aristotelova *Ustava atenskog*. On svoje djelo naziva "*pragmatička historija*", jer treba biti pouka rimskim državicima. Ksenofont (198.-117.) u Helenici i Anabazi prikazuje helenski svijet i Perziju. Erastoten (III.-II. st. pr. n. e.) proučava povijest istočnog Mediterana od pada Troje. Maneton, egipatski svećenik iz III. st. pr. n. e. dao je pregled razvoja i periodizaciju egipatske države u *Egipatskoj kronici*. Pored historika, državu i pravo istražuju i filozofi. Sokrat (V.-IV. st. pr. n. e.) klasificira oblike država, njihovo uređenje i političke sustave. Platon (428.-347.) razvija teorijsko razmatranje i idealističko-utopijsku teoriju o državi u *Državi* i *Zakonima*. Najveći doprinos dao je Aristotel (384.-322.) proučavajući 158 polisa u *Politici*. U djelu *Ustav Atenski* daje pregled razvoja i uređenja atenske države. Zato se može smatrati prvim povjesničarom prava i države.

Grčka kultura, osim Aristotela, nije dala veći znanstveni prilog izučavanju povijesti prava i države. Rimski povjesničari (Cezar, Tit Livije, Tacit) daju važne podatke za povijest prava i države, ali nisu se njome zasebno bavili. Rimsku pravnu znanost, iako je vrhunac pravne misli u antici nema historijski karakter, ona se bavi praksom. Sekst Pomponije (II. st. n. e.) u *Enhiridonu* opisuje postanak državnih službi i prava. Gaj u obradi *Zakonika XII ploča* daje prikaz starog građanskog postupka.

2.2. Rani srednji vijek (rano kršćanstvo)

Počeci kršćanske misli razmatraju državu tek kao "nepromjenljivu božansku tvorevinu", pa se ni pravo ne istražuje. Aurelije Augustin (IV.-V. st.) u djelu *O državi Božjoj (De civitate Dei)*, temelju srednjovjekovnog kršćanskog pogleda na državu, razlikuje svjetovnu (carstvo "đavola, grijeha i zla") i duhovnu državu ("carstvo Božje na zemlji"). U razvoju država razlikuje 6 epoha, temeljem hebrejskih svetih knjiga. Odobrava Crkvi primjenu sile u "stvarima vjere", jer prisila na prihvata vjerskih dogmi nije nasilje, "već briga o dobru onih nad kim se vrši". Crkva je to primjenjivala u borbi protiv heretika.

Nakon pada Zapadnog rimskog carstva, uz vulgarno rimsko pravo primjenjuje se običajno pravo germanskih plemena, ali nema istraživanja povijesti prava i države. U Bizantu za cara Justinijana u VI. st. kodifikaciji *Corpus iuris civilisa* prethodi istraživanje rimskog prava, ali ne pravno-povijesno, već kao utvrđivanje pozitivnog pravnog sustava. Razdoblje obilježava nesigurnost, uzdizanje i propadanje barbarskih država, kao i njihovih pravnih običaja ili čak normi. Islamski pisci u razdoblju od VIII. do XII. st. dijelom istražuju antičko nasljeđe, koje od njih ponovno preuzima Zapad.

2.3. Glosatori i postglosatori

Razvojem obrta, trgovine, robnonovčanih odnosa i privatnog vlasništva u gradovima Europe od XI. st. javlja se potreba za odgovarajućim pravnim sustavom. Ponovno se istražuje rimsko pravo, Justinijanov *Corpus iuris civilis*. U Bolonji je u XI. st. osnovana pravna škola, koja radi praktične primjene, proučava odredbe rimskog prava. Glosatori tumačenja pišu između redova (*glossa interlinealis*) ili sa strane izvornog teksta (*glossa marginalis*). Vjerujući u autoritet, nisu kritički istraživali nastanak normi, pa rad ima dogmatski, a ne historijski karakter. Tumače kazuistički, prema konkretnom slučaju i fragmentarno, dijelove za praksu. Središte njihova rada je u Italiji pa se glosatorska metoda zove "mos docendi Italicus". Velik broj nastalih glosa sredinom XIII. st. prikupio je Franciscus Acursius u zbirci *Glossa magistralis seu ordinaria*, ali nije uklonio proturječnosti između pojedinih glosa.

To čine postglosari (komentatori) od sredine XIII. st. temeljeći tumačenja na Acursiusovom djelu. Do XVI. st. proučavaju rimsko pravo glosama i pokušavaju utvrditi opće pravno mišljenje (*communis opinio doctorum*), prilagođavajući ga potrebama života. I njihov je rad dogmatski, jer su istraživanja ograničavali na utvrđivanje važnosti odredbi ili čitavih grana prava, dok se u historijsko istraživanje podrijetla i uzroka propisa nisu upuštali. Oni su uz rimsko pravo istraživali statutarno pravo sjevernotalijanskih komuna (Bartolus de Sassoferrato u XIV. st.), povezujući i nadopunjujući rimsko pravo teorijama kanonskog i langobardskog prava. Prilagođavanjem rimskog prava potrebama prakse stvoreni su uvjeti za njegov razvoj.

Glosatori i postglosatori su pravni historičari kada tumače rimsko pravo kao povijesnu pojavu, ali njihov rad uglavnom nije povijesni, već dogmatski i praktičan. Utjecali su na recepciju rimskog prava u zapadnoj Europi.

2.4. Francuska (elegantna) pravna škola

U XVI. st. raste moć građana, ali i monarha koji teži apsolutizmu. Kršćanstvo slabi, dolazi do sukoba s protestantizmom. Pod utjecajem humanizma i renesanse javlja se francuska pravna škola (zato naziv galski način učenja, *mos docendi Gallicus*). Predstavnici su Cujas (Cujacius) i Doneau (Donelus). Uzor misli je antička kultura i civilizacija kojoj je u središtu čovjek. Ne istražuje se samo Justinijanovo, već i klasično rimsko pravo. Škola razlikuje historiju zakona, instituta (*historia legum, historia iuris*, zato naziv *legisti*) i pravne starine (*antiquitates iuris*) koje utječu na institute. Historijskim načinom se istražuju vrela, državno uređenje, zakonodavstvo, sudstvo i društveni odnosi. Ističu utjecaj zakonodavca, tj. vladara. Sustavno sređuju materijale te u duhu humanizma čiste klasično pravo od kasnijih glosa. Zato i naziv „škola elegantne jurisprudencije“. O značaju povijesti u njihovu radu svjedoči moto: "Jurisprudencija je bez historije slijepa!". Škola se ograničila na povijest rimskog prava, čije se metode mogu primijeniti samo na to istraživanje. Napor da ožive primjenu klasičnog rimskog prava dovodi do sukoba teorije i prakse te slabljenja škole. Zaslužni su za razvoj studija rimskog prava i unapređenje teorije prava uopće.

2.5. Škola prirodnog prava

Škola prirodnog prava prethodi građanskim revolucijama. Racionalizam (Descartes, XVII. st.) ističe matematiku, logiku, a kod čovjeka razum, dok povijesno iskustvo nije bitno. Osnivač škole

je Nizozemac Hugo Grotius koji je 1625. objavio rad *O pravu rata i mira (De iure belli ac pacis)*, a predstavnici: Hobbes, Rousseau, Locke, Puffendorf, Wolf, Voltaire, enciklopedisti itd. Škola teži otkrivanju temeljnih zakona, ističe vječnost i nepromjenjivost prava, pa je nehistorijska. Škola tvrdi da pored pozitivnoga postoji i prirodno pravo. Ono je izraz nepromjenljivih i vječnih moralnih načela, čije norme proizlaze iz ljudskog razuma, dok su mu norme feudalnog prava protivne. Prirodna, neotuđiva i nezastariva prava čovjeka su: sloboda, privatno vlasništvo, sigurnost, otpor ugnjetavanju, jednakost itd. To je ideološki temelj građanstva u borbi protiv feudalizma. Škola je antihistorijska, no Rousseau i Locke su naučavali o postojanju društvenog ugovora u prošlosti, pa su ga pristalice škole proučavali kao povijesnu činjenicu, a ne kao teorijsku zamisao. Pripadnici škole razlikuju se između sebe, Hobbes je pristalica totalitarnog etatizma, Locke liberalnog etatizma, Rousseau kolektivnog totalitarizma.

2.6. Razvoj istraživanja povijesti prava i države od XVII. st.

U XVII. st. apsolutističke feudalne države traže izgradnju nacionalnog prava i norme koje će državnoj vlasti dati pravnu podlogu za upravu. U tu se svrhu od rimskoga prelazi na istraživanje nacionalnog prava i običaja, osobito u Njemačkoj.

Istraživanje pokreće Conring dokazujući u djelu *O podrijetlu njemačkog prava (De origine iuris germanici)* da je rimsko pravo strano germanskom. Pravnik i filozof Leibnitz (1646.-1716.) u radu *Nova metoda kako treba učiti i podučavati pravne znanosti* tvrdi da je svijet kontinuum i harmonija, a isto i društvo te pravo. U postavci bliskoj ideji evolucije (“*Sadašnjost je puna budućnosti i opterećena prošlošću.*”) ističe značaj pravne historije i obrazovanja. Uočava postojanje društvenih zakonomjernosti. Razlikuje unutarnju i vanjsku povijest prava, a svaka može biti opća i nacionalna. Unutarnja obuhvaća historiju pravnog i državnog sustava svih i pojedinih država. Prikupljanjem izvora je namjeravao izraditi pregled ustanova svih naroda, opću povijest prava i države. Vanjska povijest proučava društvene pojave povezane s pravom i državom, objašnjavajući razumijevanje njihova razvoja. Unutarnja povijest utvrđuje slijed promjena prava, a vanjska povezuje promjene i prikazuje cjelokupni povijesni život. Leibnitz traži da se prikupe vrela opće unutarnje pravne povijesti i napravi njen pregled (tzv. *theatrum legale*).

Montesquieu (1689.-1755.), pravnik i filozof, ne slaže se s antihistorizmom. U djelu *O duhu zakona* traži uzročnu vezu u povijesnom zbivanju, bit nastanka i promjena prava. Po njemu je čovjek prirodno biće, prirodna sredina utječe na njegova fizička i duhovna svojstva, pa odatle različitost kod ljudi. On ističe vezu društvenih i prirodnih uvjeta sredine. Društvene pojave imaju svoju zakonitost i uzročnost u uzrocima izvan njega, a zakonodavac ih može ublažiti. Različitost državnopravnih uređenja ne tumači “*zabludama razuma*” već objektivnim okolnostima sredine, koje treba istraživati. Smatra da svaki narod mora imati svojim potrebama primjereno državno uređenje. Podržava liberalni individualizam i trodiobu, vlasti, za razliku od Rousseaua koji traži jedinstvo vlasti s prevlašću zakonodavne.

2.7. Göttingenska pravna škola

Koncem XVIII. st. jača romantizam i ideja nacionalne države, osobito u podijeljenoj Njemačkoj. Leibnitz i Montesquieu utječu na nastanak Göttingenske pravne škole, koja je protiv univerzalnosti prirodnopravne škole, ali i partikularizma njemačkih država. Pitter se u istraživanju njemačkog državnog prava služi pravnom poviješću kao samostalnom disciplinom. Traži istraživanje instituta svih naroda i razdoblja, njihovih razlika i uzroka koje uvjetuje duhovna i prirodna sredina.

Gustav Hugo sustavno je istraživao povijest građanskog prava, tvrdeći da je pravo rezultat običaja, a ne trenutne volje države i naroda. Prema njemu vanjska povijest proučava pravna vrela i njihov razvoj, a unutarnja razvoj pojedinih ustanova i grana prava. Škola je postavila idejne postavke za nastanak historijske pravne škole.

2.8. Historijska pravna škola

Na razvoj škole u XIX. st. utječu Napoleonova vlast i filozofija njemačkog klasičnog idealizma. Ona brani državni i pravni partikularizam ističući njemačku naciju i njenu povijest. Napoleonovo stvaranje carstva i donošenje novih, univerzalnih zakona koji trebaju biti novi *Corpus iuris civilis* nailazi na otpor. Osnivač škole von Savigny (1779.-1861.) suprotstavlja se prirodnopravnoj školi i ističe evoluciju prava. Za njega evolucija nije rezultat društvene sredine, već razvoj narodnog duha, a

pravo je nedjeljivi dio duha nacije, kao i jezik, književnost itd. I poslije pada Napoleona u Njemačkoj se raspravlja o stvaranju jedinstvenog građanskog zakonika. Protiv toga ustao je Savigny u radu *O pozivu našeg vremena u pogledu zakonodavstva i pravne znanosti*. Prema njemu evolucija prava je neprekidan i miran proces u 3 etape. U prvoj nastaje kao rezultat dugotrajnog vršenja običaja nastaje narodno pravo. Druga etapa je znanstveno pravo. Ono nastaje u svijesti naroda, a pravници tek formuliraju i usustavljaju norme. U trećoj se vrši historijsko istraživanje pravnih načela nastalih u svijesti naroda i tada dolazi do kodifikacije, tj. pisanja zakona. Zakonik je vrhunac u pravnom razvoju naroda.

Puchta na temelju učenja von Savignya istražuje razvoj države, a ne samo prava. Jedno od najvećih imena škole bio je Baltazar Bogišić koji je proučavao slavenska narodna prava, a kao praktičan primjer zakonodavstva, temeljem narodnih običaja izradio je *Opšti imovinski zakonik za knjaževinu Crnu Goru* 1888. godine.

Njemački filozof i pravnik Hegel (1770.-1831.) osmislio je zakone dijalektike i primijenio ih u pravnoj znanosti. Nije prihvatio ideje historijske škole. Umjesto "narodnog duha", prema njemu je pokretač povijesti "svjetski duh", dok je povijest čovječanstva njegova postupna emanacija. Hegel je povijest izveo iz nacionalnih okvira i razradio ideju evolucije. U zakonima dijalektičkog kretanja isticao je potrebu proučavanja svjetske povijesti, ali nije zanemario nacionalnu. Priznaje razvoj društva od nižih oblika k višim, dok se ne postigne apsolutno, nepromjenjivo stanje društva kada se završava proces svjetske historije. Njegova dijalektika okrenuta je prošlosti, a ne sadašnjosti i budućnosti razvoja društva.

U drugoj polovici XIX. st. pod utjecajem pozitivističke filozofije, kao oblika novog racionalizma, nastaje pozitivistička pravna škola, koja ističe pravo kao tehniku i istražuje značenje norme. Uz nju se javlja Iheringova škola interesne jurisprudencije koja ističe i istražuje svrhu prava i normi, sociološka škola prava sa socijalnim momentima, psihološka škola s psihološkom subjektivizacijom normi i konačno normativna škola koja pravo shvaća tek kao pravnu tehniku.

3. HISTORIJSKI IZVORI

Izvori su činjenice koje pomažu saznavanju državne i pravne povijesti. Povijest države i prava proučava povijesna vrela, društvene izvore o povijesti društva te pravno-historijske o pravno-povijesnim činjenicama. Početak istraživanja je prikupljanje izvora (*heuristika*). Razlikuju se pisani i nepisani izvori (usmeni i drugi spomenici). Prvi daju potpunije podatke od drugih, no i njihovo istraživanje sadrži teškoće, npr. dešifriranje, krivotvorine, interpolacije, subjektivnost i ispolitiziranost prikaza događaja.

Izvori koji sadrže pravne norme su pravni spomenici (normativna vrela). Oni daju podatke o stupnju razvoja prava i države, pravnim odnosima i sl. Tu spadaju zakoni koji su, uz ustav, najviši pravni akti u državi, koje donosi zakonodavna vlast (skupština, u starije doba vladar). Kod njihova istraživanja postoji problem očuvanosti i tumačenja teksta, te primjene u društvu u kojem su nastali. U Srednjem vijeku riječ zakon označava i zapisani običaj (npr. Vinodolski zakon 1288.).

Statut donosi autonomna oblast ili komuna (grad) za svoj teritorij i stanovnike, ali i druge organizacije (npr. statuti crkvenih kaptola). Statuti srednjovjekovnih komuna važan su izvor za pravne povjesničare. Pisani su srednjovjekovnim latinskim jezikom, ali i narodnim, latinicom, glagoljicom (Vinodolski zakon) i bosančicom (Poljički statut iz XV. st.). Pojam statut označava i svaki pojedinačni propis, ukupnost propisa, tj. zbirku te samu knjigu kao formalni izvor prava.

Urbari su zbirke pravila kojima se uređuju odnosi između kmetova i feudalaca. Oni sadrže popis obaveza kmeta prema feudalcu, ali i druge norme. Donosili su ih feudanci za svoj feud, često ne jednostrano jer su i seljaci morali pristati na odredbe. To im daje karakter ugovora, iako feudalac kao stranka nesumnjivo ima jači položaj (Pravni akt Zrinskog i Grobničana iz 1642. izričito se naziva ugovor). Zbog toga, a i zato što sadrže neke propise slične današnjem radnom pravu moguća je usporedba urbara s današnjim kolektivnim ugovorima, koji reguliraju odnos poslodavca i radnika. U XVIII. st. vladari u apsolutističkoj monarhiji radi očuvanja feudalnih odnosa uključuju se donošenje urbara (npr. urbari carice Marije Terezije).

Isprave su pismeni sastavci o pravnim činjenicama i poslovima. Postoji više kriterija podjele. Razlikuju se isprave pisane u subjektivnoj formi, tj. prvom licu (npr. ja P. prodajem) i objektivnoj formi, trećem licu (npr. P prodaje). Dispozitivne isprave su one za koje pravni poredak drži da bez njih pravni posao ne postoji, a dokazne dokazuju okolnosti pravnog posla, koji postoji bez obzira na ispravu. Javne isprave, prema jednim, reguliraju javnopravne odnose. Prema drugima, njih izdaje osoba koja ima javnu vlast, npr. vladar, a za treće, to su isprave koje imaju javnu vjeru (*fides publica*), protiv kojih nije dopušteno dokazivanje drugim dokazanim sredstvima, npr. srednjovjekovne isprave crkvenih kaptola. Destinatar je osoba u čijem je interesu isprava izdana (npr. kupac). Autor je osoba koja raspolaže pravom sadržanom u ispravi (npr. prodavatelj). Izdavač je fizička ili pravna osoba koja ima pravo izdati ispravu (npr. vladar, feudalac, kaptol), a pisac je osoba koja je zapisala njen tekst.

Srednjovjekovna isprava sastoji se od više dijelova. I. *Protokol* (uvod) sadrži: 1. *invokaciju* (zazivanje Božjeg imena), 2. *intitulaciju* (ime izdavača), 3. *inscriptio* (ime destinatar), 4. *salutatio* (pozdrav); II. *Korpus* (tekst) isprave: 1. *Arenga* (moralna misao, npr. zašto destinatar nešto dobiva), 2. *promulgacija* (objavljivanje sadržaja, npr. daje se na znanje), 3. *naracija* (govor o razlozima donošenja isprave), 4. *dispozicija* (sadržaj pravnog posla, središnji dio isprave), 5. *sankcija* (kazna koja stiže one koji rade protiv dispozicije), a ona može biti: svjetovna (npr. novčana, tjelesna) i duhovna

(npr. prokletstvo, ali iznimno može sadržavati i blagoslov za one koji poštuju dispoziciju), 6. *koroboracija* (sredstvo kojim je isprava osnažena, npr. pečat vladara); III. *Eshatokol* (zaključni dio): 1. *Potpisi* (ili znakovi stranaka, izdavača, pisca), 2. *datacija* (oznaka vremena izdavanja isprave – *actum*, a mjesto izdanja – *datum*, ali i obrnuto), 3. *aprekacija* (kratka završna formula, npr. *feliciter* – sretno).

Pored ovih za historiju države i prava značajni su anali, kronike i povijesna djela. Anali su kronološki zapisi važnijih događaja, obično prema godinama, često nepovezani, nepotpuni, ali obično vjerodostojni. Poznati su anali franačkih samostana. Kronike su djela koja pretendiraju na cjelovitost prikaza zbivanja, pisac počinje opis od postanka svijeta. Često su nepouzdana, npr. neki bizantski pisci pišu tendenciozno, opravdavajući ili negirajući nečiju politiku. Povijesna djela nastaju kritičkom obradom izvora nastojeći dati objektivni prikaz događaja.

U nedostatku pisanih izvora koriste se i usmena vrela. Kazivanje živih osoba ograničeno je na noviju povijest, ali zapisom postaje pisani izvor (memoari, intervjui, narodne pjesme, legende, pripovijetke, poslovice). Pomoćni izvor su spomenici materijalne kulture: novac, oružje i oruđe, razna arheološka i umjetnička djela.

4. PERIODIZACIJA POVIJESTI

Historičari prošlost dijele na razdoblja, primjenjujući razne kriterije: kronološki (prema vremenskom slijedu događaja), tipološki (periodizacija prema razvoju proizvodnih sredstava i proizvodnih odnosa) te mješoviti kao njihovu kombinaciju. Razdoblja nisu jasno razdvojena pa postoje i prijelazni oblici. Ujedno podjele nisu nastale u praksi, već su naknadno, više-manje prihvaćene teorije znanstvenika. Događaji koji označavaju granicu obično su značajni sa stajališta europskih i zapadnih historičara, a za ostale manje. Još se u antici razlikuju 4 doba: Asirsko, Perzijsko, Grčko-Makedonsko i Rimsko.

Najjednostavnija kronološka periodizacija dijeli razdoblja na: staro, srednje i novo doba, npr. Stari, Srednji i Novi vijek, dok tipološka razlikuje rano, razvijeno i kasno doba (ili niže, srednje i više), npr. rani, razvijeni i kasni feudalizam. Kvalitetniji su mješoviti kriterije, ali je bitno uočiti da ni oni ne daju idealne podjele.

Najraširenija tipološka periodizacija povijest dijeli na društveno-ekonomske formacije, jer način proizvodnje i proizvodni odnosi s društvenom strukturom i pratećim pojavama čine cjelinu. Razlikuje skupinu koja ima vlast nad sredstvima za proizvodnju i one koji na njima rade (prvobitna zajednica, robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam i socijalizam).

Pojavi prava i države prethodi razdoblje prvobitne zajednice, koja traje oko pola milijuna godina, do IV. tisućljeća pr. n. e. Razlikuje se doba divljaštva i barbarstva, a u svakom niži, srednji i viši stupanj. No praktičan problem leži u tome što neke primitivne zajednice i danas žive životom koji odgovara stupnju barbarstva.

Robovlasništvo se dijeli na orijentalne despotije i antičke države. Nastanak prvih vezan je uz plodne rijeke i sustave navodnjavanja, a u društveno-ekonomskom pogledu karakterizira ih državna ili kolektivna vlast nad robovima. Kod drugih prevladava privatno vlasništvo robova. Kod robovlasništva se još koristi kronološka podjela jer se ističe da su prve države starije, a druge novije. To je točno samo ako se govori o zenitu tih formacija, a ne preklapa se s vremenom njihova postojanja (npr. Egipat i Perzija). Postoji i zemljopisno utemeljena podjela jer se za prve koristi naziv Istočne, a za druge Zapadne države. Pojam orijentalne despotije i sam je složen, jer ističe zemljopisni položaj, ali i oblik vladavine u državi, tj. nema težište na društveno-ekonomskom sadržaju. Tada je druge formacije moguće zvati državama zapadne antičke demokracije (osobito Atenu). Uobičajeno je shvaćanje da se robovlasništvo preklapa sa Starim vijekom, te da završavaju padom Zapadnog rimskog carstva (476. godine), ali tada nije došlo do ukinuća ropstva. Za pravnike korisna granica može biti smrt cara Justinijana (565. godine) kao granica razlikovanja rimskog i bizantskog prava.

Feudalizam kao složen pojam označava društveno-ekonomsku formaciju, ali i stanje države koje karakterizira partikularizam vlasti, tj. njena podjela između vladara i vazala. No niz država u doba feudalizma ima svoje osobitosti. Feudalizam u prvom značenju dijeli se na rani (doba nastajanja feudalnih odnosa, od V. do X. stoljeća), razvijeni (kada su oni prevladavajući u proizvodnji, od XI. do XV. stoljeća) i kasni (postupno jačanje obrta i trgovine te nastanak građanskog sloja društva, od XVI. do XVIII. stoljeća). Druga, tipološka podjela promatra vlast u državi. Razlikuje patrimonijalnu državu, u kojoj je vladar nositelj sve vlasti, a država se smatra njegovom privatnom imovinom. Uz mnoge ograde, može označiti doba od V. do sredine IX. st., jer sljedeću, lensku državu karakterizira dodjela lena vazalima i slabljenje središnje vlasti vladara, tj. razvoj partikularizma. Dodjela lena započinje

u prvom tipu države, dok je slabljenje vlasti vladara pitanje svake pojedine države (u Franačkoj sredinom IX. st., a u Bizantu koncem XII. st.). Treći tip je staleška država u kojoj se plemstvo, a vremenom i građanstvo organizira u staleška, predstavnička tijela vlasti (parlament, skupštinu, sabor) djelujući spram vladara (u Engleskoj tijekom XIII. st.). Traje do konca XVIII. i sredine XIX. st. kada vlast u državnim tijelima preuzima sloj građana. Druga podjela, na države i oblik vlasti, razlikuje apsolutne, prosvijećene monarhije. U njima jača središnja vlast vladara, koji modernizira državu, gospodarstvo, socijalne politiku itd. One nastaju u doba kasnog feudalizma i treba ih razlikovati od starijih apsolutističkih monarhija, koje ne odlikuje modernizacija. Dvojbeno je trajanje Srednjeg vijeka. Pad Bizanta 1453. je državno-politički događaj, otkriće Amerike 1492. nagovještaj ekonomskih promjena, a pojava renesanse u XIV. stoljeću značajna je za umjetnost. Sovjetska historiografija kao početak Novog vijeka ističe godinu 1917. Granice feudalizma kao društveno-ekonomske formacije su građanske revolucije u Nizozemskoj 1579. i Engleskoj 1642., a tek onda Francuska revolucija 1789. koja utječe na zbivanja u Europi. Ipak, feudalizam u većini europskih država traje do 1848.

Slijedi doba građanskog društva, ili kapitalizma, kako ga naziva marksistička literatura. Prvi naziv ističe socijalnu, a drugi društveno-ekonomsku komponentu. Razlikuje se doba industrijskog (liberalizam) i financijskog kapitala (imperijalizam). Prvo je doba liberalnih država koje ne utječu jače na ekonomiju i druga područja života. Doba imperijalizma nazvano je po vanjskoj politici nekoliko većih država koje su stvorile kolonijalna carstva. Za njega je značajan razvoj etatizma i utjecaja države u sve širem području života. Ekstremno jačanje državne vlasti koja postaje totalitarna je fašizam i nacizam s karakteristikama korporativizma. No totalitarizam je i odlika komunističkih režima, koji su razvijali, tzv. socijalizam.

Razdoblje građanskog društva u dijelu svijeta traje neprekidno, dok se drugdje razvijao socijalizam. Karakterizira ga ukidanje privatnog i razvoj državnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju (na području nekadašnje Jugoslavije i tzv. društvenog vlasništva). Bitne odlike države su etatizam, totalitarizam te političko jednomyšlje oko komunističke stranke. Prvi pokušaj ostvarenja socijalističke države je Pariška komuna 1871., a zaživjela je nakon Oktobarske revolucije 1917. u Rusiji, kasnije SSSR-u. One traju do početka 1990.-tih godina XX. st., a negdje i danas (NR Kina, Sjeverna Koreja, Kuba). Države koje su izgrađivale ovakav socijalizam tranzicijom se vraćaju modelu građanskih država i privatnom vlasništvu u proizvodnji. Karakteristika građanskih država od 1960.-tih godina je isticanje ljudskih prava i sloboda.

Povjesničari pokušavaju uvesti nove podjele, neki atomsko doba, drugi eru računala, ali to nisu prevladavajuće društveno-ekonomske formacije i nemaju svoj tip države. Treći razvijaju kronološku podjelu i uvode Najnovije doba koje započinje s koncem Prvog svjetskog rata 1918. ili Drugog svjetskog rata 1945. Za ranije socijalističke države mogli bi tvrditi da novo doba nastupa početkom 1990.-tih godina XX. stoljeća.

4.1. Periodizacija prema tipovima vlasništva

Margetić (Opća, str. 12-13) ukazuje na Marxovu periodizaciju povijesti prava i države koja se temelji na tipovima proizvodnje i vlasništva nad sredstvima za proizvodnju (osobito zemljištem), od tzv. marksističke periodizacije, koja se temelji na tezama Engelsa i Staljina (prvobitna zajednica, robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam, socijalizam i komunizam). Marx je postavke dao u djelu *Nacrti kritike političke ekonomije (Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie)*, napisanom 1857./1858.

Prvobitna zajednica. Čovjek u najstarije doba živi kao životinja u čoporu. Pleme se nije trajno naselilo na zemlji, nego se seli od mjesta do mjesta iscrpljujući prirodne izvore i tražeći nove. Tijekom korištenja nekog zemljišta pleme ga, slično kao i u svijetu životinja, smatra svojim područjem, lovištem i silom ga brani od drugih plemena. Taj odnos plemena spram zemljišta ne može se označiti vlasništvom, već prije vrhovništvom (suverenitetom). Kada pleme napusti zemljište prestaje i njegovo vrhovništvo nad istim.

Azijatski (orijentalni) tip. Vlasništvo nad zemljom u današnjem smislu te riječi javlja se nakon što se plemenska zajednica trajno smjesti na nekom području. Okupacija zemlje bila je mirna ili nasilna. Pleme organizira općinu koja je jedini, kolektivni vlasnik zemlje. Pojedinac je posjednik, a ne privatni vlasnik. Posebnost nastupa kada nad općinom zavlada pojedinac despot kao "viši" ili jedini vlasnik. No to bi se moglo objasniti da pojedinac postaje simbolom zajednice (npr. faraon kao božanstvo), jer kao vlasnik svega postaje negacijom vlasništva, pukim simbolom. Ako se pojedinac pojavljuje kao vlasnik onda su ti slučajevi zanemarljivo rijetki. Ova podjela ne uzima u obzir iznimke. Ovo je, tzv. *primarni oblik*. U *sekundarnom obliku* osvajačko pleme pokorava starosjedioce koji i dalje obrađuju zemlju zajednički (kao robovi ili kmetovi), ali sada kao članovi neslobodnih općina.

Antički tip. (Možda se može zvati i mediteranski, jer je najrašireniji na tom području). Razvio se iz azijskog tipa. Njegove su značajke koncentracija stanovanja u gradskoj općini (grad-država), ravnopravnost članova zajednice i postojanje dva tipa vlasništva, državnog i privatnog. Dio zemljišta

ostaje u vlasništvu grada-države (pašnjaci, šume), a drugi dio se dijeli između članova zajednice, obično ždrijebom (kockom). Samo član zajednice može postati privatnim vlasnikom tog zemljišta (oranice, okućnica) i korisnikom zajedničkoga. To je primarni oblik. No, teritorij grada-države je ograničen i povećanjem stanovništva smanjuje se količina zemljišta čiji su vlasnici pojedinci, moguće je doći do ruba gospodarskog minimuma i zato je nužno pronaći nova zemljišta. To izaziva osvajačke ratove, pokoravanje stanovništva i nastanak robova ili kmetova. To je sekundarni oblik. Ravnopravnost postoji samo između članova zajednice, a ne i pokorenog stanovništva. I članovi zajednice, sitni seljaci propadaju te gube svoja prava, a jača sloj veleposjednika.

Germanski tip. Kod Germana je "pojedinačna kuća" kao samostalno središte proizvodnje, osnovna gospodarska jedinica, dok je kod antičkog tipa ekonomska cjelina grad-država. Kod Germana je općina po pitanju vlasništva i ekonomije tek puki skup pojedinaca. To je primarni oblik. Kod sekundarnog oblika i tu dolazi do osvajačkih ratova, pokoravanja pobijeđenog stanovništva (robovi ili kmetovi) te nestaje prvobitne ravnopravnosti.

Kapitalistički tip. Za razliku od prethodna tri tipa navođenje kapitalizma danas zvuči zastarjelo, ali periodizacija i dalje primarno razmatra pitanje vlasništva, a ne istražuje kapitalizam kao društveno-ekonomsku formaciju s dogmatskog stajališta. Stoga se daje potpuna slika podjele i navodi ovaj tip.

Prethodni tipovi odnose se na vlasništvo nad zemljom, tzv. "povijesno stanje I". Razvojem oruđa za rad, unutar antičkog i germanskog tipa, pojavljuje se zaseban oblik vlasništva nad oruđem za rad uz vlasništvo nad zemljom, tzv. "povijesno stanje II" (npr. u srednjem vijeku obrtnici su vlasnici oruđa za rad te se povezuju u organizacije, cehove). Ovo se stanje osobito vezuje uz sekundarni oblik germanskog tipa, te postupno stvaranjem kapitala dovodi do, tzv. kapitalizma. "Povijesno stanje III" karakterizira da radnik nije vlasnik zemlje (kao u antičkom i germanskom primarnom tipu) ni vlasnik oruđa (kao u "povijesnom stanju II"), već puki vlasnik sredstava za život. Tako brojni pojedinci raspadom pretkapitalističkih tipova postaju "slobodni" radnici, koji posjeduju samo svoj rad i nude ga na tržištu, što je nužno za kapitalistički tip proizvodnje.

4.2. Računanje vremena (kronologija)

Poseban problem predstavlja računanje vremena čime se bavi *kronologija*, a koje je ponekad pravno relevantna činjenica. Kod dana kao dijela datuma razlikuje se: prirodni dan (*dies naturalis*) od izlaska do zalaska sunca, umjetni dan (*d. artificialis*), od izlaska sunca do novog izlaska sunca, tj. dan i noć te građanski dan (*d. civilis*) vrijeme od ponoći do ponoći. Kod godine je problem određivanje njenog trajanja. Rimski godina imala je 10 mjeseci i 304 dana. Cezar je 46. god. pr. n. e. reformirao kalendar (tzv. julijanski) određivši da godina ima 365 dana, a svaka četvrta 366. Godine 1582. reformu provodi papa Grgur XIII. (gregorijanski kalendar, prema kojem stoljetne godine nisu prijestupne, osim ako su djeljive s 400). Problem je i početak brojanja godina. Stari Grci računaju godine od 776. pr. n. e., prema prvim olimpijskim igrama, Rimljani od 753. pr. n. e., prema osnivanju Rima, ali i oznakom imena konzula na vlasti. Justinijan je 537. odredio da se akti datiraju prema godinama vladanja careva, a od VII. st. koristi se i carigradska (bizantska) era koja započinje od "stvaranja svijeta" 5508. pr. n. e. Za Židove to je 3760. pr. n. e. Islamski svijet prihvaća eru *hidžre* (muhamedanska) prema odlasku proroka Muhameda iz Mekke u Medinu 622. god. Kršćani od VI. st. računaju vrijeme od rođenja Isusa Krista. Početak godine, tj. promjena broja računala se prema bizantskom stilu (01. IX.), danu/stilu Isusova rođenja (25. XII.), stilu inkarnacije (25. III.), venecijanskom stilu (01. III.), stilu (danu) Isusova obrezivanja (01. I.), Uskrsu (između 22. III. i 25. IV.).

5. PRVOBITNA ZAJEDNICA

5.1. Izvori saznanja

Glavni izvori su pronađeni ostaci materijalne kulture prvobitnih ljudi, do kojih dolazi arheologija. Kao izvor koriste i opisi prvobitnih zajednica antičkih pisaca Cezar u djelu *O Galskom ratu* opisuje Germane u I. st. pr. n. e., Tacit u *Germaniji* Germane na kraju I. st. n. e., Herodot u *Historiji* opisuje barbare u prednoj Aziji, a *Ilijada* i *Odiseja* herojsko doba helenskog naroda. Bizantski pisci Konstantin Porfirogenet, Pseudo Mauricije i Prokopije opisivali su slavenska, gotska i vandalska plemena.

Kao izvor koristi se i proučavanje sadašnjih primitivnih društava u raznim krajevima svijeta. Danas oko 1/10 ljudi živi na raznim stupnjevima prvobitne zajednice. Značajno je Morganovo djelo *Ancient Society, or Research in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism, to Civilization*, nastalo u XIX. st. tijekom četrdesetogodišnjeg proučavanja života američkih Indijanaca. Temeljem toga Engels je napisao *Podrijetlo porodice privatnog vlasništva i države*.

5.2. Glavne etape u razvoju prvobitne zajednice

Naziv prvobitna zajednica uobičajen je za sve ljudske zajednice do postanka društva i države. Nazivom se obilježava posebnost prvobitnog uređenja, u odnosu na kasniji razvitak društva i njegove kasnije uvjetovanosti i zakonitosti. Ovo razdoblje naziva se i prehistorija, tj. prije pronalaska pisma i postanka država. Razdoblje koje prethodi pismenosti i

civilizaciji duže je od povijesnog. Ljudsko društvo tijekom više stotina tisuća godina prolazi dvije etape: divljaštvo i barbarstvo. Obje etape dijele se na više stupnjeva, prema razvoju proizvodnih snaga i odnosa, razvoju vlasništva, obitelji, ideologije, društvene organizacije. Divljaštvo i barbarstvo dijele se, svako, na niži, srednji i viši stupanj. Osim ove periodizacije, postoji podjela prema razvoju oružja i oruđa za rad na: kameno, brončano i željezno doba. S obzirom na razvoj braka i obitelji, postoji podjela na matrijarhat i patrijarhat. Razdoblje matrijarhata traje duže od patrijarhata.

Divljaštvo karakterizira neposredno pribavljanje plodova prirode i početak izrade oruđa. Na nižem stupnju divljaštva čovjek živi u primitivnim hordama. Oruđe su neobrađeni kameni, drveni i drugi predmeti koje nađe. Najznačajnija tekovina je razvoj artikuliranog govora. Na srednjem stupnju obrađuju se kamena oruđa i pronalazi vatra, a viši obilježava izum luka i strijele, što omogućuje podjelu rada i ubrzo razvoj. Na višem stupnju dolazi do trajnijeg nastanjivanja čovjeka, iako se još često seli tražeći hranu. Grade se primitivne nastambe, izrađuju alatke, posuđe, pletu košare i primitivno tkanje.

Barbarstvo. Na nižem stupnju barbarstva javlja se lončarstvo i obrada zemljišta. Lov i ribolov se usavršava. Izrada novih oruđa omogućava utjecaj čovjeka na uvjete proizvodnje. Na srednjem stupnju javlja se stočarstvo, zemljoradnja i prerada metala, tzv. brončano doba. Na višem stupnju otkriveno je željezo. Dolazi do druge društvene podjele rada, odvajanja zanatstva i zemljoradnje. Pojavljuje se metalni novac, tržište i razmjena, te sloj trgovaca. Na višem stupnju pojavljuju se gradovi i konačno pismo.

5.3. Organizacija društva u prvobitnoj zajednici

Temelj društvene organizacije je rod (anglosaks. klan, grč. *gens*), posljedica braka braće i sestara, te porodice *punalua*. Jezgro roda čine žene povezane podrijetlom po ženskoj liniji, njihovo potomstvo i braća. Muževi dolaze iz drugog roda. Pojavom stočarstva jača ekonomski položaj muškarca i nastaje patrijarhalni rod. Članove povezuje zajednička ekonomija, imovina i kult. Bračne veze u rodu su zabranjene. Na čelu roda su starješina i skupština, koju čine svi odrasli članovi klana.

Povećanjem broja članova rod se raspada. Više srodnih rodova čine bratstvo (*fratriju*). Više bratstava čini pleme, koje ima vojni karakter. Zajednička su obilježja teritorij, jezik i religija, a organi plemenska skupština, vijeće rodovskih i plemenskih starješina. Skupštinu čine svi odrasli muškarci. Vojskovođa je vrhovni zapovjednik i sudac. To je, tzv. vojna demokracija. Na višem stupnju barbarstva temeljem srodstva i povezanosti teritorija nastaje savez plemena.

5.4. Porodica (obitelj) u prvobitnoj zajednici

Riječ porodica preciznije označava krvnosrodničku svezu između članova zajednice, dok riječ obitelj ima težište na njihovom zajedničkom životu pa se stoga koriste oba pojma ovisno o tome što se želi naglasiti.

Porodici u prvobitnoj zajednici prethodi horda, u kojoj nema spolnih zabrana. Na srednjem stupnju divljaštva javlja se prvi oblik porodice, krvnosrodnička, koju čine iste generacije. Spolni odnosi su zabranjeni između različitih generacija, roditelja i djece, ali ne braće i sestara. To je endogamna porodica. Srodstvo se računa po majci (*matrilinearnost*), a otac je nepoznat.

Na višem stupnju barbarstva nastaje porodica *punalua*. Broj krvnosrodničkih porodica raste i one se dijele. Muškarci iz jedne grupe uzimaju žene iz druge. To je skupni, egzogamni brak. Endogamne veze u skupini, braće i sestara, kasnije i krvnih srodnika su zabranjene. Djeca su zajednička majkama i očevima iste generacije. Srodstvo se računa po majci.

Na nižem stupnju barbarstva nastaje *sindijazmička* obitelj, tj. brak parova. Više parova žive u zajedničkom domaćinstvu. Spolni odnosi između različitih parova su zabranjeni, ali zabrana nije striktna. To je slaba veza muškarca i žene, bez obveze zajedničkog stanovanja. Djeca pripadaju majci, a srodstvo se računa po njenoj lozi.

Na srednjem stupnju barbarstva, razvitkom proizvodnje, jača ekonomska uloga muškarca. Nastaje patrijarhalna obitelj, koju čine muž i žena, muško potomstvo i njihove žene. Brak nastaje kupnjom žene. Srodstvo se računa po ocu (*patrilinealnost*). Na višem stupnju barbarstva patrijarhalne obitelji raspadaju se na monogamne, koje čine bračni par i neoženjeno, tj. neudano potomstvo. Brak nastaje kupnjom žene.

5.5. Religija u prvobitnoj zajednici

Na srednjem stupnju divljaštva javlja se, tzv. *animizam*. Primitivni čovjek drži da životinje, predmeti i pojave imaju dušu i ljudske osjećaje. Prirodne nepogode i ponašanje životinja nastoji se odobrovoljiti obredima, a neke se počinju i obožavati.

Na višem stupnju divljaštva javlja se *totemizam*. Klan obožava životinju koju uzima za totem. Ta životinja postaje tabu i nije se smjela ubijati niti jesti. Na srednjem stupnju barbarstva, s pojavom zemljoradnje i stočarstva, javljaju se agrarni kultovi. *Politeizam* je vjera u više bogova. Prevladava na višem stupnju barbarstva. Javljaju se začeci *monoteizma*, tj. štovanja jednog boga.

5.6. Norme ponašanja u prvobitnoj zajednici

U prvobitnoj zajednici postoji jednakost u skupini, a ponašanje nadzire čitava skupina. Tako nastaju običaji, kao najstariji oblik normiranja društvenih odnosa. Ona nastaju spontano, jednostavna su, vezana za kult i religiju. Animizam je vjerovanje da sve životinje, predmeti i pojave imaju dušu (lat. *animus*). Magija je postupak kojim ljudi djeluju na prirodne ili natprirodne pojave, a javlja se uz kult molitvi, žrtava, zavjeta. Totemizam i tabui u sebi nose obvezu potpune potčinjenosti kolektivu. Običajne norme su stroge, jer se misli da će delikt izazvati negativnu reakciju čitave prirode

spram skupine počinitelja. S vremenom rodovske starješine te uglednije osobe (rodovska aristokracija) utječu na stvaranje normi ponašanja, uglavnom putem sudske funkcije koju vrše. Rješenja nekih normi štite interese njihovih donositelja. Pojavljuju se različite sankcije za iste delikte, ovisno pripada li osoba aristokraciji ili običnim članovima skupine, kao i npr. visina kompenzacije.

Na nižem stupnju divljaštva odnosi između hordi su neprijateljski. Pojavom egzogamnih odnosa neke skupine povezuju se bračnim vezama. Sukobi rodova rješavaju se krvnom osvetom. Skupina čiji je član ubijen ili ozlijeđen, mora se osvetiti počinitelju ili njegovoj skupini. Karakter krvne osvete vremenom se mijenja. Početno se ona vrši nad svim članovima skupine, bez srazmjera između delikta i osvete, zatim se sužava na članove uže obitelji i konačno na počinitelja. Nerazmjernu osvetu mijenja načelo *taliona* ("Oklo za oko, zub za zub!"). Na srednjem stupnju barbarstva javlja se mogućnost otkupa (*kompozicija*), čiji iznos početno ovisi od dogovora dviju strana, tzv. dragovoljna kompozicija. Kasnije je iznos naknade za pojedine delikte točno utvrđen, tzv. legalna kompozicija.

5.7. Gospodarstvo, pojava vlasništva i patrijarhalnog ropstva

Na nižem stupnju divljaštva nema vlasništva, kao ni na srednjem, kada se podižu zajedničke nastambe, što je začetak kolektivnog vlasništva. Javlja se i osobno vlasništvo, npr. nad oružjem, dok su čamci i mreže u zajedničkom vlasništvu skupine. Na višem stupnju divljaštva javlja se kolektivno vlasništvo roda nad zemljištem. Pojavom zemljoradnje i stvaranjem zadružne obitelji unutar roda, javlja se zadružno vlasništvo zemlje. Obiteljsko i privatno vlasništvo razlikuju se u pravu raspolaganja. Prvo je dio kolektivnog vlasništva roda, npr. pašnjaci, šume, javna dobra (hram i zidine). Na višem stupnju barbarstva javlja se u gradu privatno vlasništvo pojedinaca, prvo u novcu, obrtničkim i trgovačkim proizvodima, potom na zemljištu i zgradama.

Kolektivno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju temelj je proizvodnih odnosa u prvobitnoj zajednici, a uvjetovano je slabošću pojedinaca da samostalno obrađuju zemlju. Tijekom divljaštva čovjek koristi predmete u obliku kojem ih daje priroda, a u barbarstvu već svjesno utječe na razvoj proizvodnih snaga.

Do srednjeg stupnja barbarstva rodovsko društvo zasniva na načelu jednakosti članova roda. Pojavom viška proizvoda, osobito hrane, rad zarobljenika postaje rentabilan. Oni se više ne ubijaju ili puštaju na slobodu, već se koriste kao robovi. Pojedine uglednije i imućnije obitelji, počinju koristiti robove, prisvajajući višak proizvoda njihova rada. Broj takvih robova nije velik. Robovi nisu osnovni proizvođači. I članovi obitelji rade zajedno s njima, te je njihov položaj sličan jer su svi u vlasti oca obitelji. To je, tzv. *patrijarhalno ropstvo*. Robovi mogu biti i kolektivno vlasništvo roda. Oni nisu punopravni članovi roda i njegovih organa. S vremenom položaj rodovske aristokracije jača jer oni zahvaljujući svom položaju u rodu mogu više iskoristiti rad robova. Pri osvajanju teritorija i podjeli dobivaju bolje i veće dijelove zemlje. Razlike između pripadnika roda pojedince dovode do zaduženja i pada u dužničko ropstvo, koje je ponegdje vremenski ograničeno.

Društvo se dijeli na skupinu koja se ekonomski i društvenim položajem postavlja iznad drugih pripadnika roda. Ova skupina postupno, uz postojeća običajna pravila o ponašanju unutar i izvan roda, osigurava svoje interese koristeći se pri tome svojim jačim ekonomskim položajem, ugledom i utjecajem u rodovskim organima. Tako se u povijesti odvaja sloj početno fizički jačih vođa, starješina, koji vremenom postaju ekonomski jači, te koriste običaje i rodovske organe koji se postupno pretvaraju u pravne običaje i državu i to robovlasničkog tipa.

II. DRŽAVE I PRAVO U STAROM VIJEKU

1. Osnovne karakteristike robovlasničkih država i prava

Marksistički teoretičari tumače da je svrha robovlasničke države klasna, držanje robova u pokornosti. Robovlasnici imaju monopol fizičke sile, koji ne koriste samo za zaštitu države od vanjskog neprijatelja, već i za držanje drugog sloja društva u potčinjenom položaju, čega nema u primitivnom društvu prvobitne zajednice. Iako se u državi očuvala rodovska veza, postupno jača teritorijalno načelo povezivanja stanovništva, bez obzira na rodovske veze.

Uobičajeno se misli da su samo robovlasnici i slobodni ljudi subjekti prava, dok su robovi bespravni, tj. objekt prava. No to je pojednostavljeno shvaćanje i za pravnike netočno jer su robovi imali određeni stupanj pravne i poslovne sposobnosti. Dijelom je to ostatak nekadašnje jednakosti, ali i zaštite interesa samih robovlasnika. Uz robovlasnike i robove u državi postoje slobodni seljaci, trgovci i obrtnici.

Karakteristika robovlasničkih država je pravna nejednakost. Prava i dužnosti pojedinca ovise o skupini kojoj pripada, a tiču se prava učešća u vlasti, kaznene odgovornosti, pravu na naknadu štete i sl. Nastankom države, uz moralne norme i običaje nastaju i pravna pravila. Dotadašnja pravila temeljila su se na tradiciji i prinudi kolektiva, dok iza pravnih normi stoji država koja ima monopol prinude.

Razlikuju se istočne i zapadne države. Istočne države, tzv. *orijentalne despocije*, nastaju u dolinama rijeka, povezano s navodnjavanjem, pa ih karakterizira jak birokratski aparat. Vladar (despot) ima neograničenu vlast. Nužnost kolektivnog rada uvjetuje da je većina robova ostala u vlasništvu kolektiva. Prve države nastaju u sjeveroistočnoj Africi i jugozapadnoj Aziji, u dolinama: Nila, Eufrata, Tigrisa, Brahmaputre, Inda, Gangesa, Jangcea, Hoanghoa. U narednim poglavljima obradit će se neke značajnije države (ne i npr. fenički gradovi iz III. tisućljeća pr. n. e., Kartaga, države nastale na Indijskom potkontinentu u II. tisućljeću pr. n. e. i kineskom prostoru).

Pristalice geopolitičkog učenja razvoja društva tvrde da su isključivu ulogu u nastanku država imali prirodni, zemljopisni i klimatski uvjeti. Zato se proizvodnja brže razvijala, a rad stvarao veći višak proizvoda. To dovodi do ranog raslojavanja društva. Drugi je razlog razvoj proizvodnih snaga u manjim rodovskim zajednicama. Nužnost kolektivne organizacije navodnjavanja zahtijeva njihovo jače povezivanje, a ovo teritorijalnu organizaciju. To rezultira raspadom rodovskih odnosa i razvojem države. Nova, teritorijalna organizacija obuhvaća i niz osoba koje nisu članovi ranijeg plemena, a na čijem se području također vrše radovi.

Gradovi države nastaju u V. tisućljeću pr. n. e. Oni su utjecali na raspad rodovskog uređenja kod susjednih naroda na nižem stupnju razvoja. Formiranje sumerskih, akadskih i dr. gradova država, nije tek prijelazna etapa ka stvaranju država, već zasebno razdoblje koje je potrajalo više od tisuću godina. Neki s vremenom propadaju, a drugi jačaju i nameću se susjednim gradovima, pa tako nastaju veće države, npr. Egipat i Babilon. Razlog prinudnog ujedinjavanja bio je nemogućnost izgradnje kompleksnijih sustava navodnjavanja za šire područje, bez stvaranja teritorijalno većih država s brojnom administracijom. Obilježje gospodarstva i društva tih država je kolektivno vlasništvo nad osnovnim sredstvima za proizvodnju, zemljom i robovima, uvjetovano tehničkim potrebama irigacije. Sustav navodnjavanja ne može postojati bez jake središnje vlasti. Zato su te države unitarne, centralističke i birokratske. Na čelu je despot, koji je obično i najviši svećenik (*teokracija*).

Zapadne države nastaju na Mediteranu, ne karakterizira ih potreba irigacije zemljišta. Stoga je uloga birokracije manja, a to je, uz druge uvjete, omogućilo razvoj elemenata demokracije, unutar slobodnog sloja stanovnika. U ovim državama razvija se individualno ropstvo te je položaj robova načelno teži.

2. EGIPAT

2.1. Povijesni razvoj

U vrela ulaze djela antičkih historičara, npr. Herodota (II. knjiga *Historije*), Hekateja (U *Historiji Egipta* iz III. st. pr. n. e. piše da su grčki zakonodavci koristili iskustva egipatske države), Diodora (I. st. pr. n. e. *Historijska biblioteka*) i Plutarha (I.-II. st. n. e. *Izida i Oziris*). Svećenik Maneton (III. st. pr. n. e.) periodizirao je povijest egipatske države prema faraonima na 30 dinastija, te Staro, Srednje i Novo carstvo. Hijeroglif je tek početkom XIX. st. dešifrirao Jean François Champollion.

Još je Herodot ustvrdio da je: "*Egipat dar Nila*", a navodnjavanje sustavom kanala nemoguće je bez organiziranih radova koji iziskuju središnju državnu vlast. Država nastaje ujedinjavanjem manjih država *noma* (*sepat* ili *hest*). Konačno su se formirale dvije države: Gornji i Donji Egipat. Proces ujedinjenja započeo je oko 3000. god. pr. n. e. i potrajao do III. faraonske dinastije oko 2800., što se uzima kao početak Starog carstva. Ujedinitelj se smatra faraon Menes (Narmer).

Staro carstvo (2800.-2255.). Središte je u Memfis, bliže delti Nila, radi lakše uprave navodnjavanja. Karakteristična je neograničena vlast faraona i vojni pohodi, kojima se dolazi do ratnih zarobljenika za irigacijske i građevinske radove (piramide). Država je organizirana hijerarhijski. Na čelu je faraon, a uz njega izvršni organ *džati*. Državno organiziranje gospodarstva zahtijeva brojne činovnike, koji ubiru poreze, brinu o sustavu navodnjavanja i radu robova. Na čelu lokalnih jedinica (*noma*) su upravitelji *nomarsi*, sada predstavnici središnje vlasti, koje postavlja faraon. Brojno svećenstvo podržava vlast faraona, pa zauzvrat hramovi dobivaju komplekse zemlje s robovima, čime raste njihova moć i spram samog faraona. Od VI. do X. dinastije jača separatizam nomarha, a time slabi i središnja uprava nad sustavom navodnjavanja kao osnovicom proizvodnje.

Srednje carstvo. Nakon kriznog i anarhičnog razdoblja od stoljeća i pol, Egipat se uzdiže za XI. i XII. dinastije, (2100.-1650.) sa središtem u Tebi. Razvijaju se trgovina i obrt, pa dolazi do raslojavanja društva. Širi se privatno, tj.

obiteljsko nasljedno vlasništvo zemlje naspram kolektivnoga. Konjaničko ratničko pleme Hiksa naselilo se u delti Nila i srušilo državu. Razvoj države bio je usporen jer su Hiksi na nižem stupnju društveno-ekonomskog razvoja.

Novo carstvo. Surovost Hiksa dovela je do ustanka na čelu s nomarsima Tebe. Hiksi su protjerani oko 1580. Uspostavlja se Novo tebansko carstvo (1550.-1050.). Dolazi do suprotnosti između faraona i svećenstva. Faraon Amenhotep IV. (Ehnaton) vrši vjersku reformu u XV. st. pr. n. e. Želeći potisnuti utjecaj svećenstva boga Amon-Ra, uvodi monoteistički kult Atona, ali već njegov nasljednik Tutankaton vraća staru vjeru. Država jača za faraona Ramzesa II., koji vodi osvajачke ratove, npr. s Hetitima i proširuje državu. Sačuvan je ugovor o miru s vladarom Hatušilijem III., jedan od prvih međunarodnih ugovora uopće. Raste broj i utjecaj vojnika plaćenika. Oko 1200. moć države opada zbog unutarnjih sukoba i napada susjednih naroda. Libijski plaćenici preuzimaju vlast koncem VIII. st. Egipat su pokorili Perzijanci 525., Aleksandar Veliki 332., a 30. god. pr. n. e. dolazi pod vlast Rimljana.

2.2. Državno uređenje

Država je teokratska, centralizirana i birokratizirana. Na čelu je faraon (grčki *per-aa*, tj. visoka kuća), smatran božanstvom, a na vlast dolazi nasljednim putem. Najviši je vjerski službenik koji brine o moralu i pravednosti (simbol boginja *Maat*), donosi propise i najviši je sudac. Na čelu brojnog činovničkog aparata je *džati*, obično iz obitelji faraona. Brine o javnim radovima i navodnjavanju, obavlja vojnu i pravosudnu funkciju. Vrhovni je svećenik boga zakona Tota. Na čelu je savjeta faraona - suda *Velike desetorice juga* i *Velike palače šestorice*. U Srednjem carstvu postoje dva džatija, za sjever i jug države. Značajni su službenici čuvar pečata i vrhovni blagajnik.

Država se dijeli na oblasti (*nome*) na čelu s upraviteljem (*nomarhom*), kojeg postavlja faraon i kojem su odgovorni, ali s vremenom postaju nasljedni. Vršu upravne, sudske i financijske poslove. Poreza sakupljaju brojni činovnici i pisari. (Na jednom papirusu "*otac savjetuje sina da izabere zvanje pisara, jer su ostale profesije mučne i nesigurne, dok za pisara uvijek ima plaće.*"). Državu karakterizira konzervativnost i statičnost. Već u najstarije doba Egipćani su dostigli visoku razinu znanja, koje nisu razvijali "*vjerni starim mudrostima*".

Sudovi nisu odvojeni od uprave. Najviši je sudac faraon. On ima pravo riješiti svaki spor te poništiti ili izmijeniti presudu u zadnjoj instanci. Predmet je mogao dati na rješavanje bilo kojem sudu. Slobodan građanin mogao se žaliti faraonu. Džati je na čelu suda *Velike desetorice juga*, dok je za V. dinastije utemeljen sud *Velike palače šestorice*. Diodor u Novom carstvu spominje sudove od 30 uglednih građana. U nomama postoje kolegijalni sudovi noma na čelu s nomarhom.

2.3. Statusno pravo

Stanovništvo se dijelilo na slobodne i robove.

Slobodni se dijele na svećenike, činovnike i vojnu aristokraciju. Svećenici su imali povlašten položaj. Ekonomska moć temelji se na bogatstvu i povlasticama hramova. Na tim imanjima žive i rade brojni robovi, dok seljaci plaćaju davanja. Hramovi posjeduju stoku i radionice te su oslobođeni poreza. Utjecaj svećenika u upravi i sudstvu države s vremenom jača.

Činovnici se dijele na više i niže. Viši su povlašteni, ali u rangu iza svećenstva i za vršenje funkcija dobivaju posjede s robovima, a niži plaću u naravi. U starije doba postojala je narodna vojska. Noma su bile dužne slati određeni broj vojnika. U Novom carstvu raste broj najamnika, koji će se uključiti u političke sukobe.

Seljaci su najbrojniji. Dio njih živi na državnoj zemlji u seoskim općinama. Drugi dio živi na zemlji koju je faraon poklonio hramu ili činovniku, pa dio prihoda daju državi, ali i njima. Znatan dio slobodnih stanovnika Egiptu čine zanatlije, koji su uglavnom radili u državnim radionicama, a organizirani su u svoje korporacije.

Na najnižem stupnju su robovi, a naziv *seker-ankh* (živ ubijen) ocrta loš položaj. U Starom carstvu nema izravnih vijesti o ropstvu kao pravnoj ustanovi, iako faraon za najteže poslove koristi ratne zarobljenike, što znači da ropstvo tada nije razvijeno. Državni ili kolektivni robovi su vlasništvo faraona, pa i onda kada ih faraon daruje hramu ili činovniku. Kasnije se pojavljuju i privatni robovi, ali prevladava patrijarhalno ropstvo. Rob ima izvjesnu pravnu i poslovnu sposobnost. Mogao je imati imovinu i zasnovati obitelj. U slučaju lošeg postupanja gospodara mogao je tražiti azil u hramu i žaliti se. Oslobođeni rob izjednačen je sa slobodnim građanima.

2.4. Pravo

2.4.1. Izvori prava

Nije sačuvan nijedan zakon, ali vrela spominju zakone faraona Ramzesa II. (XIII. st. pr. n. e.), Bokhorisa (VIII. st. pr. n. e. u 40 svitaka) i Psametiha (VII. st. pr. n. e.). Sačuvano je obilje isprava, od kojih neke sadrže sudsku i upravnu praksu, naredbe vladara itd.

Mirovni ugovor između Ramzesa II. i hetitskog vladara Hatušilija III. zaključen je 1280. god. pr. n. e. Egipatski tekst uklesan je u Amonovom hramu u Karnaku, a sačuvana je i hetitska verzija na glinenoj pločici. Dva vladara sklopili

su dogovor u trenutku napetosti jer je Ramzes II. primio pretendenta na hetitsko prijestolje, ali su im zaprijetili drugi neprijatelji. Ugovor u 18 točaka utvrđuje međusobno nenapadanje: „*Ramzes, uzvišeni kralj, kralj države egipatske, nikada neće napasti zemlju hetitsku da dođe u posed dela (te zemlje). I Hatušil, uzvišeni kralj, kralj zemlje hetitske, nikada neće napasti zemlju da dođe u posed dela (te zemlje).*“, a obveza uzajamne pomoći postoji i „*ako neprijatelj strani u pohod na zemlju... krene*“, te u slučaju unutarnjih pobuna ako vladar „*u gnevu krene na narod svoj*“. Utvrđena je obveza međusobnog izručenja osoba „*ako veliki čovek pobegne.. mora zadržati i u ruke... isporučiti*“ i neće se suditi u državi u koju su pobjegli: „*Što se zločina njihovog tiče, oni da se ne okrive*“. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 117-120)

2.4.2. Stvarno pravo

Faraon je vrhovni vlasnik zemljišta, sustava za navodnjavanje i robova. Dio zemlje ustupa hramovima kao neopoziv, a dio seoskim općinama koje vladaru daju dio prihoda. Nomarsi su faraonu, uz prirodne priloge davali i udio proizvedenih plemenitih metala. Zemljište seljaka opterećeno je davanjima od oko 20 % prinosa. Vlasnički odnosi se mijenjaju širenjem privatnog vlasništva, ali su bili ovisni i o snazi faraona spram nomarha. Hramovi imovinu vremenom počinju smatrati svojom iako je ona formalno faraonova. Od Bokhorisa prava seljaka na zemlji postaju gotovo potpuna, te je mogu otuđiti i založiti. Neobrađena zemlja i građevinsko zemljište daju se u bezuvjetno vlasništvo.

2.4.3. Obvezno pravo

Poznato je nekoliko vrsta ugovora koji su do Bokhorisa imali formalan, sakralni karakter. Sklapani su pred svećenicima, uz polaganje svečane prisega. Od Bokhorisa ugovori se laiciziraju, ne sklapaju se u hramu, a prisega gubi na značaju. Razvoj gradova, obrtništva i međunarodne trgovine dovodi do razvoja obveznog prava. Usmenu prisegu zamjenjuje pismena forma.

Kupoprodaja je poznata s crteža u Starom carstvu, kada država razmjenjuje robu sa strancima. Vremenom raste broj trgovaca privatnika. Za kupoprodaju zemlje tražila se suglasnost faraona, a dopustio ju je Bokhoris. Vlasništvo se prenosi uvođenjem kupca u posjed zemljišta.

Zajam je naplatan ugovor čiji su predmet potrošne stvari (roba, žito, novac). Menes je kao sredstvo osiguranja duga odredio zalaganje tijela (mumije) dužnika ili njegova oca. Iako se kamata smatra nemoralnom, njena primjena je raširena. Bokhoris je odredio najvišu kamatu od 30% za novac, a 33,3% za žito, zabranio je da kamata prijeđe iznos duga i kamatu na kamatu. Zabranio je dužničko ropstvo, jer tijelo podanika pripadaju državi. Zakup zemljišta je ograničen na godinu, a kasnije se zaključivao i doživotno pa čak i kao nasljedan (*“na dva života”*). Zakupnina se plaća u naturi ili novcu. Zakup zgrada trajao je ovisno o dogovoru stranaka. Zakup je imao stvarnopravni karakter pa promjena osobe vlasnika nije utjecala na ugovor. Ostava, tj. besplatno davanje stvari na čuvanje, imalo je religijski karakter. Poznato je ortaštvu, tj. udruživanju sredstava i rada više osoba radi postizanja poslovnog cilja.

2.4.4. Bračno i obiteljsko pravo

U Starom carstvu očinska vlast je slaba, a žena ima pravnu i poslovnu sposobnost. Naziva se *“vladaricom doma”*, nema tutora i sama se brani pred sudom. Za Novog carstva jača vlast oca u obitelji, ali i žena zadržava vrlo povoljan pravni položaj.

Brak je monogaman, osim za faraona. Brak se vjerojatno sklapao vjerskom ceremonijom i pisanim ugovorom. Žena je u ranije doba samostalna stranka, a kasnije ju zamjenjuju roditelji ili staratelji. Ona slobodno raspolaže svojom imovinom. Muž je bio obavezan dati joj određeni iznos za troškove. Radi osiguranja imovine žene sastavljao se popis i stavljana je hipoteka na imovini muža. U starije doba razvod je bio moguć za oba supružnika, a kasnije je otežan ženi. Razvodom žena dobiva dio novca, a djeca imaju pravo nasljeđivanja oca. Ako razvod traži muž imanje ostaje najstarijem sinu, uz obvezu da ga razdijeli između djece, braće i sestara koji imaju jednaka prava na imovinu. Djeca su bila dužna uzdržavati roditelje. Žena je mogla doći na čelo obitelji poslije smrti muža.

2.4.5. Nasljedno pravo

U Starom carstvu postoji sloboda oporučivanja pa i za žene. Oporuka se sastavljala pred svjedocima. Ostavitelj je dio imovine mogao izuzeti iz zakonskog nasljeđivanja prema kojem nasljeđuju sinovi i kćeri, u korist hramova i kulta mrtvih. Ako nema oporuke, najstariji sin preuzima ostavinu uz obvezu diobe spram braće i sestara.

2.4.6. Kazneno pravo

Krvna osveta se ne primjenjuje, ali postoji kolektivna odgovornost obitelji počinitelja za djela protiv faraona i države (izdaja, pobuna, zavjera). U starije doba delikt se smatrao privatnim sporom, pa se počinitelj oslobađao otkupom, što postupno zamjenjuje sudska kazna. Stroge kazne štite robovlasništvo, npr. za pomaganje bijega roba. Delikti protiv države kažnjavaju se smrtnom kaznom, koju može izreći samo faraon, kao i: krivokletstvo, lažna optužba i ubojstvo. Bokhoris je odredio da se ona može zamijeniti ropstvom. Sakaćenjem se kažnjavalo krađu, prijevaru, krivotvorenje pečata i novca te uporabu lažnih mjera. Kazna ovisi i o društvenom položaju osuđenika. Spominju se batinanje, ranjavanje, odsijecanje nosa i ušiju, prinudni rad, konfiskacija i usmrćivanje batinama. Prisvajanje imovine hrama kažnjavalo se vraćanjem 100-struke vrijednosti, a krađa životinja batinanjem.

2.4.7. Sudski postupak

Materijalnopравни propisi nisu odvojeni od postupovnih. Ne razlikuju se građanski, kazneni i upravni postupak. Kod javnih delikata postupak su pokretali državni organi, a u ostalim slučajevima zainteresirane stranke. Postupak je usmen i javan. Stranke su podnosile sudu dokaze, racionalne i iracionalne. Racionalni dokazi su: hvatanje počinitelja pri izvršenju, priznanje, pisane isprave i svjedoci. Iracionalna sredstva su, npr. božji sud (*ordalija*), sudski dvoboj, a dijelom prisege i suprisežnici. Iracionalna sredstva primjenjuju se kada nema racionalnih. Kod božjeg suda okrivljeni rukom drži usijano željezo ili vadi predmet iz vrele vode. Ako bi rana zarasla bio je nevin. Okrivljeni se bacao i u vodu, pa je bio nevin ako ispliva. Temelj ordalije je shvaćanje da će bog ukazati na krivca i pomoći nevinome. Suprisežnici nisu svjedoci, tj. očevici koji znaju činjenice o djelu, već prisegom podržavaju izjavu, tj. poštenje osobe koja je dala iskaz. U slučaju lažne prisege vjerovalo se da osobu i prisežnike stiže prokletstvo. Presuda su bile pisane te su sadržavale činjenice i motive.

3. BABILON

3.1. Povijesni razvoj - sumersko doba i Babilon

Područje Mezopotamije (Međurječje, sliv Tigrisa i Eufrata) slično je teritoriji Nila u kojem je navodnjavanje uvjet opstanka. Ovdje poplave rijeka nisu pravilne, a prostor je otvoren okolnim narodima. Stoga su uz prožimanje kultura i trgovinu, česte provale primitivnih brdskih naroda koji ruše stare države i stvaraju svoje. Navodnjavanje i zajednička odbrana utječu da savezi plemena u Sumeru (jug Mezopotamije) u IV. tis. pr. n. e. izrastaju u gradove (*patesijati*), npr. Eridu, Uruk, Ur, Lagaš, Ugarit. Na čelu grada nalazi se *išaku* (akadski), tj. *ensi*, *patesi* (sumerski), koji se kao vrhovni svećenik naziva *sangu*, *sangu-mah*. Pokoravanjem slabijih naselja oni se s okolicom pretvaraju u gradove-države, orijentalne despotske monarhije. Vladar Ume uzeo je naslov *lugal*. U središtu grada nalazi se stepenasti hram (*zigurat*) boga zaštitnika. Razvoj trgovine jača trgovački sloj. Smještaj Babilona utjecao je na njegov razvoj kao posrednika u međunarodnoj i unutarnjoj trgovini.

Sjevernije je semitska Akadska država ojačala za vladara Sargona I. u XXIV. st. i osvojila susjedna područja. Državu ruši planinsko pleme Guta, a potom jača grad Ur. S istoka ga ugrožava pleme Elamita, a sa zapada pleme Amorita, koji su osvojili Akad i stvorili državu sa središtem u Babilonu. Stara babilonska država nastala je početkom XIX. st. pr. n. e. u Mezopotamiji, sjedinjavanjem starijih država, Sumera i Akada. Procvat je doživjela za vladavine vladara Hamurabija (Hamurapija, 1728.-1686.). Državu u XVI. st. ruše Kasiti i Hetiti. Novo babilonsko carstvo uzdiže se u VII. st. pod Nabopolassarom, a u VI. st. pr. n. e. pada u vlast Perzije.

3.2. Državno uređenje

Babilon je despotska monarhija. Vladar (*lugal*) ima najvišu zakonodavnu, upravnu i sudsku vlast. Smatra se posrednikom između bogova i ljudi. Iako je primio zakone od božanstva, on ih sam, svojim autoritetom daje podanicima. Odatle se vidi da država gubi teokratski karakter i postaje svjetovna, tj. laička. Država je unitarna i centralizirana. Vlast je jedinstvena, a sudstvo nije odvojeno od uprave.

Na čelu uprave je *nubanda*, upravitelj dvora i carskih imanja, brine se o izgradnji i održavanju sustava za navodnjavanje. Funkcija je preuzeta iz starijih sumerskih i akadskih država. Na čelu uprave je i *issaku* (akadski naziv). Njemu su podređeni činovnici (*dub-sari*). Negdašnje državice *patesijati* postoje kao lokalne jedinice, na čelu s upraviteljem kojeg postavlja vladar (*šakanaku*). Na čelu gradova i seoskih općina je *pacha* (*nutar*, *rabinau*). Službenici središnje vlasti nadzirali su mjesnu upravu. Svećenstvo je zadržalo istaknut društveni položaj, ali bez sudjelovanja u organima vlasti.

Sudstvo je laicizirano još u XVIII st. pr. n. e. Najviši sudac bio je vladar. On je mogao delegirati nadležnost, tj. prenijeti predmet s jednog nižeg suda na drugi ili preuzeti predmet nižeg suda i sam ga riješiti (devolucija). On sudi u drugom i rješava žalbe u posljednjem stupnju te daje pomilovanja. Sudi sam ili putem carskih sudaca kojima je davao napatke. Upravitelji gradova i pokrajina imali su sudske ovlasti. Prvi sude u vijećima od 4 do 8, a drugi od 6 do 10 prisjednika. Suci su nadzirali kolektivno vlasništvo naselja. Iz sumerskog i akadskog doba očuvao se sudski kolegij (*puhrum*), čiji sastav nije poznat. Svećenstvo, koje je u starije doba imalo sudsku vlast, zadržava tek sporedne sudske funkcije, npr. polaganje prisege, pozivanje stranaka i svjedoka.

3.3. Društveno-ekonomska struktura

U Babilonu su proizvodne snage dostigle visok stupanj razvoja. Viškovi poljoprivrednih proizvoda i razvijeno obrtništvo stvorili su uvjete za trgovinu, a to vodi do podjele rada. Razvojem robnovčanice privrede nastaje bankarstvo. Društvo se dijeli na slobodne, koji se opet raslojavaju između sebe, i robove.

Awilumi su punopravni, slobodni stanovnici, članovi najvišeg sloja društva. Oni su vladajući sloj, možda negdašnja vojnička skupina Semita koja se osvajanjem nametnula starijem stanovništvu.

U najvišem sloju ističu se *damgaru* (bankari i lihvari), visoki činovnici i svećenici. Njima vladara dodjeljuje zemljišne posjede. Vojnici-zemljo-posjednici dobijali su, tzv. *ilku* posjede za vršenje vojne dužnosti.

Muškenum su niži poluslobodni sloj, vjerojatno pobijeđeno stanovništvo. Oni imaju pravnu i poslovnu sposobnost, mogu biti članovi nižih sudova i upravnih tijela, ali se njihov slabiji društveni položaj osobito vidi u slabijoj pravnoj zaštiti. (Margetić misli da je ime preko arapskoga došlo u tal. - *meschino* i franc. - *mesquin*). Bavili su se obrtom i trgovinom. Najbrojniji su slobodni seljaci koji u seoskim zajednicama obrađuju zemlju države i hramova.

Wardum su bili robovi. Robovi se pribavljaju ratom, rođenjem od roditelja robova, kupovinom na tržištu i dužničkim ropstvom. Robovi su imali izvjesnu pravnu i poslovnu sposobnost, imali su svoju imovinu. Robovi obrtnici imali su svoje robove. Mogli su se ženiti slobodnim ženama, nastupati na sudu, sklapati pravne poslove ali samo pred svjedocima i u pismenoj formi. Vlasnik može prodati roba i dati ga u najam. Rob stječe slobodu otkupom iz svoje imovine ili zajmom, djeca slobodnog čovjeka i robinje postaju slobodna poslije smrti oca, osobe u dužničkom ropstvu stječu slobodu nakon 3 godine. Oslobođanje se vršilo izjavom pred sudom ili privatnim ugovorom uz religijsku ceremoniju. Osoba koja prikrije odbjeglog roba kažnjava se smrću. Povreda ili ubojstvo roba kažnjava se imovinskom kaznom u korist vlasnika.

Hamurabijev zakonik (prijevod prema Margetić, Opća, str. 17-26) **položaj roba:**

Članak 175.

Ako je dvorski rob ili muškenov rob uzeo (za ženu) kći awiluma i ona mu rodila djecu, robov gospodar nema zbog ropskog položaja nikakvo pravo na djecu awilumove kćeri.

3.4. Pravo

3.4.1. Izvori prava

Još u III. tis. pr. n. e. u sumerskim gradovima-državama dolazi do kodifikacija. U Lagašu su ih uredili Urukagina, sredinom III. tis. pr. n. e. i Gudea, u Uru u II. tis. pr. n. e. Šulgi.

Ur-Namuu iz Ura pripisuje se zakonik iz XXI. st., koji je najstariji poznati zakonski tekst. Zanimljivo je da se u uvodu vladar poziva na načela pravednosti: „*Ja ne predadoh siročće (na milost i nemilost) bogatašu. Ne prepustih udovicu moćnima.*“ (Stanimirović, Hrestomatija, str. 12)

U državi Isin zakonik donosi vladar Lipit-Ištar u XX. ili XIX. st. pr. n. e. I tu nalazimo tragove humanosti: „*Ako čovekova supruga ne rodi dete, ali prostitutka sa ulice mu rodi dete, on će redovno davati žita, ulja i ruha prostitutki, a dete koje mu je rodila prostitutka biće njegov naslednik; dok god je njegova supruga živa, prostitutka neće obitavati u kući sa glavnom suprugom.*“ (članak 27.) ili: „*Ako čovekova glavna supruga izgubi svoje čari, ili ostane nepokretna, ona neće biti izgnana iz kuće; ipak, njen muž će moći da oženi zdravu suprugu, i druga supruga će se starati o glavnoj supruzi.*“ (članak 28.). (Stanimirović, Hrestomatija, str. 20)

Zakonik Ešnuna sastavio je vladar Bilalama u XX. st., ali novija istraživanja smatraju da je to bilo oko 1770. god. pr. n. e. u doba vladavine Daduše. Zakonik je utjecao na Hamurabijev, poznaje iste društvene slojeve, ali ne i načelo taliona. „*Ako čovek ujede za nos drugog čoveka i tako ga otkine, neka odmeri i preda 60 šekela srebra, za oko – 60 šekela...*“ (članak 42.) (Stanimirović, Hrestomatija, str. 28)

Sačuvano je oko 30.000 pravnih isprava pisanih klinastim pismom na glinenim pločicama: ugovori, izjave, presude, rješenja, itd. Iz njih se može utvrditi pravna praksa i običajno pravo prije donošenja propisa ili oni nesadržani u propisima. Babilonski vladari upućuju carska pisma upraviteljima provincija i službenicima. Pisma svjedoče o odnosu središnjih i mjesnih organa vlasti, činovnicima, državnom uređenju i priprostom upravnom pravu. Klinasto pismo dešifrirao je Nijemac Grotefend 1802.

Najznačajniji pravni izvor Mezopotamije je zakonik babilonskog vladara Hamurabija, sačuvan gotovo u cjelini. Zakonik je nastao u XVIII ili XVII. st. pr. n. e. Otkriven je 1901. u ruševinama grada Suze, gdje ga je s plijenom prenio elamićanski kralj oko 1175. god. pr. n. e. Urezan je na crnom kamenom stupu, na čijem vrhu bog sunca Šamaš „*veliki sudac neba i zemlje*“ daje zakone Hamurabiju. Ipak zakonik nema religijski, već laički karakter. U njemu se vidi nastojanje da se objedine sumerske i akadске pravne tradicije. Zakonik sadrži 282 članka. Hamurabijev zakonik mogao bi biti zbirka skraćenih i dijelom izmijenjenih dispozitiva sudskih presuda. Na početku teksta nalaze se postupovni i kazneni propisi, slijedi uglavnom stvarno i obvezno pravo s nešto delikata iz te oblasti, potom bračno, obiteljsko, nasljedno te neka kažnjiva djela iz tog područja, zatim kazneno pravo i na kraju različiti propisi o radu, uslugama i drugim pravnim poslovima.

Za vladavine Tiglat-Palasar I., oko 1075. god. pr. n. e. nastala je zbirka zakona, tzv. Srednjoasirski zakoni. Sačuvani su djelomično na 40 pločica. Iako su to noviji propisi karakteriziraju ih kazne taliona i sakaćenja. Npr. za nasilno ljubljenje

žene: „oni (suci, op. Ž.B.) će razvući njegovu donju usnu duž oštrice sekire i odseći je.“ (članak A9), za silovanje slijedi smrtna kazna (članak A12), a za sodomiju kastracija: „Ako čovek sodomizuje svog prijatelja i oni (suci, op. Ž.B.) dokažu optužbe protiv njega i proglašaju ga krivim, oni će sodomizovati njega i oni će ga pretvoriti u evnuha.“ (članak A20). Kazna ženi za pobačaj je smrt: „Ako žena svojim delima uzroči da izgubi svoje začeto dete i oni potom dokažu optužbe protiv nje i proglašaju je krivom, oni će je nabiti na kolac, oni je neće sahraniti.“ (članak A53). Pokrivenost glave kod žena oznaka je časti i društvenog položaja, ali i neudane djevojke. Strogo se kažnjava pokrivanje glave onih koje na to nemaju pravo: „Supruge čoveka, ili (udovice), ili ma koje (asirske) žene koje izađu napolje na glavno šetalište (neće imati) svoje glave (otkrivene)... Konkubine koje izlaze na glavno šetalište sa svojom gospodaricom će biti pokrivena... ali one neudate neka budu gologlave... Prostitutka se neće pokrivati... (a ako bude pokrivena, op. Ž.B.) uzeće njenu odeću; udariće joj 50 udaraca šibom; oni će joj sipati vreli katran na glavu... Robinje neće biti pokrivena...“ (članak A40, Stanimirović, Hrestomatija, str. 79-90)

3.4.2. Stvarno pravo

Vladar i hramovi najveći su posjednici zemlje. Postoji i kolektivno vlasništvo seoskih zajednica, ali i privatno vlasništvo. Posebnost su *ilkum* posjedi, zemljišna dobra koja vladar daje na doživotno korištenje osobama uz obvezu vršenja vojne službe. *Ilkum* je zemlja izvan prometa. *Damgari* su jedini iznimno mogli stjecati *ilku* posjed. *Kuduru* kamen na međi sadrži zapis o vlasniku, pravima i teretima. Uz založno pravo na nekretninama, poznate su gradske i seoske služnosti. Vlast primitivnijih *Kasita* potiskuje privatno u korist kolektivnog vlasništva zemljišta.

Hamurabijev zakonik, *ilkum*:

Članak 27.

Ako je vojnik ili pomoćnik (bairum, prema Margetiću pomoćnik, vojnik niže kategorije) uhvaćen na kraljevu pohodu, a njegovo polje i njegov vrt prepušteni drugome da vrši svoje dužnosti (ilkum), ako se prvi vratio i došao u svoje naselje, vraća mu se njegovo polje i njegov vrt, tako da će on vršiti te dužnosti.

Članak 28.

Ako je vojnik ili pomoćnik uhvaćen na kraljevu pohodu, a njegov sin može ispunjavati dužnosti, daju mu se polje i vrt da ispunjava dužnost svoga oca.

Članak 29.

Ako je njegov sin malen, tako da ne može ispunjavati dužnosti svoga oca, daje se njegovoj majci trećinu polja i vrta pa će ga njegova majka odgajati.

Članak 32.

Ako teško ili lako naoružanog (ilku) ratnika koji je zarobljen na ratnom pohodu, damkar izbavi (plativši otkup za njega) i vrati ga (živog) u grad, ako ima dovoljno svog (ličnog) imetka, sam će platiti otkup; ako nije dovoljno imućan da sam (naknadi) otkupnimu, platiće hram njegovog grada; ako ni hram nema dovoljno sredstava da ga otkupi; dvor će platiti; ali njegovo polje, voćnjak ili kuća neka se ne daju za otkup. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 42)

Članak 37.

Ako čovek bude kupio polje, voćnjak, ili kuću od teško ili lako naoružanog (ilku) ratnika, ili od državnog zakupca, njegova pločica biće bezvredna (i da se razbije) i on će izgubiti svoje srebro; polje, voćnjak ili kuća da se vrati vlasniku. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 42)

3.4.3. Obvezno pravo

Robnonovčano gospodarstvo utjecalo je na razvoj obveznog prava. Pri sklapanju ugovora obje stranke očitovale su suglasnost volje izjavom. Za neke ugovore postojale su utvrđene forme, čija je svrha olakšati dokazivanje u slučaju spora. U starije doba ugovore prati simbolika i formalizam, npr. utvrđene riječi ili radnje, a pogreška povlači ništetnost posla.

Kupoprodaja sadrži dva bitna elementa, predmet ugovora i cijenu. Ugovor se sklapa pred svjedocima, uz predaju stvari i isplatu cijene. *Miraz*, udovički dio, te *ilku*-posjed su izvan pravnog prometa. Moguća je prodaja na kredit u kojoj prodavatelj formalno daje iznos cijene kao zajam kupcu. Prodavatelj se obvezuje na nadoknadu štete kupcu ako treći dokaže pravo na stvar (jamstvo za slučaj evikcije). Pojedini pravni sustavi različito rješavaju stjecanje pokretnine od nevlasnika. Ovdje vlasnik dobiva stvar natrag, ako svjedocima dokaže pravo. Kupac ima pravo na naknadu od prodavatelja, ako svjedocima dokaže postojanje ugovora, tj. savjesnost. Prodavatelj se kažnjava smrtnom kaznom. Rimsko pravo određuje da se vlasništvo ne može steći od nevlasnika, dok u srednjem vijeku prevladava suprotno načelo.

Hamurabijev zakonik, prodaja od neovlaštene osobe:

Članak 9.

Ako je čovjek kojem je ma što nestalo, našao izgubljenu stvar u rukama drugoga, pa čovjek u čijoj se ruci našlo izgubljeno reče: "prodavatelj (mi ju) je prodao i kupio sam pred svjedocima", a vlasnik izgubljene stvari reče: "dovest ću svjedoka koji poznaje moju izgubljenu stvar", kupac na to dovodi prodavatelja koji mu je (stvar) dao i svjedoka pred kojim je kupio, a također i vlasnik izgubljene stvari privodi svoje svjedoke koji poznaju njegovu izgubljenu stvar, suci će prepustiti njihov spor tako da svjedoci pred kojima je kupoprodajni ugovor bio sklopljen i svjedoci koji poznaju izgubljenu stvar iskažu pred bogom što znaju pa se prodavatelja smatra kradljivcem i ubija. Vlasnik izgubljene stvari uzima svoju izgubljenu stvar. Kupac uzima u kući prodavatelja novce koje je platio.

Zajam. Predmet zajma su potrošne, zamjenjive i generičke stvari (žito, vino, ulje, novac), koje se vraćaju u utvrđenom roku uz plaćanje kamata. Kamate za neproizvodni zajam, npr. za srebro iznose 20 %, a za proizvodni, npr. žito 33 %. Vraćanje duga često se osigurava, npr. zalaganjem zemljišta ili osobe. Dužničko ropstvo ograničeno je na tri godine, što utječe na iznos zajma jer zajmodavac neće dati više nego što dužnik može odraditi kroz to vrijeme. Samopomoć vjerovnika pri vraćanju duga je zabranjena.

Hamurabijev zakonik, kamate:

(nedostajući član t) Ako damkar da žito ili srebro na zajam koji vuče kamatu, neka uzme 100 sila žita za kur kao kamatu (33 %, op. Ž.B.); ako da srebro na zajam koji vuče kamatu, neka uzme po 36 zrna ječma za svaki šekel srebra kao kamatu (20 %, op. Ž.B.) (Stanimirović, Hrestomatija, str. 49)

Osobna ovrha, tj. dužničko ropstvo ili prinudno vraćanje duga radnom snagom, zbog nevraćenog duga ograničeno je na 3 godine. Vjerovnik ne odgovara ako je dužnik umro bez njegove krivnje. Ako je osoba u vlasti umrla zbog postupka vjerovnika, ovaj se kažnjava prema načelu taliona, usmrćenjem svog sina. To je spoj privatne osvete uz nadzor države i naknade. Ako je umro rob, vjerovnik plaća naknadu štete/kaznu. Za roba ne postoji ograničenje trajanja ropstva ako ga je gospodar dao vjerovniku, ali postoji pravo otkupa ako je riječ o robinji s kojom dužnik ima djecu.

Hamurabijev zakonik, osobna ovrha – zalaganje člana obitelji:

Članak 115.

Ako čovjek od čovjeka potraži žito ili srebro i uzme ga kao osobnog izvršenika pa izvršenik umre u kući pljenitelja naravnom smrću, za taj slučaj nema sudskog postupka.

Članak 116.

Ako je izvršenik umro u kući pljenitelja zbog udarca ili lošeg postupanja, izvršenikov gospodar će to dokazati vjerovniku, pa ako je (izvršenik) bio sin awiluma, ubit će se njegova sina, ako je pak bio rob awiluma, platit će (vjerovniku) trećinu mine srebra i izgubiti sve što je dao.

Članak 117.

Ako je čovjeka dug natjerao u nevolju tako da je prodao ili založio svoju ženu, svoga sina ili svoju kćer, oni će tri godine raditi u kući svoga kupca ili založnog vjerovnika, u četvrtoj godini bit će slobodni.

Članak 118.

Ako on bude dao roba ili robinju u dužničko ropstvo, damkar može da produži rok (i preko tri godine), a može i da ih proda; nema osnova za tužbu. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 52-53)

Članak 119.

Ako je dug pretežak za čoveka i on zbog toga proda svoju robinju koja mu je izrodila decu, vlasnik robinje neka (kasnije) odmeri i preda srebro koje mu je odvagao i dao damkar (u zajam) i on će tako otkupiti svoju robinju. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 53)

Najam. Najmodavac daje najmoprimcu na korištenje, uz naknadu, nepotrošne stvari (vol, brod, rob). Najmoprimac odgovara za štetu temeljem krivnje i odgovara jednostruko. Za slučajnu štetu ne odgovara, ali polaže očišćujuću prisegu.

Hamurabijev zakonik, najam životinje:

Članak 244.

Ako čovjek unajmi govedo ili magarca pa ga na polju usmrti lav, šteta pada na vlasnika.

Članak 245.

Ako čovjek unajmi govedo, pa svojom nebrigom ili udaranjem prouzroči da pogine, vratit će vlasniku goveda govedo za govedo.

Članak 249.

Ako je čovjek dao u najam govedo, pa ga je bog udario i ono je poginulo, čovjek koji je uzeo u najam govedo, priseći će bogu i biti bez krivnje.

Zakup je ugovor kod kojeg zakupodavac privremeno daje nekretninu na korištenje i od zakupoprimca prima naknadu. Predmet zakupa su obično zemlja i kuća. Ugovor se sklapa od 1 do 5 godina. Zakupnina zemljišta obično je u naravi i iznosi 1/2 ili 1/3 uroda, a kod vrtova 2/3. Služnost prolaza preko zemljišta ima oblik zakupa.

Zakupnik snosi štetu ako je zakupnina utvrđena u fiksnom iznosu. Ako je zakupnina utvrđena u ovisno o prihodu, zakup ima neke značajke ortaštva (socijeteta) pa stranke dijele dobit, ali i štetu. Možda zakup u fiksnom iznosu nije konsenzualni, već realni ugovor kod kojeg se odnos stvara tek plaćanjem zakupnine. Vjerojatno ni zakup sa zakupninom ovisnom o prihodu nije konsenzualan, pa do odnosa dolazi tek započinjanjem poljoprivrednih radova. Posebnost je da se u slučaju štete na urodu ne plaća zakupnina. Odgovara se za štetni događaj koji je netko radnjom ili propustom učinio drugome, npr. prodor vode preko nasipa.

Hamurabijev zakonik, zakup zemljišta:

Članak 45.

Ako čovjek prepusti poljoprivredniku svoje polje za zakupninu i primi zakupninu svog polja, pa dođe do nepogoda koje poplave njegovo polje ili poplava odnese žetvu, šteta pada na poljoprivrednika (zakupca).

Članak 46.

Ako (zakupodavac) nije (još) dobio zakupnine od svog polja, a polje je bio dao na polovicu ili na trećinu, poljoprivrednik i vlasnik dijele žito koje se nalazi na polju prema dogovoru.

Članak 48.

Ako čovek ima dospeli dug (zbog čega je optužen), i bog oluje Adad opustoši polje, ili bujica odnese letinu, ili zbog suše ne rodi žito, za tu godinu on neće dati žito vlasniku duga; za tu godinu neka se dug otpiše iz tablice, i neka ni kamate ne daje za tu godinu. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 44-45)

Članak 53.

Ako je čovek nemaran u održavanju svog nasipa koji štiti njegovo polje i zanemari ga, i onda nastane otvor kroz koji voda pokulja i odnese (navodnjavanjem stvoreno) zajedničko plodno tle, čovek na čijem je nasipu nastao otvor da nadoknadi (susedima) žito čiji je gubitak prouzrokovao.

Ugovor o zakupu kuće, oko 2000. god. pr. n. e. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 102)

„Akhibte je uzeo Maškuovu kuću od njenog vlasnika Maškua u zakup na godinu dana. On će platiti iznos od jednog šekela srebra, što je zakupnina za godinu dana. Kuća mu je predana (on ulazi u kuću) petog dana (meseca) Tamuza. (...zatim slede imena svedoka.) Ugovor je datiran na peti dan meseca Tamuza, godine zida Kar-Šamaša.“

Ugovor o radu/djelu. Izvršitelj, slobodan čovjek ili rob (poljoprivrednik, obrtnik, liječnik), se obvezuje izraditi predmet, obaviti fizičku ili intelektualnu radnju uz naknadu. Imućniji naručilac, npr. *awilum* plaća više. Izvršitelj je odgovoran za stručnost i kvalitetu izvedbe, a pri šteti se predmnijeva njegov nemar. Ako je došlo do štete zbog nestručnosti izvršitelja, predviđena je odšteta, ali i kazna, čak i smrtna. To ukazuje da su znanja potrebna za te poslove bila visoko razvijena, npr. odgovornost građevinara i liječnika.

Specifičan slučaj je kultiviranje neobrađenog zemljišta, npr. u voćnjak. Orađivač privodi zemlju kulturi, te je istekom ugovora dijeli napola s vlasnikom. Takav je institut prema Margetiću raširen na Mediteranu u kasnijem razdoblju, npr. sjevernoafrička *mugarsa*, talijanska *parzionaria*, bizantski *Zemljoradnički zakon*.

Kod odgovornosti za štetu postoje precizna razlikovanja okolnosti, npr. je li vlasniku poznato agresivno ponašanje njegove životinje, pa se prema tome određuje odgovornost.

Kod ugovornog čuvanja životinja nesavjesni pastir štetu plaća deseterostruko, dok se za slučajnu štetu čisti prisegom.

Zakonik utvrđuje iznose dnevnica za pojedine poslove, tj. vrste ugovora.

Hamurabijev zakonik, kultiviranje neobrađenog zemljišta, građenje, obveze pastira:

Članak 60.

Ako čovjek prepusti vrtlaru polje da ga promijeni u voćnjak i vrtlar zasađi voćnjak, on će ga podizati četiri godine, u petoj vlasnik voćnjaka i vrtlar dijele napola. Vlasnik voćnjaka izabire svoj dio i na to ga uzima.

Članak 61.

Ako vrtlar nije cijelo polje promijenio u voćnjak, nego je ostavio ledinu, ledina mu se računa kao njegov dio.

Članak 218.

Ako lekar izvede veliki zahvat i bronzanim nožem operiše čoveka i time ga usmrti, ili ako otvori čovekovu slepoočnicu bronzanim nožem i time mu oslepi oko, neka mu oni odseku ruku. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 67)

Članak 229.

Ako graditelj podigne čovjeku kuću, a ne načini savjesno pa se kuća koju je načinio sruši i ubije vlasnika kuće, graditelj se ubija.

Članak 230.

Ako je (kuća) ubila sina vlasnika kuće, ubija se graditeljeva sina.

Članak 232.

Ako je (srušena kuća) uništila imovinu, nadoknađuje (graditelj) sve što je uništila.

Ako nije dovoljno čvrsto učinio kuću, koju je podignuo, tako da se srušila, on će iz vlastite imovine podignuti kuću koja se srušila.

Članak 250.

Ako vo, prolazeći putem, probode i usmrti čoveka, slučaj ne daje osnova za tužbu.

Članak 251.

Ako je poznato da čovek ima vola koji nasrće rogovima, i gradske vlasti mu skrenu panju da mu je vo poznat po mahnitosti, a on ne podreže njegove rogove, niti zauzda svog vola, i taj vo probode i usmrti drugog čoveka, on (vlasnik vola) neka da 30 šekela srebra. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 70)

Članak 265.

Ako je pastir, kojem su dana na pašu goveda ili sitna stoka, nesavjestan pa je odstranio vlasnički žig ili čak (životinju) prodao, to mu se dokazuje pa on vraća vlasniku deseterostruki broj ukupnih goveda ili sitne stoke.

Članak 266.

Ako je na stadu došlo do božjeg djelovanja ili ga je lav rastrgao, pastir se opravdava pred bogom pa će gubitak na stadu ići na teret vlasnika stada.

Članak 274.

Ako čovek namerava da unajmi zanatliju, on će platiti, za svaki dan: ... za najam tkača, srebra težine pet zrna ječma, za najam suknara... (Stanimirović, Hrestomatija, str. 72)

Ostava. Ostavitelj daje ostavoprimatelju pokretnu stvar na čuvanje. Ugovor je formalan (pisana forma, nazočnost svjedoka) i realan (nastaje predajom stvari). Ostava je načelno besplatna, no zakonik predviđa naknadu ostavoprimatelju te odgovornost nesavjesnog ostavoprimatelja za utaju.

Hamurabijev zakonik, ostava:

Članak 122.

Ako čovjek dade čovjeku u ostavu srebro, zlato ili bilo što drugo, pokazat će svjedocima sve što je dao, učiniti (pismeni) ugovor i sve to dati u ostavu.

Članak 123.

Ako je nešto dao u ostavu bez svjedoka i bez (pismena) ugovora, a tamo gdje je dao to poriču, za to nema sudskog postupka.

Članak 124.

Ako je čovjek dao čovjeku srebro, zlato ili bilo što pred svjedocima u ostavu pa mu ostavoprimac zataji, dokazat će (to) tomu čovjeku i na to će mu (ostavoprimac) dati dvostruko od onoga što je utajio.

Nalog. Nalogoprimatelj se obvezuje izvršiti određenu radnju za nalogodavca, uz plaćanje naknade (npr. prodati ili kupiti robu). Tako *damgaru* (trgovac, novčar) daje *šamalu* (izvršitelj) robu, ali snosi njegove troškove, a ostvarenu dobit dijele. Šamalu vraća glavnica ako je pretrpio štetu (npr. propast stvari), a ako nije pretrpio štetu vraća dvostruko. Za utaju šamalu plaća trostruko, a damgaru šesterostruko, jer se od njega traži viši stupanj poštenja, a možda se gleda i imovinsko stanje.

Ugovor o društvu (ortaštvo) sklapa više osoba koje se udružuju radi obavljanja zajedničkog posla. Ulažu materijalna sredstva ili rad. Ulozi su jednaki, jer se dobit dijeli na iste dijelove. Prema trećima jamče solidarno, tj. svaki za čitav posao.

3.4.4. Bračno i obiteljsko pravo

Brak se sklapao ugovorom između mladoženje i roditelja ili staratelja djevojke, u protivnom brak se smatrao nepostojećim. Bio je moguć brak između roba i slobodne osobe i roba, te obrnuto. Postojale su zaruke u kojima je mladoženja davao dar (*tirhatu*), sličan kapari. Odustankom od zaruka gubio je *tirhatu*, a djevojčina obitelj u slučaju odustanka vraća dvostruki iznos. Nevjesta u brak donosi miraz (*šeriktu*), a muž joj daje bračni dar (*nudunu*). Razlikuje se predbračna imovina supružnika od one stečene u braku pa za dugove nastale prije braka odgovara samo onaj supružnik koji ih je napravio.

Žena je imala pravnu sposobnost i poslovnu sposobnost. Raspolagala je svojom imovinom, mogla je sklapati pravne poslove i svjedočiti na sudu. Ipak, žena nije izjednačena s mužem, npr. mirazom upravlja muž. Razvod braka bio je lakši za muža. On je mogao "otпустiti" ženu zbog neplodnosti ili bolesti, ali se vraćao miraz. Žena ima pravo na razvod i miraz samo ako postoji krivnja muža, o čemu odlučuje sud. Ako je žena izazvala razvod kaznit će se smrću, a muž će zadržati šeriktu i uzeti tirhatu. Ako joj oprostí zadržat će je kao robinju. Žena nedužnost, ako nije uhvaćena na djelu, dokazuje

jednostavnom prisegom u hramu i može se vratiti mužu. Kazna za preljub žene je smrt što stiže i ljubavnika, ali ako muž oprostiti ženi i ljubavnik će biti pomilovan. Ako muž bude zarobljen i žena nema sredstava za život može živjeti s drugim čovjekom, ali brak ostaje na snazi ako se on vrati, a nasljedstvo svako dijete stječe od svog oca.

Brak je bio monogaman za ženu, ali je muž u slučaju njene neplodnosti, a radi dobivanja potomstva imao pravo na robinju ili sporednu ženu (konkubinu). Razlikovale su se dvije vrste supruga. Nekadašnje svećenice bludnice uživale su visok društveni ugled. Ako takva žena (*naditum*) nije mogla imati djece mogla se razvesti ili je dužna mužu dati robinju za dobivanje potomstva (surogat majka). Ako žena to nije učinila suprug je imao pravo uzeti sporednu ženu (*šugum*).

Otac se nalazi na čelu obitelji, a djeca su obvezna na poslušnost. Može ih dati u dužničko ropstvo do tri godine. Smrću oca roditeljska vlast prelazi na majku. Usvajanje (adopcija) primjenjuje se kada u braku nema djece, za priznanje izvanbračne djece i oslobođenje robova. Usvajanje novorođenog djeteta ne može se osporiti, dok se u slučaju starijeg djeteta u obzir uzima i njegova volja s kim želi živjeti. Usvajatelj mora izjednačiti dijete sa svojom djecom ili se adopcija može raskinuti. Obrtnik može usvojiti dijete i podučiti ga obrtu te se usvajanje tada ne može opovrgnuti.

Hamurabijev zakonik, bračno pravo

Članak 128.

Ako je čovjek uzeo ženu i o tome nije učinio (pismeno) ugovora, ta žena mu nije (zakonski) žena.

Članak 129.

Ako čovekova žena bude zatečena da leži sa drugim muškarcem, neka ih vežu i bace u vodu; a ko ženin gospodar (oprosti) ženi i dopusti joj da živi, onda vladar neka svog podanika pusti da živi. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 54)

Članak 131.

Ako je ženu awiluma muž optužio, ali nije uhvaćena na činu s drugim muškarcem, ona će priseći pri bogu i na to se vratiti svojoj kući.

Članak 135.

Ako čovek bude zarobljen, a u njegovoj kući ne ostane dovoljno za život, i pre njegovog povratka njegova supruga uđe u kuću drugoga i izrodi mu decu, a potom se njen muž vrati u svoj grad, ta žena da se vrati svom prvom mužu, deca nasleđuju od svojih očeva. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 55)

Članak 142.

Ako žena hoće napustiti svog muža i reče mu: "nećeš me više posjedovati", njihov brak se rješava pred mjesnim sucem.

Ako je bila vrijeđana, i to bez njezine krivnje, ako je njezin muž odlazio, jako je ponižavao, žena nije kriva. Ona će uzeti svoj miraz i otići u kuću svog oca.

Članak 143.

Ako nije bila vrijeđana, nego izlazi (iz kuće), upropaštava kuću, zanemaruje muža, ta se žena baca u vodu.

Članak 144.

Ako čovjek uzme (za ženu) svećenicu (naditum) pa ona dade svome mužu robinju koja mu je dala sinove, ako taj čovjek odluči da uzme (za ženu) šugum, tom čovjeku se to ne dopušta; šugum ne može uzeti.

Članak 145.

Ako je čovjek uzeo naditum pa se ona nije pobrinula za djecu i on je na to odlučio da uzme šugum, (smije) taj će čovjek uzeti šugum i privesti je u svoju kuću. Ali, šugum neće imati isti položaj kao naditum.

Članak 151.

Ako su se zadužili pošto je žena kročila u čovekovu kuću, oboje neka namire damkara (poverioca). (Stanimirović, Hrestomatija, str. 59-65)

Članak 185.

Ako čovek usvoji dete još na rođenju i onda ga odgaji, (to se usvojenje) ne može osporavati i ne može se tražiti povraćaj deteta.

Članak 186.

Ako čovek usvoji malo dete, i pošto ga uzme, ono će za svojim ocem i majkom, takvo posvojče neka bude vraćeno u dom svoga oca.

Članak 188.

Ako zanatlija usvoji dete, odgaji ga i nauči svom zanatu (to se dete) ne može tražiti nazad.

Članak 189.

Ako ga ne bude naučio svom zanatu, posvojče neka se vrati u kuću svoga oca.

Usvajanje djeteta, 573./72. god. pr. n. e., Novo asirsko carstvo (Stanimirović, Hrestomatija, str. 107)

„Innin-šum-ibni, sin Nabu-ahhe-šullima, dođe do Balte, kćeri Nabu-ahhe-šulliuma, njegove sestre, tvrdeći sledeće: „Daj mi tvog sina Dannu-ahhe-ibni, starog 17 dana, da ga ja odgajam, i da bude moj sin.“ Balta se složi sa njim i dade mu njenog sina... Onda ga on upisa kao sledećeg u (naslednom) redu posle njegovog sina Labašija. Koliko god da Balta

nastavi da se bavi prostitucijom, Dannu-ahhe-ibni će odrastati pod njenom brigom. Čim Balta ode u kuću uglednog građanina, on (tj. Innin-šum-ibni) će plaćati Balti jednu trećinu šekela srebra za ishranu i odgajanje Dannu-ahhe-ibni.. i... odećom. Innin-šum-ibni se zakle... nikada neću prepustiti Dannu-ahhe-ibni... mome bratu, ili... mojoj sestri. Dannu-ahhe-ibni i Labaši će zajedno služiti kralju... Svedoci: šest imena, uključujući i pisara...“.

3.4.5. Nasljedno pravo

Nasljednom pravu poznato je zakonsko i oporučno (testamentarno) nasljeđivanje. U starije doba privatno vlasništvo pojedinca, osobito nad nekretninama nije rašireno, već uz kolektivnu prevladava obiteljska imovina kojom upravlja otac obitelji. Kod takvog shvaćanja smrću oca vlasništvo i dalje ostaje u obitelji. Obiteljska imovina tek se mogla ravnopravno podijeliti između sinova, dok su kćeri dobivale dio pokretnina za miraz. Oporuka tada nije imala svoju svrhu. Razvojem robnonovčanog gospodarstva, obrta i trgovine, tijekom stoljeća jača shvaćanje da je otac vlasnik, a ne puki upravitelj imovine. To je omogućilo razvoj oporučnog nasljeđivanja. No i tada je ono bilo vrlo ograničeno. Iznimno je bilo dopušteno preferirati jednog sina koji je ocu “drag”, dok se ostatak imovine dijelio na jednake dijelove. Preferiranje se može shvatiti tako da će taj sin biti dužan uzdržavati roditelje tijekom njihove starosti. Sin se mogao razbaštiniti samo iz važnih razloga, o čemu je odlučivao sud, a ne samo otac i to samo u slučaju ponavljanja djela. Poslije smrti majke, miraz je pripadao djeci ili se vraćao obitelji žene, ako nije bilo djece.

Prema načelu reprezentacije, ako jedan od sinova ostavitelja u trenutku smrti oca više nije živ, pravo na nasljeđivanje njegovog dijela imaju njegova djeca, tj. unuci umrloga. Adopcija utječe na nasljeđivanje. Usvojenik stječe nasljedno pravo, a prestankom usvojenja dobiva nužni dio, tj. 1/3 nasljednog dijela toga sina.

Hamurabijev zakonik, nasljedno pravo:

Članak 165.

Ako je čovjek svom sinu-nasljedniku, koji je ocu drag, darovao polje, vrt ili kuću i o tome sastavio ispravu, nakon smrti oca on će uzeti dar koji mu je otac dao u vrijeme diobe među braćom; nakon toga će uzetu imovinu očeve kuće podijeliti na jednake dijelove.

Članak 168.

Ako je čovjek odlučio da razbaštini svog sina i izjavi sucima: “Razbaštinit ću svoga sina”, suci će ispitati njegov slučaj. Ako sin nije počinio tako teško djelo da bi ga se razbaštini, otac svoga sina neće razbaštiniti.

Članak 169.

Ako bi on skrivio prestup koji skrnavi humku svog oca i zaslužuje isključenje iz nasljedstva, oni će mu prvi put oprostiti; ako počinu prestup koji skrnavi humku svog oca i drugi put otac će moći da ga razbaštini. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 60)

Članak 191.

Ako čovek zasnjuje porodicu (priznajući za jednako sa svojom budućom decom) usvojeno dete koje je uzео i odgajao, ali kasnije dobije (svoju rođenu) decu i onda odluči da razbaštini posvojče, to dete da ne ode praznih ruku; otac koji ga je podigao neka mu da jednu trećinu svog imanja kao nasljedstvo i ono će otići; ali mu neće dati od polja, voćnjaka ili kuće. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 65)

3.4.6. Kazneno pravo

Temelj ovih propisa nije utvrđivanje krivnje, već kazna pa je točniji naziv kazneno pravo. Razrađeno stupnjevanje krivnje nije bilo poznato, iako se ona spominje (npr. kod razvoda braka, odgovornosti pastira). Dominira objektivna odgovornost, a ne subjektivni odnos počinitelja spram djela. Simbolično se kažnjava dio tijela koji je počinio delikt (odsijecanje ruke liječniku ili pisaru krivotvoritelju). Kolektivna odgovornost spominje se tek jednom, kao odgovornost sela za razbojstvo. Prema načelu taliona izriče se kazna istovjetna počinjenom kaznenom djelu (“oko za oko, zub za zub”), ali ona ne pogađa samo počinitelja. Prema članku 116. za ubojstvo žene, usmrćuje se kći ubojice, kao i sin nesavjesnog graditelja koji je uzrokovao smrt sina poslodavca. Ističe se klasni karakter prava, osobito pri kažnjavanju. Za isto djelo različito se kažnjavaju pripadnici raznih društvenih slojeva (*awilum*, *muškenum*, *wardum*). Brojne su surove smrtno kazne (30 slučajeva: bacanje u vodu, spaljivanje, vješanje, nabijanje na kolac) i tjelesne (odsijecanje dijelova tijela, batinanje) kojima je svrha odmazda (represiju) i zastrašivanje krivca, kao i drugih mogućih počinitelja. Djela protiv poretka slabo su obrađena, jer su vjerojatno utvrđena običajem. Ipak, stroge kazne su predviđene za delikte protiv robovlasništva, npr. smrtna kazna za odvođenje odbjeglog roba iz grada, za njegovo prikrivanje i zadržavanje.

Ubojstvo. Norma spominje samo *awiluma*, punopravnog slobodnog člana vladajućeg sloja, što upućuje da je propis možda proizašao iz davne sudske presude. Neki tvrde da propis govori o bilo kojem zločinu koji se kažnjava smrću, a drugi da tužitelj baca prokletstvo na optuženoga.

Hamurabijev zakonik, ubojstvo:

Članak 1.

Ako slobodan čovjek (awilum) optuži slobodnoga čovjeka za ubojstvo pa mu to ne dokaže, tužitelj se ubija.

Tjelesne povrede. Između slobodnih ljudi (*awiluma*) za tjelesne povrede postoji načelo taliona, a kod *muškena* i roba samo novčana naknada. Rob se za udaranje tjelesno kažnjava. Položaj oca obitelji, bio on *awilum* ili *mušken*, različit je od položaja djeteta u vlasti. Subjektivni stav počinitelja (tuča) ipak su uzimao u obzir, iako stupnjevanje krivnje nije bilo razrađeno. Neki propisi štite žene kao subjekt prava, ali ne kao posebnu kategoriju ljudi već u okvirima načela taliona, npr. kod povrede koja uzrokuje pobačaj ili smrt nakon toga.

Hamurabijev zakonik, tjelesne povrede:

Članak 196.

Ako je čovjek (awilum) izbio oko drugog čovjeka (awiluma), izbit će se njegovo oko.

Članak 198.

Ako je izbio muškenovo oko ili je slomio muškenovu kost, plaćat će jednu minu srebra.

Članak 202.

Ako netko čovjeka položaja većeg od svog udari po obrazu, udara mu se bičem od govede žile 6 udaraca.

Članak 203.

Ako je awilum udario po obrazu awiluma, plaća minu srebra.

Članak 204.

Ako je udario po obrazu muškena, plaća 10 sekela srebra.

Članak 205.

Ako rob udari po obrazu slobodnog čovjeka, odsjeći će mu se uho.

Članak 206.

Ako je čovjek (awilum) u tučnjavi udario čovjeka (awiluma), i zadao mu ranu, taj čovjek će priseći: "svjesno sam ga udario" i plaćat će liječnika.

Članak 207.

Ako je zbog njegovih udaraca umro, priseći će. Ako je sin awiluma ubijen, platit će pola mine srebra.

Članak 208.

Ako je muškenov sin (ubijen), plaća trećinu mine srebra.

Članak 209.

Ako čovek udari ženu i ona zbog toga pobaci dete, on neka odmeri i preda 10 šekela srebra za njen pobačaj.

Članak 210.

Ako ta žena bude preminula, oni će ubiti njegovu kćerku. (Stanimirović, Hresto-matija, str. 67)

Krađa. Propisana je smrtna, ali i imovinska kazna. Članak 6. stroži je od članka 8., jer je smrtna kazna predviđena za kradljivca i za onoga koji je stvar uzeo od njega. Može li se drugi braniti kako nije znao da je stvar ukradena? No, u članku 8. izriče se imovinska, a smrtna kazna je supsidijarna. Kazna za krađu stvari *awiluma* nije navedena, ali je logičkim zaključivanjem prema članku 8. dvadesetostruka. Kod primanja stvari od osobe podređene *awilumu* (sina u vlasti ili roba) bez svjedoka i ugovora predmnijeva se nepoštena namjera i pravni posao se izjednačava s krađom. Ugovor sina u vlasti ili roba pred svjedocima, a bez znanja oca ili vlasnika je valjan i što znači da te osobe imaju neku pravnu sposobnost.

Zaključivanjem prema članku 7. krađa *awilumove* imovine kažnjava se smrću, kao i krađa u članku 6. Neusklađenost članaka 6. i 7. naspram članka 8. moguće je riješiti tvrdnjom da prva dva sadrže starije pravo, a članak 8. blaže pravo uvedeno novijom presudom.

Hamurabijev zakonik, krađa:

Članak 6.

Ako čovjek ukrade imovinu hrama ili dvora, ubija ga se; također se ubija i onoga koji je iz njegovih ruku uzeo ukradenu stvar.

Članak 7.

Ako je čovjek kupio ili uzeo u ostavu srebro, zlato, roba, robinju, govedo, ovcu, magarca ili bilo što drugo iz ruku sina ili roba slobodna čovjeka bez svjedoka i ugovora, smatra ga se kradljivcem, te ga se ubija.

Članak 8.

Ako je čovjek ukrao govedo, ovcu, magarca, prase ili barku, ako je to vlasništvo hrama ili vlasništvo dvora, plaća tridesetostruko; ako je vlasništvo muškena, vraća deseterostruko.

Ako kradljivac nema ništa dati, ubija ga se.

Razbojništvo. Za razbojništvo se predviđa smrtna kazna, ali ako počinitelj nije uhvaćen iznimno se primjenjuje kolektivna odgovornost, temeljena na fikciji da su u nedjelo umiješani stanovnici područja. Možda jer znaju tko bi mogli biti počinitelji ili jer bi trebali biti odgovorni za održavanje reda u svom naselju.

Hamurabijev zakonik, razbojništvo:

Članak 22.

Ako čovjek izvrši razbojstvo i bude uhvaćen, ubija ga se.

Članak 23.

Ako razbojnik nije uhvaćen, opljačkani čovjek će iskazati pred bogom što je izgubio, pa će mu naselje i načelnik u čijem je okolišu i području razbojstvo izvršeno, nadomjestiti što je izgubio.

Članak 24.

Ako je nedužni (tokom pljačke nedužni čovjek izgubio) život, naselje i starešina naselja će odmeriti i njegovoj rodbini dati 60 šekela srebra. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 40)

3.4.8. Sudski postupak

Procesno pravo je nerazvijeno i nema razlike između kaznenog i građanskog postupka. Iz propisa o ubojstvu vidljivo je da se postupak pokreće na privatnu inicijativu oštećenih (*“ako awilum optuži”*) i ima akuzatorni karakter, tj. teret dokazivanja pada na tužitelja. Kazna tužitelju potvrđuje primjenu načela da se tužitelj ako ne dokaže optužbe kažnjava kaznom kojom bi bio osuđen optuženik da je tužitelj uspio.

Postupak je usmen i kontradiktoran. Dokazna sredstva su racionalna i iracionalna. Za razliku od ubojstva, tuženik se u slučaju nedokazana čaranja, ne oslobađa odmah, već se provodi božji sud, bacanje u vodu. Zakonodavac pretpostavlja da je mogućnost dokazivanja mala zbog osobite podmuklosti optuženoga, pa odluku prepušta bogu. Ako se optuženi nije spasio krivnja je dokazana, tužitelj dobiva njegovu imovinu. Božji sud vjerojatno se koristio kada nije bilo racionalnih dokaza. Zakletva se koristi kao dokaz, a zakon propisuje koja će stranka prisegnuti, vjerojatno kada nema drugih dokaza. Presude su pisane na glinenim pločicama u formi ugovora. Sadrže imena i izjave stranaka te svjedoka, odluku, zabranu ponovnog obraćanja sudu u istom sporu i prisegu stranke koja je izgubila na izvršenje.

Hamurabijev zakonik, čaranja:

Članak 2.

Ako čovjek optuži čovjeka za čaranja, pa mu to ne dokaže, onaj koji je za čaranja optužen, ći će do rijeke te će ga se u nju uroniti. Ako ga rijeka uzme u sebe, njegov tužitelj uzima za sebe njegovu kuću. Ako je rijeka pokazala da je čovjek nedužan pa je ostao živ, onoga koji je tužio zbog čaranja ubija ga se. Onaj koji je bio uronjen u rijeku, uzima za sebe tužiteljevu kuću.

4. HETITI

4.1. Povijesni razvoj i državno uređenje

Koncem III. tisućljeća pr. n. e. u Maloj Aziji žive Protohiti, a oko 2000. pr. n. e. doseljavaju se Hetiti koji govore indoevropskim jezikom. Središte države bio je grad Hatatuš (Hatušaš, danas selo Bogaz-Köi) u Maloj Aziji. Osnivačem stare hetitske države smatra se kralj Labarna (Hatušili I.) u XVII. st. pr. n. e., koja se širi na Siriju i Mezopotamiju do Babilona. Država se raspala u XVI. st. pr. n. e. tijekom invazije Hiksa. U XIV. st. za kralja Šupiliume država se obnavlja, a početkom XIII. st. sukobljava se s Egiptom. Koncem XIII. st. pr. n. e. dolazi do sloma države zbog provala grčkih plemena Ahajaca, tj. *“naroda sa sjevera”*, koji su prodrli do Egipta.

Hetitska država bila je militarizirana. Na čelu se nalazio kralj, čiji je položaj nasljedan. On postavlja upravitelje provincija (*bel madgalti*, gospodin nadzornik) odgovorne za civilnu i vojnu upravu, bogoslužje i sudstvo u provinciji. Spominju se i starješine sela.

4.2. Društvo

Stanovništvo se dijeli na slobodne i robove. Uz vladara se spominje plemstvo. Znan broj članaka Hetitskog zakona odnosi se na stočarstvo i ratarstvo što ukazuje da većinu stanovništva čine seljaci, a spominju se i obrtnici. Za razliku od njih trgovci se slabo spominju, možda zato što je trgovina nerazvijena.

Postoji patrijarhalno ropstvo. Naknada za ubijenog roba dvostruko je manja nego za slobodnoga. Za roba je propisana dvostruko manja imovinska kazna od one za slobodnu osobu, što svjedoči o pravu roba na imovinu. Rob se mogao oženiti slobodnom osobom. Robu se mogu izreći tjelesne kazne koje nisu predviđene za slobodne (bacanje u kotao pobunjenog roba, odsijecanje nosa i ušiju za krađu i palež).

4.3. Pravo

4.3.1. Izvori prava

U XV. st. kralj Telepinu propisao je red nasljeđivanja prijestolja. Sačuvano je nekoliko međunarodnih ugovora, mirovni ugovor kralja Hatusilija III. s faraonom Ramzesom II. iz XIII. st. pr. n. e., kao i službeni nputci vladara službenicima u doba nove države, ali nema tragova privatnih isprava. Najznačajniji izvor je Hetitski zakonik, zapisan na dvije ploče po 100 članaka. Riječ je o propisima koji nisu nastali istodobno, već vjerojatno tijekom XVI. st. pr. n. e. Čini se da su propisi druge ploče stariji. Dio nasljednog i bračnog prava reguliran je običajem. Neki smatraju da to nije zakon već pravna knjiga ili zbirka presuda.

4.3.2. Stvarno pravo

Kralj je vlasnik zemljišta koje obrađuju *il'ki*, i drugi obrađivači. obrađivači zemlje dužni su dati *šahhan* i *luzzi*. Nalaznik stvari može steći vlasništvo, ali uz uvjet da o tome izvijesti organe vlasti.

Hetitski zakonik (talijanski prijevod F. Imparattia, preveo Nenad Bogosavljev), **nalaz stvari (članak 71.):** *“Ako netko nađe vola, konja mazgu, donosi ih pred kraljeva vrata. Ali ako ih nađe u polju i “starci” to potvrde, onda ih može upregnuti, a ako ih nađe njihov gospodar i za sebe ih uzme, ne hapse ga kao lopova. Ako mu “starci” ne potvrde, onda on postaje lopov.”*

4.3.3. Obvezno pravo

Pisane isprave nisu nađene. Zakonik spominje kupoprodaju točno propisujući iznose, npr. zemlje, stoke i odjeće; ugovor o najmu (goveda, konja); ugovor o djelu (izrada oluka), o radu pa čak i intelektualnim uslugama (školovanje).

Hetitski zakonik, ugovor o radu (članak 150.): *“Ako čovjek radi za plaću, za 1 mjesec daje mu se... sekela srebra, ako žena radi za plaću, za 1 mjesec daje joj se... sekela srebra.”* **Ugovor o školovanju (članak 200.B):** *“Ako netko mladog sina daje nastavniku da ga podučava za tesara, kovača, tkalca, radnika ili kao krojača, onda za plaću nastavniku daje 6 sekela srebra. Ako ga potpuno ne pouči, onda mu instruktor daje 1 osobu.”*

4.3.4. Bračno pravo

Brak se sklapa plaćanjem “bračne cijene” roditeljima djevojke. Spominje se miraz. Dopušten je brak slobodnih osoba i robova. Moguće je razvod braka, uz diobu imovine. Pri razvodu muž dobiva djecu osim jednog koje ostaje majci. U slučaju smrti muža udovica ostaje u obitelji muža, te dolazi u vlast muških srodnika, a možda i u bračnu zajednicu.

Hetitski zakonik, brak (članak 31.): *“Ako slobodan čovjek i robinja... žive zajedno, on ju uzme za ženu i osnuju dom i porodicu, a zatim se posvađaju, ili se razdvoje, a kuću podjele, onda djecu uzima muž, a jedno dijete žena.”* **Djeca (članak 193.):** *“Ako je čovjek oženjen i umre, njegovu ženu uzima njegov brat, a zatim njegov otac. Ako i njegov otac umre, onda ženu uzima sin njegovog brata i to nije kažnjivo.”*

4.3.5. Kazneno pravo

Vidljiv je napredak spram ostalih istočnih zakonika. Poznato je načelo individualizacije kazne koja pogađa samo krivca. Ne primjenjuje se načelo taliona. Smrtna kazna je rijetka, a najčešća je imovinska kazna, uglavnom u srebru, a manje u naravi (žito ili stoka) što je vjerojatno starije.

Za ubojstvo se daje naknada, za slobodnu osobu u visini četiri osobe (vjerojatno roba), a za roba dvije. Za ubojstvo iz nehata (“ako njegova ruka zgriješi”) kazna je dvostruko manja. Čini se da je s vremenom došlo do zamjene plaćanjem iznosa novca. Tjelesne povrede kažnjavaju se novčanom kaznom, koja se s vremenom ublažila. Krađa se kažnjavala vraćanjem višestrukog iznosa vrijednosti ukradene stvari. Za krađu konja davalo se 30, a kasnije 15 konja, za vola 15, a kasnije 10 volova. U staro doba krađa pčela kažnjavala se smrću (ubadanjem pčela), a kasnije novčano.

Hetitski zakonik, ubojstvo slobodne osobe (članak 1.): "Ako netko uslijed svađe ubije nekoga, taj predaje leš, daje 4 osobe, bilo muškaraca ili žena, time odagna krivicu od svoje obitelji." **Ubojstvo roba (članak 2.):** "Ako netko zbog svađe ubije roba ili robinju neka ga preda, daje 2 osobe, bilo muškaraca ili žena, time odagna krivicu od svoje obitelji." **Ubojstvo trgovca (članak 5.):** "Ako netko ubije trgovca iz grada Hatatuša daje 100 mina srebra, time odagna krivicu od svoje obitelji. ..." **Ranjavanje (članak 7.):** "Ako netko slobodnog čovjeka rani ili mu izbije zube, prije se davalo 1 minu srebra, a sada optuženi daje 20 sekela srebra i time odagna krivicu od svoje obitelji."

Silovanje se kažnjava osebujno. Ako je žena silovana u kući smatra se krivom, jer je pustila muškarca u svoju kuću ili lakovjerno otišla u tuđu bez pratnje i kažnjava se smrću, a počinitelj se kažnjavao ako je djelo počinio na pustom mjestu. Strogo se kažnjavalo i čaranje.

Hetitski zakonik, silovanje (članak 197.): "Ako čovjek nasilno uzme ženu u planini, krivica je njegova i on mora umrijeti. Ako ju u kući uzme, njezina je krivica i ona mora umrijeti..." **Čaranje (članak 111.):** "Ako netko oblikuje ljudski lik u glini, to je čaranje i to je slučaj za kraljevski sud." i **(članak 170.):** "Ako slobodan čovjek ubije zmiju i ime drugog čovjeka izgovori daje 1 minu srebra, a ako je rob mora umrijeti."

4.3.6. Sudski postupak

Samopomoć nije bila dopuštena osim izuzetno kod ulaska životinja u tuđe zemljište. Tužitelj može tražiti oprost krivcu, npr. kod bračne nevjere, ali kralj može odlučiti po svojoj volji. U starije doba vjerojatno je moguća sakralna zamjena žrtve. Kasnije se kazna zamjenjuje novčanom kaznom, ali su novčane kazne ponekad tako visoke da znače imovinsku propast osuđenika, pa se i one smanjuju. Starije su kazne u naravi (žito i stoka). Vladar, možda kralj Telepin u XV. st. pr. n. e., popušta povlaštenom sloju i odriče se prava na polovicu globe.

Hetitski zakonik, ranjavanje (članak 9.): "Ako netko nekome ozlijedi glavu, prije se davalo 6 sekela srebra: oštećenom 3 sekela, a za dvor 3 sekela uzimalo, ali sada je kralj dvorsku sumu oprostio i samo oštećeni uzima za sebe 3 sekela srebra."

5. HEBREJI

5.1. Povijesni razvoj

Nomadski narod Ivrim (starohebr. *ever* prelaziti, a Izrael i Židovi prema imenima sinova Jakova) oko XX. st. pr. n. e. pod Abrahamom iz Mezopotamije dolaze u Palestinu (Kanaan). Slijedi doba tzv. egipatskog sužanjstva odakle pod Mojsijem odlaze koncem XIII. st. Trajno se naseljavaju u Palestini na prijelazu XIII. i XII. st. Državu organiziraju koncem XI. st. za Saula, a njen procvat je za kraljeva Davida i Solomona u X. st. Poslije se raspada na sjeverni dio Izrael i južni Judu, koje u VIII. st. priznaju vlast Babilona. Slijedi tzv. babilonsko sužanjstvo u VI. st., perzijska vlast (VI.-IV. st.) i razdoblje helenizma od Aleksandra Makedonskog od 332. do 140. god. Dolazi do sukoba *farizeja*, protivnika helenske kulture i aristokratskih *saduceja*, koji je prihvaćaju i vjeri pretpostavljaju patriotizam. Samostalna hasmonejska država traje od 140. do 63., a do I. st. n. e. samouprava uz rimsku dominaciju. Rimljani su nakon gušenja ustanka raselili Hebreje po svojoj državi. U Europi je spram Židova do XIX. st. raširen negativan stav. Razlikuju se Sefardi koji potječu iz Španjolske (jezik *ladino*) i Aškenazi (njemački i poljski Židovi, jezik *jidiš*).

5.2. Državno uređenje

Na čelu svakog od 12 plemena nalazio se sudac (*šofet*). Od Mojsija se spominje Savjet 70 starješina. Do tada najutjecajnijem plemenu Levi, preostala je religijska funkcija. Plemena žive u vojnoj demokraciji, spominju se tisućnici, stotnici, pedesetnici i desetnici. Državu na čelu s kraljem organiziraju koncem XI. st.

Nakon pada Judeje pod Rim na čelo zajednice dolaze učenjaci (*tanaiti*) koji su obnovili *Sanhedrin* (vrhovni savjet), čijeg čelnika Rim priznaje kao patrijarha i kneza (*nasi*) do V. st. Duhovna središta sele u Babilon. Dolaskom Arapa u VII. st. nastaju škole čiji su predstavnici *gaoni*. Njihove se odluke smatraju zakonima. Škole djeluju do XI. st. i križarskih ratova.

5.3. Pravo

5.3.1. Izvori prava

Pravo ima religijsko-sakralni karakter. Izvori su tekstovi Starog zavjeta Biblije (*kiteve kodeš* = sveti spisi ili *Tanah*, a čine ih Petoknjižje - *Tora*, *Neviim* – proroci i *Ketuvim* - spisi): najvažniji su *Dekalog* (oko 1100. god. pr. n. e.) i *Deuteronom* (oko 621. god. pr. n. e.). Vidljiv je utjecaj starog semitskog prava (npr. *levirat*), ali religija daje pečat humanosti, potpori siromašnih, zaštiti udovica, siročadi i stranaca te humanosti.

Biblija, Izlazak, Čudoredni zakoni, 22, 20: "Ne tlači pridošlicu niti mu nanosi nepravde, jer ste i sami bili pridošlice u zemlji egipatskoj. Ne cvilite udovice i siročeta!" Pravednost prema bližnjemu i prema neprijatelju,

23, 4: "Kad nabasaš na zalutalo goveče ili magare svoga neprijatelja, moraš mu ga natrag dovesti."

Izvor prava je i *Talmud*, zbirka komentara Tore nastala između II. i VI. st. Sadrži rasprave zakonskih prijedloga, zakone, rješenja i naredbe Sanhedrina, patrijarha, predstavnika škola i rabinskih autoriteta. Razlikuje se tekst *Mišna* i njen komentar *Gemara*, a prema mjestu nastanka jeruzalemski i babilonski Talmud.

5.3.2. Stvarno pravo

Vlasništvo nad zemljištem je kolektivno, pripada plemenskoj zajednici, koju simbolizira Bog (Levitski zakonik, Vraćanje vlasništva 25, 23 (prema Margetić, Opća, str. 27): "Zemlja se ne smije prodati potpuno, jer pripada meni (tj. Bogu), dok ste vi samo stranci i gosti kod mene."). Po naseljavanju Palestine plemena dijele obradivo zemljište obiteljima kao baštinu, a pašnjaci ostaju u kolektivnom vlasništvu. Članovi zajednice imaju pravo korištenja, plodouživanja i ograničenog raspolaganja koje traje do tzv. jubilarne godine (svaka 50.). Tada se ona vraća njenim prvotnim korisnicima. Priznato je individualno vlasništvo i potpuno otuđenje gradskih kuća te pokretnina (vidi Izlazak, Deset zapovjedi, 20, 15: "Ne ukradi!").

Talmud poznaje dosjelogost za koju je potreban uglavnom trogodišnji posjed: „Održaj kuća, jama, prokopa i pećina, golubarnika, kupatila, muljača za masline, navodnjavanih polja i robova i svega što donosi plodove – nastupa posle tri godine...“ (Talmud, Mišna, Bava batra, list 28/a, str. 249-256), ali na imovini izbjeglice ne teče rok za dosjelogost: „Rava reče: „Halaha-propis je: na imanju izbjeglice nema prava održaja...“ (Gemara, list 38/b)

5.3.3. Obvezno pravo

Za valjanost ugovora traži se zavjet ili prisega. (Brojevi, Dragovoljni zavjeti, 30, 3 (prema Margetić, Opća, str. 27): "Ako koji čovjek učini zavjet ili se uz zakletvu obveže da će se nečega odreći, neka ne krši svoje riječi."). Kupoprodaja je realan ugovor. Dužničko ropstvo ograničeno je na šest godina.

Izl., Zakon o robovima, 21, 2-4: "Kad za roba kupiš jednoga Hebreja, neka služi šest godina. Sedme godine neka ode, bez otkupnine, slobodan. Ako dođe sam, neka sam i ode; ako li je oženjen, neka s njim ide i njegova žena. Ako mu gospodar nabavi ženu, pa mu ona rodi bilo sinova bilo kćeri, i žena i njezina djeca neka pripadnu njezinu gospodaru, a on neka ide sam."

Kamate su zabranjene (Izl., 22, Čudoredni zakoni, 24: "Ako uzajmiš novca kome od moga naroda, siromahu koji je kod tebe, ne postupaj prema njemu kao lihvar! Ne nameći mu kamata!").

Kod ugovora o čuvanju stoke u slučaju njene propasti bez svjedoka, pastir priseže i oslobađa se odgovornosti. Ako zvijer razdere životinju pastir donosi ostatke i ne daje naknadu. Kod najma stoke najmoprimac je odgovoran za stoku ako vlasnik nije bio uz nju.

Izl. Krađa, 22, 9-14: "Kad tko povjeri svome susjedu magare, goveče, glavu sitne stoke, ili bilo kakvo živinče, pa ono ugine, osakati se ili ga tko odvede, a da ne bude svjedoka, zakletva pred Jahvom neka odluči među obojicom je li čuvar posegao za dobrom svoga blišnjega ili nije. Neka je vlasniku to dovoljno, a čuvar nije dužan da nadoknađuje. Nađe li se da je on ukrao, mora štetu nadoknaditi. Ako ga zvijer razdere, neka ga donese za dokaz, tako da za razderano ne daje odštete. Kad tko posudi živinu na izor od svoga susjeda, pa se ona osakati ili ugine dok joj vlasnik nije bio s njom, neka plati odštetu. Je li vlasnik bio s njom, odštete mu ne daje; ali ako je bila unajmljena na izor, neka dođe po svoju nadnicu."

5.3.4. Bračno, obiteljsko i nasljedno pravo

U starije doba brak se shvaća kao kupnja žene, koja je u vlasti oca obitelji. Žena ima ograničenu poslovnu sposobnost, njeni zavjeti i zakletve vrijede ako ih izričito ili prešutno prizna otac obitelji, tj. muž, osim za udovicu ili otpuštenu ženu koja se smatra samostalnom. Dijete se moglo usvojiti/priznati simboličnim stavljanjem na "krilo" (npr. Ruta, 4, 16).

Izl., Zakon o robovima, 21, 7-9: "Kad čovjek proda svoju kćer za ropkinju, neka se ona ne oslobađa kao muški robovi (tj. nakon 6 godina, op. aut.). Ako se ne sviđa svome gospodaru, koji ju je sebi bio odredio, neka joj dopusti da se otkupi. Nema pravo prodati je strancima kad joj nije bio vjeran. A ako je odredi svom sinu, neka s njome postupa kao i sa kćerju."

Nasljeđuju sinovi, prvorođeni dvostruko, ali ne baštinu. Očevim blagoslovom, otac određuje sina nasljednika baštine, obično prvorođenoga. Kćeri nasljeđuju supsidijarno, ako nema sinova i ako su udane za člana istog plemena. Očita je prednost muške linije (sin, kći, očev brat i stric, muški rođak).

Br., Zakon ženskog nasljeđa, 27, 8-11 (prema Margetić, Opća, str. 27): "Kad koji čovjek umre, a ne imadne sina, prenesite njegovu baštinu na njegovu kćer. Ne imadne li ni kćeri, predajte baštinu njegovoj braći. Ako ne

imadne ni braće, njegovu baštinu podajte braći njegova oca. Ako mu otac ne imadne braće, baštinu njegovu podajte najbližem rođaku njegova roda”.

Prema ustanovi *levirata* udovica mora uzeti za muža djevera, a prvorodeno dijete se smatra djetetom umrloga, u svrhu “*da se ime ne zatre*”. Riječ je o pravnoj fikciji, tj. o situaciji kada se kao pravna činjenica uzima nešto što nije istinito, iako se istina zna. Dokazivanje istine nije dopušteno. Poligamija je ukinuta u najstarije doba, a propisi o razvodu i leviratu su modificirani na rabinskom sinodu u Wormsu u XI. st.

Ponovljeni zakon 25, 5 (prema Margetić, *Opća*, str. 28): “*Kad braća stanuju zajedno pa jedan od njih umre, a da nije imao sina, žena pokojnoga neka se ne preudaje izvan kuće, nego neka k njoj pristupi njezin djever i uzme je za ženu te izvrši djeversku dužnost. A prvi sin koga ona rodi neka ostane na ime njegova pokojnoga brata, da njegovo ime ne izumre u Izraelu.*”.

5.3.5. Kazneno pravo

Ubojstvo slobodnog čovjeka, ali i roba, kažnjava se smrću. Agresivno ubojstvo kažnjava se smrću, a nenamjerno progonstvom.

Izl. Knjiga saveza, 21, Ubojstvo, 12-13: “*Tko god udari čovjeka, pa ga usmrti, neka se smrću kazni. Ali ako to ne učini hotimično, nego Bog pripusti da padne u njegovu šaku, odredit ću ti mjesto kamo može pobjeći.*”

21, Tučnjava, 20: “*Ako tko udari batinom svoga roba ili svoju ropkinju te umru pod njegovom šakom, mora snositi osvetu.*”.

Tjelesne povrede između slobodnih osoba kažnjavaju se prema načelu taliona. Ako gospodar povrijedi roba, rob se oslobađa. Kazna za krađu goveda je peterostruka, a za sitnu stoku četverostruka kada se životinja ne može vratiti, a ako je pronađena onda dvostruko.

6. PERZIJA

6.1. Povijesni razvoj

Najviši domet u organizaciji države u Aziji tijekom antike ostvarila je Perzija. Perzijanci su se naselili oko 1800. god. pr. n. e. Do VI. st. pr. n. e. priznavali su vlast Medijaca. Cir Stariji (559.-529) ruši medijsku vlast, osvaja Lidiju, grčke gradove u Maloj Aziji i Babilon. Kambiz je vlast proširio na Cipar, Fenikiju i Egipat. Darije (521.-485.) osvaja dijelove Tracije i Makedonije, prostor do Kavkaza i Inda. Pokušaj osvajanja Grčke propada nakon poraza kod Maratona 490., Salaminskog tjesnaca 480. i Plateje 479. Državu je 331. osvojio Aleksandar Veliki, a do obnove dolazi sredinom III. st. pr. n. e.

6.2. Državna organizacija

Na čelu države je car (*car careva*) koji donosi sve važne odluke. Osobni službenik sastavljao je ukaze činovnicima, dok nadzor po oblastima vrši vrhovni nadzornik (*carevo oko*). Sudsku vlast ima car i carski suci. Prema Herodotu Kambiz je okupio suce koji su “*pronašli zakon koji perzijskom caru dopušta da čini sve što zaželi*”. Suci su bili doživotni, car ih je smjenjivao samo u slučaju prijestupa, npr. primanja mita. Zvanje suca ponekad je bilo nasljedno.

Rodovska aristokracija težila je oligarhiji, ali država se proširila na druga područja, različita po organizaciji, npr. grčke maloazijske gradove. Cir je bez uspjeha pokušao učvrstiti središnju vlast osnivanjem oblasti (*satrapija*) na čelu s imenovanim satrapom (*khšatra-pavan, čuvar zemlje*). On je na čelu civilne te vojne uprave i sudske vlasti, prikuplja poreze. Satrapi su mogli biti i iz domaćih dinastija koje su priznale vlast cara. Tek je Darije učvrstio središnju vlast. Nastojao se osigurati red i razviti obrt te trgovinu, a ne samo iscrpljivati područja porezima i pljačkom. Tako je i bogatije domaće stanovništvo satrapija pomagalo vlast. Ipak su u državi Perzijanci bili povlašteni i oslobođeni plaćanja poreza. Aristokracija je od cara dobivala zemljišta, titulu “*carevih dobročinitelja*” te nije plaćala poreze.

Darije je reorganizirao vojsku. Stajaću vojsku sačinjavali su Perzijanci i Medijci, kao jezgro vojne posade. U slučaju rata svaka oblast davala je određeni broj vojnika čiji je broj i sastav određivao car. Vojni okruzi obuhvaćali su više satrapija.

7. STARA GRČKA

7.1. Povijest stare Grčke (Helade)

U III. tis. pr. n. e. područje današnje Grčke nastavali su prastanovnici Pelazgi. Već tada je postojalo kulturno središte na Kreti. Početkom II. tis. pr. n. e. potiskuju ih Ahejci, prvo poznato grčko pleme. Oni su razorili Minojsku državu na Kreti i Troju te oko 1600. do 1200. god. pr. n. e. razvili svoju kretske-micensku kulturu. Od XIII. do XII. st. sa sjevera se doseljavaju nova primitivnija grčka plemena: Jonjani, Eoljani i konačno Dorani, koji zahvaljujući brojnosti i korištenju željeznog oružja ruše staru civilizaciju, šireći se do Male Azije. Zadnji val Dorana tjera Eoljane prema sjeveru Grčke i M. Azije, a Jonjane malo južnije. Nešto Ahejaca održalo se u središtu Peloponeza, a četiri jonska plemena u Atici. Doba od XI. do VIII. st. pr. n. e. je tzv. mračno ili herojsko doba. Heroji su mitski junaci, polubogovi npr. Tezej u Ateni, Edip u Tebi, Herkul. Plemena nisu stvorila jedinstvenu državu, već je temelj organizacije grad država (*polis*). Nedostatak

plodnog zemljišta utjecao je na razvoj obrta, trgovine i putovanja. Osobito su važne veze Jonjana s Feničanima. Nakon što je Asirija osvojila Fenikiju koncem VIII. st. Grci preuzimaju trgovinu na Sredozemlju. Razdoblje od VIII. do V. st. pr. n. e. doba je razvoja gospodarstva. Od VII. st. pr. n. e. zbog velikog broja stanovnika i nedovoljnih površina obradive zemlje dolazi do iseljavanja i osnivanja naselja po Sredozemlju od Gibraltara do Krima na Crnom moru, a jug Italije i Sicilija nazivaju se *Magna Graecia* (u Maloj Aziji: Milet, Efez, Smirna; na Siciliji: Sirakuza; Africi: Cirena; Jadranu: Issa, Pharos).

Novi polisi zovu se *kleruhije* (grč. ždrijebom dobiti zemljište) ili *apokije* (grč. preseliti se). Grci iako nisu formirali zajedničku državu, ipak imaju svijest o zajedničkom podrijetlu, jeziku, vjeri i kulturi, pa dolazi do raznih oblika povezivanja. Od 776. god. pr. n. e. svake četvrte godine održavaju se zajedničke Olimpijske igre. Savezi polisa utemeljeni na zajedničkim religijskim obredima i sportskim igrama zovu se *amfktionije*. Postojali su vojni savezi (*simahije*), npr. zbog perzijskih ratova (492.-479.) osnovani su Atičko-delski pomorski savez i Peloponeski savez na čelu sa Spartom.

U Homerovim epovima Ilijadi i Odiseji sačuvane su vijesti o najstarijem društvu i pravnim običajima. U to doba postojali su rodovi ili klanovi (*genos*), povezani u bratstva (*fratrije*) i plemena (*file*). U monogamnoj obitelji žena dolazi u podređen položaj. Organi u takvim zajednicama bili su plemensko vijeće ili vijeće poglavara (*bule*), plemenska ili narodna skupština (*agora*) i kralj vojskovođa (*bazileus*). Bule su sačinjavali svi starješine *genosa*, a kasnije su birani najugledniji (*kratistoi*). U skupštinu su ulazili svi muškarci dorasli za oružje. Sudi Vijeće staraca. Bazileus je bio vojni zapovjednik i vrhovni svećenik. To je bila vojna demokracija.

Dorani su nakon osvajanja dijelili zemljište. Svaka je četa dobila svoj dio. Dio su dobivale obitelji starješina i vojnika u neotuđivo, nedjeljivo i nasljedivo vlasništvo (*kleros*), a dio je ostajao u zajedničkom vlasništvu sela. Potomci osvajača i pojedinci koji su ušli u tu skupinu - *aristokracija* (grč. *aristoi* – najbolji) imali su prevlast, a većinsko stanovništvo na nižem društvenom položaju nazivao se *demos*. U Ilijadi i Odiseji spominju se robovi, ali u ranije doba bilo je to patrijarhalno ropstvo, u kojem je rob više bio poput člana obitelji u vlasti oca.

Homer, Ilijada, XVIII, 497-508 (sudska scena na Ahilovu štitu), (prema Margetić, Opća, str. 29-30):

*“Mnoštvo naroda bješe u skupštini; tu se je svađa
Rodila: čovjeka dva se krvarine svađahu radi
Za ubijenog nekog; govorio ljudima je jedan,
Sve da je dao, a drugi nijekao, da primio nije:
Oba željahu oni pred obranim prekinut sucem
Raspru, a narod je jednom i drugome vikao pomažući,
Narod su mirili ondje glasnici, starješine pak su
Sjedile na glatku svaki kamenu u svetome krugu
Skeptre glasnogrih držec glasnika u rukama svojim,
S njim se dižući jedan iza drugoga zborahu pravdu.
Zlatna talenta dva u srijedi med njima bjehu,
Da budu onom, tko pravdu medju njima najbolje rekne.”*

Odlomak Ilijade predmet je brojnih analiza. Primjerice je li *istor*, što Margetić prevodi kao obrani sudac, arbitar, sudac, svjedok ili osoba javne vjere kojoj je zajednica povjerala dužnost da prisustvuje sporovima i u slučaju potrebe svjedoči o sadržaju presude (usp. pristav u srednjem vijeku)? Je li predmet spora plaćanje krvarine ili pravo na osvetu? Tko sudi: *istor*, okupljeni narod ili ugledni “stariji”? Jesu li dva talenta predmet spora, nagrada “starcu” koji će predložiti najbolju presudu ili pripadaju stranci koja pobijedi u sporu?

Hesiod, Poslovi i dani (prema Margetić, Opća, str. 30 i Heziod, Poslovi i dani, prijevod Alberta Bazale, Matica hrvatska, Zagreb 1970.)

Hesiod je živio oko 700. g. pr. n. e., a njegov ep *Poslovi i dani* svjedoči o društvu i pravnim shvaćanjima, npr. o shvaćanju pravednog suđenja i nasljeđivanju: „*Jer baštinu smo već podijelili, a ti si mnogo zgrabio sebi, miteći darova gladne suce* (stih 37-39)... *I Pravda podiže glas kad je vežu suci koji su gladni mita i nepravu presudu daju.* (220-221)... *A oni koji stranom i domaćem čovjeku jednako dijele Pravdu i koji nikad pravu ne prijeđu mjeru, takvima grad je u cvatu...* (225-227)“.

U obveznom se pravu pri sklapanju ugovora tražila javnost (svjedok): *“Obećani platež neka bude siguran prijatelju. I bratu sa smiješkom izvedi svjedoka.”* (370-372) te sklapanju ugovora o radu slugu, za razliku od ugovornih težaka: „*Čovjeka bez kuće uzmi, ženu bez djece potraži, velim ti, jer od težaka najmljena slaba je pomoć.*“ (602-603). Spominje se mjesečno plaćanje ugovornih radnika: „*Slugama svjetuj: trideseti je mjeseca svakog najbolji dan za pregled rada i podjelu žitka.*“ (766-767).

Govori se o kupnji žene u bračnom pravu: *“Najprije steci kuću, ženu i ovećeg roba, ženu kupljenu, a ne ženjenu, koja bi išla iza volova.”* (405-406), iako se spominje i ženidba: „*U pravo vrijeme dovedi ženu u kuću svoju, kad od trideset godina nisi ni mnogo mlađi, niti stariji mnogo, tada je ženidbe doba. Četiri godine djevojka, pete neka se uda... najbolje takvu, koja u susjedstvu stanuje blizu.*“ (695-698 i 700). U nasljednom pravu, tj. piše o diobi imovine između sinova: *“Onomad smo nasljedstvo podijelili”* (37, pjesnik i njegov brat); a o pravu sina na nekretnine, dok kćeri dobivaju dio pokretnina za udaju u 376-377: *“Jedinac sin neka kuću – očevinu uživa, jer tako bogatstvo raste u kućama.”*

8. GORTINA

Gortina je polis u središnjoj Kreti. Sačuvan je najveći dio Gortinskog zakonika iz V. st. pr. n. e., iako neki propisi možda potječu iz VII. st. pr. n. e. To je najstariji sačuvani europski zakonik. Sastoji se od 12 ploča (10 osnovnih i 2 ploče dopuna), svaka s preko 50 redova. Bili su složeni u visini očiju, jedan red pisan s lijeva na desno, a sljedeći s desna na lijevo. Sadrži arhaične značajke dorskih pravnih običaja, ali i nova shvaćanja. Zakonik započinje zazivom: „Bogovi“, ali ne spominje njihovu ulogu u donošenju propisa.

Polis je aristokratska republika kojoj su na čelu 10 *kozmosa*. Nakon isteka službe ulaze u vijeće staraca, a postoji i narodna skupština koja gubi na važnosti. Na čelu društvene strukture punopravni su pripadnici *hetajrije* (bratstva) koji imaju zemljišne dionice i dužni su snositi troškove zajedničkih objeda i sl., a za uzvrat obnašaju politička prava. Slobodni ljudi koji nisu članovi bratstva i nemaju politička prava su *apetajri* (*apetairoi* – izvan hetajrija) te se bave trgovinom i obrtom. Niži položaj imaju *vojkeji* (*woikeus*), između slobodnih i robova. Mogli su oženiti čak i slobodnu ženu pri čemu su djeca slobodna ako muž živi kod žene, uživali su pravnu zaštitu te su mogli svjedočiti pred sudom. Postoje i robovi (*duloi*) kao i dužničko ropstvo bez vremenskog ograničenja.

Gortinski zakonik (Margetić, Opća, str. 30-31; Avramović i Stanimirović, Usporedne, str. 100-106)

Prva ploča sadrži postupovne propise. Zabrana samopomoći stranke u pozivanju tuženika na sud jedno je od temeljnih načela koje postoji i danas (I., 1-2): *„Tko u pogledu slobodnog čovjeka ili roba želi voditi postupak prije parnice, neka (ga) ne odvodi. A ako ga odvede, neka bude osuđen...“*. Kod izvršenja presude samopomoć je dopuštena: *„A onaj ko odvede čoveka osuđenog zbog duga ili onog koji je založio svoju ličnost, neka ne bude kažnjen.“* Sudac presudu donosi na temelju propisa (*dikazein*), ali i slobodne ocjene (*krinein*). Sucu pomaže *mnamon* koji pamti pravnorelevantne činjenice u postupku poput „život zapisnika“.

Druga ploča sadrži propise kaznenog prava, npr. o silovanju (II., 2-16): *„Ako neko siluje slobodnog muškarca ili slobodnu ženu, platiće 100 statera; a u slučaju apetajra 10; a ako rob siluje slobodnog... platiće duplo... Robinja neka ima prednost u zakletvi.“* Bračna nevjera je također kažnjiva, u kući 100 statera, a na skrovitom mjestu dvostruko manje.

Ploče III.-IX. sadrže imovinske, obiteljske i nasljedne propise, a X.-XII. obvezno pravo, usvojenje i dopune. Primjećuje se postojanje kolektivnog vlasništva zajednice (bratstva), obiteljskog vlasništva, ali i individualnog privatnog vlasništva, ponajviše na pokretninama.

Nasljedno pravo (IV., 41-36): *Ako netko umre, kuće u gradu i ono što je u kućama, ako u njima ne stanuje kmet na licu mjesta, kao i sitnu krupnu stoku, ako ne pripada kmetu, dobivaju sinovi; ostala imovina treba da se podijeli lijepo tako da sinovi dobivaju dva dijela svaki, a kćerke svaka jedan dio. Podijeliti treba i majčinu ostavinu, ako umre, kao što je propisano za očevinu.“*

Nekretnine iz očevine dijele sinovi na ravne dijelove što svjedoči da je više riječ o obiteljskoj, a manje o privatnoj imovini pojedinca kojom on može oporučno raspolagati. No pravo vlasništva sinova nasljednika ne dira u pravo obrađivača zemlje ili korisnika kuće koji i dalje zadržava pravo korištenja pod ranije utvrđenim uvjetima (npr. danas vlasništvo nasljednika stana i podstanarsko pravo korištenja). Kćeri su imale pravo samo na pokretnine i to na upola manji dio naspram sinova.

Postojala je mogućnost da sinovi nasljednici nastave život u nepodijeljenoj zajednici, ali predviđena je i podjela (V., 28-34, 44-54): *„A ako neko od njih želi da se podeli imovine, a drugi ne, sudija neka presudi da oni koji žele podjelu upravljaju svom imovinom dok se ne podeli... A ako se... ne slože oko podele, neka imovinu ponude na prodaju...“*

Oporuka nije poznata, a redom nasljeđuju: sinovi i njihovi potomci i kćeri nasljednice (epiklera, *patroiokos*), braća i potomci, sestre i potomci, oni koji žive u obiteljskoj zajednici ina koncu kolektiv. Položaj žene je povoljan. Ona može imati svoju imovinu, može ravnopravno tražiti razvod braka. Slobodna, razvedena žena može sama odbaciti dijete koje rodi. Kćer nasljednica treba se udati za najstarijeg „brata svog oca“ ili redom najstarijeg sina očeva brata. No, ako se kćer nasljednica ne želi udati za njih ili oni nisu dorasli za brak pripast će joj „kuća u gradu“ i „sve u toj kući“, te polovica ostale imovine, a ostalo će pripasti onome koji ima pravo oženiti je. Tada se slobodno može udati. (VII., 15 – VIII., 7)

9. SPARTA

9.1. Povijest Sparte (Lakedemona)

Plutarh opisujući nastanak Sparte spominje legendarnog osnivača Likurga koji donosi retra (zakon, ugovor). Rašireno je shvaćanje da Sparta nastaje osvajanjem, pokoravanjem starosjedilaca, tzv. teorija sile (Gumplovich). Dva dorska plemena su oko 900. god. pr. n. e. pokorila starosjedioce Ahejce na Peloponezu pretvorivši ih u punopravne prijete i neslobodne helote. U VIII. i VII. st. pr. n. e. osvaja susjedni polis Meseniju. Oko 550. na čelu Peloponeskog saveza ostvaruje hegemoniju nad Peloponezom. Peloponeskim ratom (431.-404.) pobjeđuje atenski pomorski savez. U III. st. pr. n. e. Sparta gubi dominantnu vojnu ulogu zbog unutrašnjih sukoba s helotima i hipomejonima. Godine 464. došlo je do desetogodišnjeg ustanka helota, a 399. hipomejona. Sparta je izgubila samostalnost 146. god. pr. n. e. kada je pokoravaju Rimljani.

Perijeci su zadržali slobodu, ali plaćaju poreze i davanja osvajačima. Heloti su potpuno ovisni, obrađuju zemljište koje kao i njih same Spartanci smatraju svojim vlasništvom. Prema Plutarhu Likurg je podijelio zemljište Spartijatima na uživanje (30.000 jednakih dionica bliže gradu i 90.000 oko njega). Zbog dovoljne količine osvojenog zemljišta i broja ovisnih obrađivača početno nema većih imovinskih razlika između Spartanaca. Suprotnost postoji između Spartanaca i pokorenih stanovnika. Prvi silom nastoje očuvati prevlast u društvu i državi koje se stoga temelje na vojnoj organizaciji

i odgoju. Stoga u Sparti prevladava naturalna privreda. Prihodima se uzdržavaju Spartijati koji se bave vojnim pozivom, pa im je zabranjen duži boravak na zemljištu. Obrt, trgovina i gospodarske veze s drugim polisima nisu se jače razvili. Država zabranjuje dolazak stranaca i držanje plemenitih metala.

Vremenom je među Spartijatima nastala imovinska nejednakost koja dovodi do nejednakosti u korištenju zemljišnih dionica. Viši sloj stvara "zajednicu jednakih". Oni se vojno organiziraju i dijele dotadašnje tributsko zemljište helota na jednake dionice (*kleros*) u nasljedno korištenje. Vrhovno vlasništvo ostaje zajednici Spartijata koja nadzire korisnike. Prekretnicu u socijalno-ekonomskom razvitku predstavlja pobjeda nad atenskim pomorskim savezom. Pobjeda nad snažnom trgovačkom silom dovodi do razvoja trgovine i brodarstva, te bogaćenja i raslojavanja Spartanaca. Mnogi Spartijati ekonomski propadaju ne mogavši plaćati doprinose u zajedničku blagajnu, gube politička prava i postaju *hipomejoni*. Broj hipomejona raste dok se smanjivao broj punopravnih Spartijata. Malobrojni Spartijati u svrhu očuvanja vladajućeg društvenog položaja organiziraju fizičko maltretiranje i istrebljivanje helota. Razvoj robnonovčanih odnosa i priljev novca iz Atene donio je Sparti bogatstvo, ali je uzrok ekonomske i političke propasti.

9.2. Državno uređenje Sparte

Sparta je po obliku vladavine republika oligarhijskog karaktera. Državni organi su: narodna skupština, dva bazileusa, Vijeće staraca i efori.

Narodna skupština (*Apela*) potječe iz prvobitne zajednice i formalno je najviši organ vlasti. Čine je svi Spartanci s navršenih 30 godina koji posjeduju zemljišne dionice. Od Peloponeskog rata, skupština gubi značaj, osobito kada se broj Spartanaca smanjio. Skupštinu u ranije doba sazivaju bazileusi, kasnije efori, a predsjedavaju oni koji su je sazvali. Saziva se jednom mjesečno. Bira i smjenjuje državne službenike: efore, geronte, vojne zapovjednike. Kao zakonodavni i upravni organ potvrđivala je i odbacivala prijedloge službenika, glasuje o ratu i miru, savezu s državama, stjecanju i gubitku građanstva. Pravo govora imali su bazileusi, efori, geronti i strani poslanici, a ostali su glasovali bez prava raspravljanja.

Dva **bazileusa** početno su bili vrhovni svećenici, suci i vojni zapovjednici. Dvojna funkcija potječe od dva osvajačka plemena, ali onemogućava i apsolutizam, tiraniju jednoga. Bazileusi su početno izborni, a od VII st. pr. n. e. biraju se članovi dvije obitelji (Agiadi i Europontydi). Pravo na izbor imaju samo oni sinovi rođeni dok im je otac bio bazileus. Kasnije sude samo u obiteljskim i nasljednim sporovima. Od 506. god. pr. n. e. u ratu jedan zapovijeda vojskom, te ga nadziru dva efora, a drugi mora ostati u Sparti. Za obavljanje službe dobivali su posjede (*temenos*).

Pet nadzornika (**efora**) bili su zamjenici bazileusa u civilnom pravosuđu, a od V. st. pr. n. e. postaju vrhovni državni organi kojima aristokracija ograničava bazileuse. Efore bira skupština na jednu godinu, koja se nazivala prema prvome. Broj pet možda potječe od pet rodova ili naselja. Vode vanjske poslove, vrše mobilizaciju i izdaju naloge za ratni pohod. Nadziru je li ponašanje građana u skladu s običajima i moralom. Smjenjuju i nadziru državne službenike. Bazileuse mogu optužiti sudu radi zloupotrebe. Sude kao pojedinci u građanskim sporovima.

Vijeće staraca (*Geruzija*) potječe od vijeća starješina u gentilnom uređenju. Sastavljen je od 2 bazileusa i 28 članova koje skupština aklamacijom bira doživotno između kandidata starijih od 60 godina. Geruzija prethodno razmatra pitanja koja idu pred skupštinu te proglašava njene odluke. Od VI. st. pr. n. e. može ih i odbaciti. Vijeće ima sudsku nadležnost za djela protiv države i vodi procese protiv bazileusa. Do V. st. pr. n. e. sazivaju su ga bazileusi, a kasnije efori. Jačanjem efora slabe ovlasti vijeća.

9.3. Društvena struktura

Društveni sastav Sparte činili su: spartijati, perijeci i heloti.

Spartijati kao vladajući sloj potječu od dorskih osvajača. Samo su oni imali politička prava i ulazili u državne organe. Imali su vlasništvo nad jednakim dionicama zemljišta i robovima pa sebe zovu "jednaki" (*homoi*), iako vremenom dolazi do imovinske nejednakosti. Ranije ih je bilo oko 8.000, a u II. st. pr. n. e. broj se smanjio na tek 700-800. Muška djeca su sa 7 godina odvajana od roditelja i odgajaju ih *pedonomi* u vojnoj disciplini. Od 20 do 60 godina života obavljaju vojnu službu, u 30. postaju punoljetni, mogu se ženiti, dobivaju zemljišnu dionicu i politička prava. Postojala je obveza zajedničkih objeda muškaraca (*sisitija*).

Hipomejoni ("oni koji su propali") su spartijati koji su izgubili dionice zemljišta, a time i društveni položaj. Osobno su slobodni, ali nemaju političkih prava.

Perijeci ("susjedi") potječu od pokorenog stanovništva kojem su spartijati poštedili slobodu. Nemaju političkih prava, ali su imali poslovnu sposobnost. Bavili su se trgovinom i zanatstvom, zanimanjima koja su sparijatima zabranjena. Služili su u vojsci kao teški pješaci (*hopliti*). Nadzor nad njima vrše *harmosti*, a efori su ih mogli osuditi na smrt bez prethodnog suđenja.

Heloti su pokoreno stanovništvo na najnižem položaju. Prema ekonomskom položaju slični su kmetovima jer su vezani uz zemlju, a prema osobnom statusu robovima. Obrađivali su zemljišne dionice spartijata i davali polovicu prinosa. Mogli su stjecati osobnu imovinu, ali ne i vlasništvo nad zemljištem. U vojsci su bili pješadija. Zbog zastrašivanja i većeg broja helota u odnosu na spartijate oni su im jednom godišnje objavljivali rat (*kriptije*). Snažnije i buntovnije helote su ubijali, a ostale batinali. Uz helote kao državne robove od IV. st. pr. n. e. povećava se broj privatnih robova. Neki autori smatraju da je položaj helota bio teži od položaja robova. Država ih je mogla osloboditi (*neodamodi*).

9.4. Pravo

9.4.1. Stvarno pravo

Do IV. st. pr. n. e. dominira kolektivno vlasništvo zemljišta. Parcele državnog zemljišta daju se na korištenje bez prava otuđivanja i nasljeđa. Postojala su i zemljišta koja se mogu otuđivati, iako se to smatralo nečasnim. Vjerojatno su to bile zemlje u predjelima naseljenim perijecima, koje zaslužnim i uglednijim spartijatima daje država. Tako je došlo do nejednakosti zemljišnih posjeda, iako je država nastojala očuvati prvobitnu jednakost. Otušivanje darovanjem (*intervivos* i *mortis causa*) dopušteno je u IV. st. pr. n. e. Razvoj robonovčanih odnosa, pojava brodarstva i trgovine utječu na nastanak obveznog prava. U novije doba javlja se hipoteka.

Heloti su državno vlasništvo, a ne onoga na čijem zemljištu rade. Spartijati mogu uzeti robove od susjeda ili nekog trećeg da rade na njihovoj dionici. Od IV. st. pr. n. e. pored državnih helota pojavljuju se privatni robovi, kao i trgovina njima.

9.4.2. Bračno i obiteljsko pravo

Brak je bio monogaman, ali su se tolerirali izvanbračni odnosi muškaraca i žena. Zadržali su se neki odnosi iz starijeg doba, npr. grupni brak. Nekoliko je braće moglo imati zajedničku ženu. Nije se osuđivalo davanje supruge strancu kada se očekivalo zdravo potomstvo. Brakovi bez djece su se raskidali i muž je mogao uzeti drugu ženu. Prema legendi imućni Spartanci trebali su ženiti siromašne, a ne bogate djevojke.

Žena je u Sparti imala velik ugled u čemu ima ostataka matrijarhata. Imale su fizički odgoj jednak muškarcima. One nisu izravno sudjelovale u radu države, ali su utjecale na državne poslove. Smanjenjem broja spartijata ogromna bogatstva su se našla u njihovim rukama.

*

Spartansko pravo ne poznaje pravnu jednakost ljudi. Potčinjeni perijeci i heloti kažnjavaju se i bez povoda. Ipak je sačuvan jedan od najstarijih spomena vladavine prava. Pišući o pogibiji Spartanaca u borbi protiv Perzijanaca u Termopilama Herodot ističe zapis: "*Stranče, Lakoncima javi da ovdje u grobu ležimo znajući slušati svi njihovih zakona moć.*", što nas može podsjetiti na suvremeni termin – vladavina prava.

10. ATENA

10.1. Nastanak atenske države

Atena je jedan od najvažnijih grčkih polisa. Rodovsko uređenje raspada se zbog ekonomskog razvoja i raslojavanja društva, a nema pokorenog stanovništva i odnosa sile kao u Sparti.

Začeci države padaju u razdoblje od XI. do IX. st. pr. n. e. kada su poluotok Atiku naselila 4 jonska plemena (file): *Geleonti*, *Egikoreji*, *Argadi*, *Hopleti*. Svako pleme dijeli se na 3 bratstva (fratrije), fratrija na 30 rodova (gensova), a ovi na 30 obitelji. Do proturječnosti dolazi između stanovnika različitog imovinskog stanja. Rodovska aristokracija zauzela je najveće i najplodnije dijelove zemljišta. Seljaci su dobili slabije zemljište, a stanovnici neplodnog primorja morali su baviti obrtom, trgovinom i pomorstvom. Raslojavanje je intenzivno. Zanatstvo i trgovina dovode do miješanja stanovništva, stranci ne uživaju zaštitu fratrije ako nisu njeni članovi. Robnonovčani odnosi potkopavaju gentilno uređenje. Dio seljaka zaduživanjem je gubio zemlju, ali i osobnu slobodu padajući u dužničko ropstvo. Nastala situacija traži organe koji bi bili nadležni za odnose izvan okvira plemena, kao i za strance meteke.

Tezej, mitski osnivač Atene povezuje plemenska naselja u cjelinu sa središtem u Ateni (*sinoikizam*, zajedničko stanovanje), čime se pruža zaštita slobodnim stanovnicima Atike bez obzira na mjesto stanovanja i plemensko podrijetlo. Teritorijalno načelo sinoikizma nosi zametak stvaranja države. Tezej je stanovnike podijelio na skupine prema zanimanju, ali i imovini na: zemljoposjednike

(*eupatride*), seljake (*geomore*) i obrtnike (*demiurge*). Vršenje vlasti bila je povlastica eupatrida, a druge dvije skupine činile su puk (*demos*). Uz rodovsku podjelu javlja se i začetak teritorijalne. Svaka fila dijeli se na 12 *naukrarija* (*naos* – brod), a svaka mora izgraditi i opremiti ratni brod i dva konjanika. Na čelu naukrarije je *naukrar*.

Savez plemena bira doživotnog kralja *bazileusa* vjerojatno kockom između kandidata 4 plemena (najviši sudac, vojskovođa i svećenik), ali aristokracija ga želi ograničiti, pa oko 754. god. pr. n. e. uvodi desetgodišnji mandat, od 712. služba postaje dostupna eupatridima, a 683. uvodi se jednogodišnji mandat. Na čelu Atene je kolegij tri *arhonta*: prvi, *eponim* nadzire upravu, *bazileus* je nadležan za vjerska pitanja, a *polemarh* je vojni zapovjednik. Nastaje organ *Areopag* sastavljen od najuglednijih eupatrida i bivših arhonata koji nadziru društvo i sude najteže delikte, a predsjedavao mu je bazileus. Učvršćena je oligarhija aristokracije. Kako bi umirili nezadovoljstvo slojeva koji ne sudjeluju u vlasti Areopag bira 6 poznavatelja zakona (*tezmoteta*) koji će zapisati stare dobre običaje, pa broj arhonata raste na 9.

10.2. Drakonove reforme

Tezmoteti nisu popisali običaja pa je Areopag taj zadatak povjerio arhontu Drakonu 621. god. pr. n. e. On je pravne običaje sakupljene od tezmoteta revidirao, usustavio i proglasio u obliku zakona. Njihov sadržaj nije dovoljno poznat, ali čini se da su neopravdano postali sinonimom za surove tzv. drakonske kazne.

Potisnuta je krvna osveta i samopomoć te se širi sudska nadležnost države. Osnovan je sud *efeta* (3 arhonta i 48 naukrara u 3 vijeća po 17 članova) koji sudi ubojstvo iz nehaja, pokušaj ubojstva slobodnog Atenjanina, ubojstvo meteka i roba, teške ozljede. Sudstvo prelazi u ruke vladajuće aristokracije koja prividno ograničava svoju samovolju stavljajući je u oblik zakona.

Društvena kriza nije riješena. Raste primjena hipoteke, stavljanja zabrana na promet zemljom radi osiguranja naplate duga. Dužniku ostaje tek osobno jamstvo koje ga može dovesti u dužničko ropstvo. Osim imovinskog raslojavanja ni imućniji brodari, trgovci, obrtnici nisu sudjelovali u vlasti koju vrše eupatridi. Takvo stanje moglo se riješiti tek pobunom ili reformama.

„Na tjelesa su uzimali... i zemlja je bila u rukama nekolicine... Vi, što ste siti mnogih dobara, više ne treba, Tvrdog primite već srce u grudima svi. Čedna nek žudnja je vaša. Ta, nit ćemo mi se pokorit, Niti će vama to poći za rukom baš sve.“ (Aristotel, Ustav atenski, prema Stanimirović, Hrestomatija, str. 169)

10.3. Solonove reforme - početak demokratske republike

Godine 594. pr. n. e. za arhonta je izabran Solon koji ukida dužničko ropstvo, tzv. *sisahcija* (skidanje tereta). Postojeći dugovi Atenjana proglašeni su ništetnim, a budući zabranjeni ako se zalaže osoba dužnika. Atenjani koji su kao robovi dospjeli izvan Atene otkupljeni su na teret države, a ostali su oslobođeni. Izvršena je devalvacija, ukinuta hipoteka, te je vjerojatno određen zemljišni maksimum.

Solon nije ukinuo rodovsku podjelu stanovništva, ali uvodi novu imovinsku na četiri razreda. Politička prava ne temelje se na veličini zemljišta, već prihodu s njega, ali ne i prihodu ostvarenom obrtom i trgovinom. Prvi razred čine *pentakosiomedimni*, slobodni građani s godišnjim prirodom preko 500 medimna žita, vina i ulja (1 medimnos 52,5 l.). Drugi razred čine vitezovi (*hipeis*) s prihodom od 500 do 300 medimna. Treći razred su jarmaši (*zeugiti*) s prihodom od 300 do 200 medimna. Osobe s nižim prihodom ulaze u razred žetelaca (*teti*). Arhontima mogu postati pripadnici prvoga razreda, ali u njega su pored eupatrida ušli i bogatiji demoti, a ostala zvanja dostupna su pripadnicima prva tri razreda. Vojska se više ne temelji na rodovskoj podjeli, već su tereti raspoređeni prema imovini. Prva dva razreda daju konjicu, treći pješadiju, a četvrti pješadiju ili veslače u mornarici.

Četvrti, najbrojniji razred postao je politički čimbenik jer je dobio pravo sudjelovanja u Narodnoj skupštini (*Ekleziji*), što znači demokratizaciju društva. Eklezija rješava značajna politička pitanja. U njen sastav ulaze svi građani s navršenih 20 godina, ali su isključene žene, stranci (*meteci*) i robovi.

Solon je osnovao Vijeće *bule* sastavljeno od 400 buleuta, iz svake file po 100. Birani su iz prva tri razreda. Ono je ostatak rodovskog uređenja i ustupak aristokraciji.

Osnovan je porotni sud *Helijska* od 6.000 članova, biranih kockom između članova prva tri razreda. Kockom se određuje i koji će predmet pripasti kojem vijeću. Atenjani su shvatili da zakoni neće postići učinak, bez demokratske primjene prava.

Solonove reforme predstavljale su početak demokratizacije političkog života i državnog aparata.

10.4. Pizistratova tiranija

Pizistrat (oko 560.-510. god. pr. n. e.) je demagog, pojedinac koji vlada u ime većine, 3 puta je tjeran s vlasti, a 14 godina bio je u progonstvu. Nije obnašao ni jednu dužnost, ali je bio politički vođa koji govorima u Ekleziji pridobiva pristalice. Suprotstavlja se eupatridima oslanjajući se na najniže slojeve. Daje im jeftine zajmove, organizira javne radove zapošljavajući siromašne što utječe na razvoj trgovine i obrta, uvodi pokretne sudove koji sude u selima kako stranke ne bi morale dolaziti u gradove. Umro je 527. god. pr. n. e. Naslijedili su ga sinovi Hiparh i Hipija, koji nisu imali očeve sposobnosti pa su ih eupatridi uz pomoć Sparte svrgli s vlasti. Pitanje jeste, je li demokracija vlast svih građana ili je moguće povjeravanje vlasti pojedincu koji upravlja u ime većine? Povratak na oligarhiju nije bio moguć već se provode reforme koje će uobličiti prevlast demosa putem Eklezije.

10.5. Klistenove reforme

Klisten je izabran za arhonta 509. god. pr. n. e., reformom uklanja relikte plemenskog uređenja i uvodi novu teritorijalnu podjelu. Klisten je Atiku podijelio na 10 teritorijalnih fila, a svaku filu na 3 *tritije* (gradsku, primorsku i seosku). Najmanja upravna jedinica bila je *dema*. Skupština file (*agora*) odlučuje po tritijama. U primorskim i gradskim tritijama prevagu ima demos čija dva glasa nadglasavaju eupatride koji imaju prevlast tek u nekim seoskima. Fila kockom bira arhonta, 50 buleuta, 500 redovitih i 100 dodatnih helijasta, dok svaka dema predlaže puni broj kandidata. Fila ima vojnu ulogu, bira zapovjednika konjice (*filarha*), pješaštva (*taksijarha*). Vrhovnog zapovjednika file (*stratega*), čija služba vremenom postaje značajna, bira Eklezija. Fila oprema 5 ratnih brodova s posadom i zapovjednikom. Klisten je reformirao Vijeće bule, koje od tada ima 500 buleuta, po 50 iz svake file.

Fila se dijeli na 10 dema, na čelu s *demarhom*. Kockom je utvrđeno koja će dema ući u koju filu. Građani biraju demarha i 30 sudaca za manje sporove. Demarh popisuje porezne obveznike, te u knjigu dema upisuje građane s navršenih 18 godina čime stječu građanska i politička prava. Punopravni građani deme činili su skupštinu deme (*agoru*), koja je odlučivala o porezima, birala demarha i druge službenike

Klisten uvodi *ostrakizam*, desetogodišnje časno progonstvo atenskih građana. Ekleziji je potreban kvorum od 6.000 građana. Ime građanina koji je stekao prevelik politički utjecaj ispisivalo se na komadu crijepa (grč. *ostrakion*). Ako je natpolovična većina usvojila prijedlog, onda osoba mora u roku od 10 dana napustiti Atenu. Neki prognani građani časno su se vratili (Aristid), a neki su postali izdajnici (Temistokle na perzijskom dvoru).

10.6. Efijaltove reforme

Uspjesi Atene u perzijskim ratovima ojačali su njen ugled. Konjaništvo postaje sve važnije pa su od 487. god. pr. n. e. arhontima mogli biti i pripadnici drugog razreda. Godine 477. pr. n. e. utemeljen je Atičko-delski savez oko 200 polisa radi protjerivanja Perzijanaca iz maloazijskih polisa. Svaki polis plaća doprinos (*phoros*) u riznicu na otoku Delos. Predstavničko tijelo polisa (*synedrion*) odlučivalo je o bitnim pitanjima. Brojni Atenjani koji su ratovali protiv Perzije traže udio u vlasti. I pored jačanja demokracije areopag je zadržao pravo nadzora službenika, sudovanja, pravo veta i tumačenja propisa Eklezije. U sukobu aristokratske i demokratske struje na čelu s Efijaltom, ovaj je 462. god. pr. n. e. areopagu oduzeo upravne nadležnosti i prenio ih na bule, a sudske, ocjena zakona i pravo veta na helieju. Areopag je ostao sud za religijske prijestupe i upravitelj hramovnih dobara. Nakon reformi Efijalt je ubijen. God. 457. pr. n. e. sva zvanja u Ateni postaju dostupna i trećem razredu.

10.7. Periklove reforme

Vojni ugled Atene omogućio je njenu hegemoniju u Atičko-delskom savezu. Riznica saveza je 451. god. pr. n. e. prenesena u Atenu, Eklezija donosi odluke u savezu, a heliaja postaje najviši sud. Periklo je izjavio: "Mi smo vas oslobodili, mi vam osiguravamo slobodu od Perzije, oni koji nisu u stanju sami se braniti, trebaju platiti." To je druga strana zlatnog doba demokracije koje je obilježilo Periklo, strateg od 443. do 429. god. pr. n. e.

Ekleziji je do tada prisustvovalo malo građana, osobito siromašnijih, pa Periklo uvodi dnevnicu (*misthophoria*) za članstvo u njoj, heliaji, vijeću bule i za druge službenike. Sva su zvanja dostupna građanima, izuzev arhontskoga pripadnicima četvrtog razreda. Godine 451. pr. n. e. određeno je da će atenski građanin biti samo onaj rođen u braku od oba roditelja Atenjana, čime se broj državljana smanjio. Uvodi se *grafe paranomon*, javna tužba protiv prijedloga zakona ili zakona uz tvrdnju da je akt protivan demokraciji, što je preteča ustavne tužbe.

Zbog neuspjeha u Peloponeskom ratu (431.-404.) demokracija dolazi u krizu, dolazi do aristokratskog prevrata, ekonomskog i političkog slabljenja Atene. Godine 411. pr. n. e. utemeljeno je Vijeće četiri stotine i tzv. Teramenovim ustavom su ukinute neke demokratske ustanove (*grafe paranomon*, ostrakizam), ali je već 410. obnovljena demokracija. Demofantovim zakonom svatko je mogao ubiti neprijatelja demokracije. Nakon poraza Atene 404. Sparta je imenovala vladu tridesetorice tirana. Vlast plutokracije zbačena je sljedeće godine. Godine 378. pr. n. e. utemeljen je Atenski pomorski savez. On 376. pobjeđuje Spartu, ali se 357. raspao zbog ponovnog pokušaja Atene da ograniči polise. Prema Platonu (429.-347.) Atena živi u sukobima bogatih i sirotinje. Jačanje Makedonije izaziva nove sukobe, jedna struja bili je za savez s njom, a drugi na čelu s Demostenom protiv. Makedonija je pokorila Atiku 338. god. pr. n. e. bitkom kod Heroneje, pa je Atena morala stupiti u Korintski savez. Konačno je 146. god. pr. n. e. Atena postala dio Rimske države.

10.8. Državno uređenje Atene

Društveno-ekonomski razvoj Atene odrazio se na državno uređenje. Prema obliku vladavine ona je republika, do Solona aristokratska, a kasnije demokratska. U doba aristokratske republike do XI. st. pr. n. e. najviši organi vlasti bili su 9 arhonata i areopag. Narodna skupština gotovo se i ne spominje. Solona uvodi demokratske organe: ekleziju, bule, heliaju. Značaj arhonata i areopaga opada. Demokratizacija vlasti dostigla je vrhunac u V. st. pr. n. e. u doba Perikla prevlašću eklezije i heliaje.

Narodna skupština (Eklezija) je središnja skupština Atene, od Perikla najviši organ vlasti. Muški građani s navršenih 20 godina stječu pravo sudjelovanja u njoj, ali dolazilo ih je tek nekoliko tisuća. To je demokracija manjine, jer većina (žene, meteci i robovi) nema političkih prava. Od Klistena u svakoj demi postoji skupština (*agora*).

Eklezija redovito zasjeda jednom mjesečno, tj. 10 puta godišnje, jer se atenska godina dijeli na 10 pritanija po 35 dana. Eklezija zasjeda prvog dana u pritaniji, a od IV. st. pr. n. e. i četiri puta što svjedoči o porastu značaja. Dnevni red utvrđuju *pritani* i objavljuju ga pet dana unaprijed. Skupština zasjeda na brdu Pniksu, trgu (*agori*) i kazalištu. Predsjedava joj predsjedatelj Bule. Nadležna je za: donošenje zakona, bira, opoziva i nadzire službenike, sudi najteže delikte, odlučuje o ostrakizmu, ratu i miru, mobilizaciji. Imenovala je poslanike izvan Atene te sklapa saveze s drugim polisima.

Svaki član eklezije ima pravo glasovanja i predlaganja, ali ističu se ugledni građani i političari (*demagozi*). Zasedanje je trajalo jedan dan pa su dnevni red i rasprava ograničeni. Zbog toga skupština ne raspravlja bez prethodnog mišljenja bule (*probuleume*). Eklezija rad počinje objavljivanjem probuleume, ako je suglasna, predmet je riješen, a u protivnom počinje rasprava. Glasovanje je javno, npr. dizanjem ruku, ustajanjem. Tajno glasovanje crijepom, kamenčićima primjenjuje se kod glasovanja o pojedincima.

Zakonodavni postupak. Pravo zakonodavne inicijative ima svaki član eklezije, službenik i državni organ, dok su ranije pravo imali bule, areopag i dužnosnici. Predlaganjem započinje postupak. Ocjenjuje se opravdanost prijedloga. Ako je pozitivno ocijenjen dostavlja se vijeću (osim prijedloga samog vijeća) koje izrađuje nacrt zakona (*probuleume*). Nacrt eklezija usvaja ili odbacuje. Potom se utvrđuje je li zakon u skladu s ranijim propisima. Do Efijalta pravo veta imao je areopag, a od tada svaki član eklezije može podnijeti tužbu grafe paranomon i pred heliajom u obliku sudske rasprave obrazložiti zahtjev. Heliaja iz svojih redova bira pet poznavatelja zakona (*nomoteti*), dok je eklezija određivala pet svojih članova, tzv. "branitelja starih zakona" (*sindici* ili *sinegori*). Pred heliajom se vodi kontradiktoran postupak. Tužitelj je predlagatelj zakona, a sindici brane stare propise. Heliaja, tj. nomoteti donose odluku, tj. zakon u obliku sudske presude. Heliaja nadzire ekleziju. Kako bi se onemogućilo zlonamjerno ometanje donošenja zakona, određeno je da će tužitelj koji izgubi u postupku *grafe paranomon* platiti novčanu kaznu ili pretrpjeti *atimiju*, a u težim slučajevima i smrtnu kaznu.

Vijeće (Bule) je utemeljio Solon, a imalo je 400 članova (*buleuta*), po 100 iz plemenske file. Od Klistena je bule vrhovni upravni i izvršni organ (neka vrsta vlade) s 500 članova, po 50 iz svake teritorijalne file. Biraju ih file kockom na godinu dana. Svaka dema predlaže 50 kandidata s navršenih 30 godina. U vijeću se razlikuje 10 delegacija fila (*pritanija*). Ono ne zasjeda trajno, između zasjedanja

tekuće poslove obavlja pritanija jedne file, svaka tijekom razdoblja 35 dana (pritanije). Predsjednik pritanije (*epistatos*) dnevno se biraio ždrijebom.

Vijeće zasjeda u punom sastavu u slučaju izvanrednog pitanja i kada odlučuje između više mogućnosti (diskrecijska ocjena). Pripremao je predmete za ekleziju i upravlja tekućim poslovima: izvršavanju odluka eklezije, državnim financijama, naplati poreza i državnih dugova, prodaji konfiscirane imovine, nadzire i sudi službenicima.

Bule vrši prethodnu provjeru izabranih buleuta i svih službenika (*dokimasija*), osim članova heliaje, koju obavlja heliaja. Javnim sudskim ispitivanjem utvrđuje se pravo na vršenje službe, moralni lik, razmišljanje i ponašanje, izvršavanje građanskih obveza, kažnjavanost, nadzire se rad, zakonitost akata i žalbe protiv izabranika.

Narodni ili porotni sud (*Helijaja*) je najviši sud. Utemeljio ga je Solon. Imao je 6.000 članova (5.000 redovitih i 1.000 dodatnih), po 600 iz svake file, biranih na godinu dana između građana prva tri razreda, starijih od 30 godina. Sudi u vijećima (*dikasteriji*) od 201 (imovinski predmeti), 501 (može izreći i smrtnu kaznu) i 1.501 člana (sporovi općeg interesa). Svaki dan se kockom ždrijebaju članovi vijeća i vijeće koje rješava spor, kako bi se spriječila korupcija. Sudi se na otvorenom (*Helios* – bog sunca) kako bi bogovi nadgledali pravednost, a zločinci ne bi okužili suce.

Helijaja postupno preuzima sudske nadležnosti areopaga U prvom stupnju sudi u djelima protiv države i povreda službene dužnosti, a u drugoj instanci po žalbama na odluke nižih sudova. Daje i konačno odobrenje ili veto na novi zakon.

Areopag se sastoji arhonata u službi i bivših (*areopagiti*) koji ulaze doživotno. Zasjeda na brdu boga rata Aresa. Do Efijalta je najvažniji sud koji potvrđuje odluke eklezije (veto). Nadležan je za djela: protiv države, počinjena tijekom službe i religijske naravi. Efijalt sužava nadležnosti na ubojstva i uvrede počinjene s umišljajem. Konačno su mu preostali religijski sporovi, ali je uživao velik ugled. Tijekom suđenja tužitelj je sjedio na kamenu nepraštanja, a optuženi na kamenu grijeha.

Atenski službenici. Uz kolegijalne organe postojali su i službenici, obično ih bira eklezija ždrijebom na godinu dana između kandidata koje predlažu deme i file. Nitko nije mogao istodobno obnašati dvije službe i ponovno biti biran u istu službu. Ispitivanje podobnosti službenika (*dokimasija*) i izvješća o radu (*epihirotonija*) vrši bule ili helijaja. Periklo je uveo plaće za službenike. Najviši službenici do Klistena bili su *arhonti*, 6 tezmoteta i kolakreti (financijski službenici ukinuti u IV. st. pr. n. e.). Raste značaj 10 *stratega* (najviši vojni dužnosnici) i 10 *taksijarha* (zapovjednici pješaštva), 2 *hiparha* (zapovjednici konjice) i 10 *filarha* (zapovjednici postrojbi file). *Apodekti* su državni rizničari, *logisti* i *eufini* zaprimaju račune službenika i u slučaju zlouporaba dižu tužbe, *astinomi* nadziru red u gradu, *agronomi* tržište, *sitofilakti* trgovinu žitom, *metronomi* točnost mjera, a *ginekomi* moral žena i privatne skupove.

Atenski sudovi. Najstariji vrhovni sud u Atini bio je *areopag*. Drakon osniva *Sud efeta* sastavljen od bazileusa, polemarha, eponima i 48 naukrara. Vijeća od po 17 članova sude ubojstva iz nehata, u nužnoj odbrani i samoobrani, ubojstva meteka i tjelesne povrede. Od Solona je najviši sud *helijaja*. Pizistrat za građanske predmete u deme uvodi *Sud dieteta* s 200 članova, što se ukida nakon tiranije. *Sud jedanaestorice* sudi imovinske delikte (razbojstvo, noćne krađe, džeparenje) te nadzire izvršenje kazne. *Sud četrdesetorice* sudi imovinske sporove atenskih građana. Protiv presuda nižeg suda moguća je žalba višem sudu, a odluke heliaje su konačne. Postojali su i posebni sudovi, npr. za sporove iz pomorske trgovine, kao i izabrane arbitraže.

10.9. Društvena struktura

Pored najstarije podjele na eupatride, geomore i demiurge te Solonove podjele na razrede, atensko stanovništvo dijelilo se na građane, meteke i robove.

Građani. Prava građana temelje se na kognatskom srodstvu, a ne posjedu zemljišnih dionica kao kod spartijata. Prava se stječu rođenjem od oca Atenjanina, a od Perikla oba roditelja moraju biti građani Atene. Adopcijom se građanstvo nije stjecalo. Osoba se s 18 godina mora upisati u fratiju, a od Klistena u knjigu deme. Ako je upis odbijen osoba ima status meteka. Upisom osoba izlazi iz očinske vlasti te stječe poslovnu i delikttnu sposobnost, 2 godine služi vojsci, a s 20 godina postaje član eklezije. Skup građanskih prava zove se *time*. To su prava obnašanja javnih službi, sudjelovanja u organima vlasti i svetkovinama te besplatnu pomoć kod slabog imovinskog stanja. Prava se gube potpunom ili djelomičnom *atimijom* koja se izriče za pokušaj uspostave tiranije, presudu u postupku grafe paranomon, dezerterstvo, rasipništvo, zanemarivanje roditelja i neke zločine. Muškarci od 18.

do 50. godine su vojni obveznici. Prema imovini se određivao *census* i rod vojske pa je osoba sama snosila troškove opremanja. Bogati građani dužni su vršiti službe u korist države (*liturgije*) na teret svoje imovine. Razlikovale su se kružne i izvanredne. Kružne su, npr. za održavanje pjevačkih i glumačkih zborova (*horegije*) te održavanje i sportskih igara (*gimnazijarhije*). Najteža je bila izvanredna obveza opremanja ratnog broda (*trijerarhija*), koju je mogao snositi mali broj građana. U slučaju odbijanja liturgije građani su sudski odgovarali.

Meteci su stalno nastanjeni stranci, bez političkih prava. Atena je prvi polis koji im je priznao neka prava. Meteci se bave: trgovinom, obrtom, bankarstvom, slobodnim zanimanjima (kipari, arhitekti, učitelji). Plaćali su porez (*metekion*). Mogli su stjecati nekretnine do određene vrijednosti. Dužni su vršiti vojnu službu. Imali su pravo na zaštitu osobne slobode, imovine, poslovanja i kretanja. Nisu se mogli sami zastupati pred državnim tijelima pa moraju uzeti građanina zastupnika (*prostat*). Za zasluge učinjene polisu mogli su dobiti povlastice pa i građanstvo (*proksen*). Tada bi mogli sudjelovati u ekleziji i pribavljati nekretnine veće vrijednosti.

Robovi su vjerojatno brojniji od slobodnih građana, a razlikovali su se državni i privatni. Rob se postaje zarobljavanjem, rođenjem od roditelja robova, kupovinom na tržištu i dužničkim ropstvom do Solona. Državni su robovi u boljem položaju. Imali su ograničenu pravnu sposobnost, mogli su osnovati obitelj i stjecati imovinu. Obavljali su niže državne službe, npr. dužnost policajaca i čuvara zatvora i neke koje su se smatrale nečasnim (npr. čistači). Privatni robovi su brojniji. Nemaju pravnu i poslovnu sposobnost, niti mogu sklopiti brak bez dopuštenja gospodara, koji s robom raspolaže kao s pokretninom. Mogao ga je prodati, iznajmiti, kazniti bičevanjem i zatvorom, ali ne i ubiti. Roba pred sudom zastupa gospodar, osim iznimno ako rob tuži nekoga za djelo protiv države. Rob ipak uživa izvjesnu zaštitu. Ako gospodar loše postupa prema njemu, može tražiti azil ili prodaju drugome. Ako je oslobođen (izjavom, oporukom i otkupom) postaje metek.

10.10. Pravo

10.10.1. Izvori prava

To su bili običaji, zakoni i sudske odluke. Običaj je najstariji, a do Drakona i jedini izvor. Zakon (*nomos*) u posebnom postupku donosi eklezija. *Psefizme* su propisi doneseni *ad hoc* o konkretnom predmetu, bez zakonskog postupka. Sudska rješenja heliaje, areopaga, Suda efeta, Suda jedanaestorice i Četrdesetorice također su mogla biti izvor prava.

10.10.2. Stvarno pravo

Jonjani se doseljavaju ustrojeni u vojne jedinice, kasnije teritorijalne file i fratrije. Osvojeno zemljište podijeljeno je vojnicima u obliku nedjeljivih i neotuđivih ždrijebova (*klaros*, grč. kocka). Do sredine VI. st. pr. n. e. prevladava kolektivno vlasništvo nekretnina (pašnjaci, šume) kao relikv rodovskog društva. Iz ždrijebova se razvilo privatno vlasništvo, ali ne kao neograničeno pravo pojedinca. Pojedinac iz imovine nabavlja vojnu opremu, dužan je snositi zajedničke troškove (liturgije), a Klisten uvodi poreze. Zajednica, tj. polis može oduzeti imovinu u slučaju gubitka časti i prava (atimija). Država štiti vlasništvo. Arhont pri stupanju na dužnost izjavljuje da čuva vlasništvo svakog građanina. Ipak, težište prava nije na vlasništvu pojedinca. Nositelj prava je obitelj. Da je riječ i o obiteljskoj imovini vidi se iz činjenice da polis može oduzeti imovinu rasipniku i ograničenju oporučivanja. Privatno vlasništvo širi se od IV. st. pr. n. e. iz osobnog vlasništva oružja i ratnog plijena. Postoji i državno, tj. vlasništvo polisa (npr. rudnici, robovi, hramovi).

Pravo vlasništva štiti se tužbama: o pravu vlasništva (*dike usias*), smetanju posjeda i plodovima. U Ateni se razvio institut založnog prava na tuđoj nekretnini (*hipoteka*) pri čemu dužnik zadržava vlasništvo i posjed nekretnine.

Aristotel, Politika, 2, 4, 2, 1266b (Margetić, Opća, str. 36)

“Zakoni, isto tako, zabranjuju i prodaju imovine; npr. kod Lokrana postoji zakon da se imovina ne smije prodavati osim ako (vlasnik) ne dokaže da mu se desila očigledna nesreća. I još (postoji) zakon da treba sačuvati prvobitne ždrijebove.”

Aristotel, Politika, 2, 3, 8, 1265b; 7, 8, 2.3.4.5, 1329a; 7, 9, 7, 1330a

Aristotel predlaže diobu zemljišta na dva dijela, jedan dio pripada zajednici, a drugi pojedincima. Zajednički dio dijeli se na dio za trošak božanskog kulta i zajedničkih ručaka (*sisitija*). Kod zemljišta koje pojedinci dobivaju ždrijebom razlikuju se dva dijela: jedan bliži gradu i drugi udaljeniji, poljoprivredni. Za razliku od Aristotela Platon je u djelu *Zakoni* predložio da svako domaćinstvo treba imati i dvije kuće, jednu u gradu, a drugu na selu.

10.10.3. Obvezno pravo

Razvojem obrta i trgovine razvijaju se robonovčani odnosi, a s njima i ugovori (*synallagma*). Pri zaključivanju ugovora nije se tražila određena forma, već je dostatna suglasna volja stranaka. Pisani ugovori koriste se radi lakšeg dokazivanja. *Syngraphai* stvaraju dvostrane obveze i potpisuju ih obje stranke, *cheirographa* su jednostranoobvezujući i potpisuje ih dužnik. Za izvršenje ugovornih obveza do Solona dužnik je jamčio osobno, a kasnije se primjenjuju kapara, jamstvo i zalog. Kapara je iznos novca koji se daje pri zaključenju ugovora kao potvrda o sklopljenom poslu. Stranka koja raskine ugovor gubi kaparu. Jamstvom treća osoba preuzima izvršenje neispunjene obveze dužnika. Zalog je osiguranje potraživanja nekom stvari iz imovine dužnika iz čije će vrijednosti vjerovnik namiriti potraživanje. Razlikuje se ručni zalog na pokretnini koja se predaje u držanje vjerovniku (*enechyron*) i *hypoteka* (grč. staviti pod) nad nekretninom koja ostaje u posjedu dužnika.

Kupoprodaja je imala stvarnopravni učinak. Kupac postaje vlasnik plaćanjem cijene, ali rizik slučajne propasti stvari prelazi na njega zaključenjem ugovora, a ne predajom stvari. Poznati su ugovor o zakupu (npr. zemlje, kuće), najmu (broda, stoke) i osobnom najmu (radna snaga). Zakup se ugovarao na 10 godina uz plaćanje od 7 do 8 % prihoda. Raširen je ugovor o zajmu. Pomorski zajam prate visoke kamate, ali se dug nije vraćao ako se putovanje okončalo neuspješno. Kamate su iznosile 10, ali i preko 20 %. Postojao je ugovor o ostavi, a takvim se smatralo davanje novca bankaru koji se tim novcem mogao koristiti (*parakatatheke*). Poznat je i ugovor o društvu (ortakluku).

Uz ugovorne postoje i obveze iz delikata, za štete pričinjene na osobama ili imovini. Otac obitelji odgovoran je za štete koje učine članovi obitelji, kao i gospodar za štetu koju počini rob. Gospodar se može osloboditi odgovornosti izručenjem roba.

10.10.4. Bračno i obiteljsko pravo

Brak je moralna dužnost građana, a neoženjenost se smatrala nečasnom, pa su arhonti i stratezi mogli biti samo oženjeni. Brak je monogaman i zaključivao se ugovorom kojeg sklapaju mladoženja i staratelj mlade (*kyrios*) obično otac. *Engiezis* je sklapanje braka ugovorom mladoženje i oca obitelji, a *epidikasija* sklapanje braka pred sudom ili službenikom. Braku prethodi ženidbeni dar (*hedna*), relikv starog doba kada je bio kupovina. Nevjestina obitelj uzvraća dar (*mejlija*) koji predstavlja njezin dio u obiteljskoj imovini. Monogamnost braka vrijedila je samo za ženu. Muškarcima konkubinat nije zabranjen, kao i heterizam. Razvod braka bio je moguć. Muž je mogao otjerati ženu bez razloga, ali joj tada vraća miraz. Za ženu je razvod složeniji, ona ili njen srodnik moraju arhontu eponimu pismeno izložiti razloge koje će on procijeniti. Atimija i ropstvo muža imaju za posljedicu razvod.

Mirazom i čitavom imovinom upravlja muž. On zastupa ženu pred sudom, a ona može svjedočiti pred nižim sudovima. Poslije smrti muža žena dolazi pod tutorstvo oca, brata ili najstarijeg sina. Muž je mogao odrediti i budućeg muža svojoj udovici. Otac je u starije doba imao pravo života i smrti nad djecom (primanjem u naručje novorođenog djeteta odlučuje hoće li živjeti), do Solona ih je mogao prodati u ropstvo, a poslije ima pravo izгона neposlušne djece iz kuće. Neposluh djece spram roditelja mogao je utužiti svatko, a djeca su se morala brinuti o ostarjelim roditeljima.

10.10.5. Nasljedno pravo

Do Solona postoji zakonsko nasljeđivanje, jer prevladava obiteljsko vlasništvo. Nasljeđuju sinovi na jednake dijelove, a neudanim kćerima braća daju dio pokretnina kao miraz. Izvanbračna djeca ne nasljeđuju, jer nisu dio obitelji. Nasljeđivanje ide po očevoj liniji i favorizira muške srodnike. Žena, sinovi i njihove žene, sluge i robovi, kao i zemljište pripadaju pod vlast oca, vojnika-zemljoposjednika. U starije doba otac nije nasljeđivao imovinu umrlog sina, zbog toga što je sin do svoje smrti u očevoj vlasti i nije imao zasebnu imovinu. Kći nije pravi nasljednik, nego samo prenosi nasljedstvo na dijete koje će se roditi iz njezina braka s najbližim rođakom. Specifičan je institut *epiklerata*. Ako je nakon oca ostala kći nasljednica (*epiklera*) ona se morala udati za najbližeg muškog rođaka koji upravlja imovinom, ali se nasljednikom smatralo njihovo dijete. Ako je bilo više kćeri tu obvezu ima najstarija. Kasnije je ostavitelj mogao oporukom odrediti za koga će se epiklera udati, a ako to nije učinio određuje ga eponim. Tvrdi se da je oporučno nasljeđivanje odobrio Solon za muškarce bez zakonitih sinova. Žene, usvojenici i maloljetnici nisu mogli napraviti oporuku.

Pseudodemostenov govor 43, Protiv Makartata, 51 (Margetić, Opća, str. 35)

Ako tko umre ne oporučivši, ako ostavi žensku djecu (nasljedstvo ide) s njima; ako ne (ostavi žensku djecu), na imanje će imati pravo sljedeći; ako postoje braća po ocu (oni nasljeđuju), a ako (postoje) zakonita djeca

od braće (sc. umrle), dobivaju očev dio; ako pak ne postoje braća ili djeca braće (...?) njihovi nasljednici nasljeđuju na isti način; prednost imaju muški i potomci od muških ako potječu od njih (sc. muških) pa makar bili rodnom udaljeni. Ako ne postoje (rođaci) po ocu do uključivo djece od bratića, nasljeđuju na isti način (rođaci) po majci. Ako s obje strane nema rođaka unutar tih (osoba), nasljeđuje najbliži ocu.

10.10.6. Kazneno pravo

Država do IV. st. pr. n. e. ostavlja oštećenoj strani da odluči o pokretanju postupka, bez obzira na težinu djela, samo ako se ono nije ticalo poretka. Oštećeni je mogao primijeniti izvansudsku odmazdu, novčanu naknadu, privatnu arbitražu i konačno sudski spor. Opći interes ipak je bio zaštićen pravom trećih koji su mogli pokrenuti spor ako su to htjeli.

Država je progonila djela protiv poretka. Postojale su dvije tužbe: *katalysis tou demou* i *eisangelia*. Drugom se progone teža djela (obmana naroda, nečasni govori u ekleziji). Pokušaj obaranja demokracije smatran je veleizdajom, kažnjavao se smrću ili konfiskacijom imovine. Obmana naroda, tj. nečasno držanje govornika u ekleziji koji narod navodi narod na krive odluke kažnjavalo se visokom globom. Neka djela religijske naravi smatrana su djelima protiv države, jer je religija imala državni karakter. Tužba *grafé paranómon* podizala se protiv prijedloga zakona. Djela protiv obitelji (loš postupak staratelja sa šticecima i srodnika s epiklerom) progonila su se tužbom *graphe moicheias*.

Kaznena djela protiv osobe su: ubojstvo, tjelesne povrede, uvrede i klevete. Ubojstvo je privatni delikt o kojem odlučuju srodnici (odmazda, sporazum o naknadi, arbitraža i na kraju sud), osim ako treći ne podnese tužbu. Krađa se kažnjavala plaćanjem dvostrukog iznosa vrijednosti stvari, a noćni lopov se mogao ubiti.

Kazne su različite, od novčanih do smrtna. Građani se nisu tjelesno kažnjavali, već samo robovi. Nije bilo kazne zatvora. Atimijom se kažnjavaju: državni dužnici, lopovi, prostitutke, svodnici, nesavjesni korisnici političkih prava, tužitelji i podnositelji protuzakonitih prijedloga, bogohulnici, sknavitelji hramova, obiteljskih odnosa, rasipnici i sl. Gubitak prava, atimija obuhvaća, npr. isključenje iz eklezije, zabranu pristupa u hramove i obraćanja sudu, a potpuna i konfiskaciju imovine. Osuđenik se mogao prodati u ropstvo izvan Atene. Smatralo se da je za slobodnog Atenjanina časnije umrijeti nego biti prodan. Smrtna kazna nije bila ponižavajuća, već je osuđeni građanin mogao birati između otrova, bodeža i vješala. Osuđenik je mogao izbjeći kaznu dragovoljnim progonstvom, ali se tako stavljaio izvan zaštite prava, pa ga je svatko mogao ubiti ako se vrati u Atenu.

10.10.7. Sudski postupak

Sudski postupak bio je jedinstven je za kaznene i građanske sporove. Pokretao se pismenom tužbom. Razlikovale su se *dike* i *grafe*.

Dike mogu podnijeti samo zainteresirane stranke (npr. oštećeni), ponekad i nasljednici, u građanskom i u kaznenom sporu. Tužbom se tražila naknada štete. Tužitelj je mogao odustati od postupka bez posljedica. Tužba *dike* blabes podnosila se pri oštećenju imovine na inicijativu oštećene stranke. Tužba *grafe* služi zaštiti općeg interesa i sadrži elemente javne tužbe. Tužitelj se nije mogao povući, jer u protivnom plaća kaznu od 1.000 drahmi. Tužba se podnosi, npr. kod nesavjesnog korištenja državne imovine i starateljstva, neplaćanja poreza. Tužitelj ne snosi troškove, nema imovinske koristi ako pobijedi osim kod fiskalnih tužbi. Ako tužitelj izgubi plaća kaznu, a ako za tužbu nije glasovala ni jedna petina sudaca osuđuje se za zlouporabu tužbe. Pojedini Atenjani počeli su se baviti tuženjem (sikofanti) i bili su društveno prezreni.

Tužbu je mogao pokrenuti samo atenski građanin, za članove obitelji otac (*kyrios*), za meteke *prostat*, a za robove gospodar. Tužitelj osobno, na javnom mjestu, pred svjedocima poziva optuženoga na sud. Tužba se dostavlja nadležnom arhontu, koji vodi prethodni postupak (*anakrízis*). Dokaze stranke dostavljaju sudu. Optuženi ima pravo prigovora (*paragraphe*). Prevladavaju racionalni dokazi (svjedoci, pismene isprave i izjave stranaka). Žene i maloljetni nisu mogli svjedočiti, a robovi su to činili pod torturom. Dokazni materijal čuvao se u glinenim posudama (*ehinama*) otvaranim na dan glavne rasprave. Sudsko vijeće određuje se ždrijećom kako bi se onemogućilo podmićivanje. U slučaju neodaziva sud rješava u odsutnosti. Redoslijed rasprave je: govor tužitelja i obrane, odgovor tužitelja i obrane. Zbog kontradiktornosti postupka pojavili su se zastupnici i govornici, koji su trebalo uvjeriti suce u ispravnost stavova stranke. *Logografi*, uglavnom meteci, su uz naplatu sastavljali govore što nije bilo osobito časno. *Sinegori* su pak rođaci i prijatelji koji zastupaju stranku bez naknade. Tužitelj i tuženi iznose prijedloge i predlažu kaznu. Nakon rasprave sud tajnim glasovanjem (crni i bijeli kamenčići) donosi odluke, prvo o utemeljenosti tužbe, a zatim o kazni ili odšteti. Na odluke nižih sudova žalba se upućivala heliaji. Osuđeni je imao rok za izvršenje presude, a nakon toga je protustranka mogla sama provesti ovrhu, osim ako osuđeni pruži otpor kada se diže tužba na izvršenje (*dike exoules*).

11. HELENISTIČKE DRŽAVE

Makedonska plemena, etnički srodna Grcima koncem VI. st. pr. n. e. osnivaju nasljednu vojničku monarhiju na čelu s bazileusom iz obitelji Argeada, u kojoj je vrijedilo načelo primogeniture (nasljeđuje najstariji sin). Uz vladara postoji vijeće vojnih starješina i skupština bez većih ovlasti. Država je ojačala za vladavine Filipa II. (359.-336.), koji je nakon bitke kod Heroneje 338. god. pr. n. e. pokorio grčke polise i utemeljio Korintski savez pod svojom hegemonijom. Njegov sin Aleksandar Veliki (336.-323.) proglašava jednakost Grka i Makedonaca i kreće u osvajanje Perzije. Pokušao je ujediniti zapadnu helensku i istočnu perzijsku kulturu. Došao je do rijeke Ind, ali se nakon njegove smrti ogromna država nastala snagom jedne osobe, bez čvršćih veza raspala i nastaju helenističke monarhije. Na njihovo čelo došli su Aleksandrovi vojni zapovjednici - *dijadosi* (nasljednici). U Makedoniji i Grčkoj bio je to Antigon Gonata i njegovi potomci (Antigonidi). U Aziji Antioh sin Seleuka, zapovjednika konjice (Seleukidi), a u Egiptu Ptolomej Lag (Ptolomejevići). Rimljani su 146. god. pr. n. e. pokorili Ahajski savez na čelu s Korintom, što značilo konac samostalnosti grčkih polisa. Grčka vjera ukinuta je u IV. st. n. e., a koncem grčke civilizacije smatra se ukidanje Platonove akademije 529. godine.

III. DRŽAVE I PRAVO U SREDNJEM VIJEKU

1. FRANAČKA

1.1. Povijest

Franci ("slobodni", "hrabri") su skup plemena koja se od III. st. kreću uz Rajnu (Salijski, npr. uz donju Rajnu, Ripuarijski, Hati). U prvoj su polovici V. st. saveznici Rima. Sin Meroveha, Childerih, koji vlada područjem jugozapadne Belgije bori se s njima protiv zapadnih Gota. Njegov sin Klodvig (482.-511.) oko 486. pobjeđuje Syagrija, rimskog upravitelja područja oko Soissons, Alemane i Vizigote te širi vlast na susjedne franačke krajeve. Bizantski car daje mu titulu konzula. Klodvig nije razvlastio rimske veleposjednike, već se uzima samo velika rimska državna imanja. Nije prihvatio arijansko kršćanstvo, kao npr. ostrogotski kralj Teodorik, pa stiže naklonost Rimske crkve. Njezina organizacija, financije, utjecaj na katolike itd. pomogle su učvrstiti vlast nad prostorom današnje Francuske. Diobe države između četiri sina dovode 567. do stvaranja tri samostalna područja: Austrazije (istočni dio), Neustrije (središnji dio) i Burgundije (jugoistok) koja je ujedinio sin Klotar I. U VII. st. Neustrija i Burgundija postupno se povezuju. Nakon kralja Dagoberta I. (629.-638.) vlast Merovinga opada. Vlast drže dvorski upravitelji (*majordomi*), a 687. majordom Austrazije Pipin II. objedinjuje vlast u sva tri dijela. Njegov sin Karlo Martel (čekić) odbio je kod Poitiersa 732. Arape, potčinio Bavarsku, Saksoniju i Švapsku, a njegov sin Pipin Mali je 751. preuzeo kraljevsku titulu od posljednjeg Merovinga, čime počinje doba Karolinga. Papa se 754. stavio pod zaštitu kralja koji ima titulu *patricius Romanorum*. Podijelio je državu sinova, ali Karloman umire 771., a Karlo Veliki (768.-814.) osvaja langobardsko kraljevstvo 773./774. i ruši avarsko-slavensku državu oko 796. Papa Lav III. 800. kruni Karla za cara, što 812. ugovorom u Aachenu priznaje Bizant. Nasljednik Ludovik Pobožni teško održava jedinstvo, pa njegovi sinovi dijele 843. ugovorom u Verdunu državu na tri dijela, što je uvod u stvaranje kasnijih država Francuske i Njemačke.

1.2. Državno uređenje (Margetić, Opća, str. 47-51)

Do smrti kralja Dagoberta I. (638.) kraljevsku vlast ima dinastija Merovinga. Vlast se shvaća kao privatnopravna ovlast, a ne javna služba. Kraljevsku vlast nasljeđuju sinovi, dijeleći državu kao nasljedstvo, a ako njih nema onda kraljeva braća. Jedinstvo države čuva se jer je svaki nasljednik *rex Francorum*. Ako jedan od braće umre bez djece, njegov dio dijele ostali. Jačanjem plemstva i slabljenjem kralja skupština potvrđuje nasljednika/e, ali ne postoji određen postupak. Od 687. vlast drže austrazijski majordomi, Arnulfinzi. Pipin se 751. dao proglasiti kraljem, a predstavnik Crkve ga posvećuje. Ceremoniju je 754. ponovio papa. Karla Velikoga papa u Rimu 800. kruni za cara (*rex Francorum et Langobardorum i imperator, Romanum gubernans imperium*). Titulom želi ojačati koheziju države. U *Divisio imperi* 806. propisuje nasljeđivanje te umjesto ravnopravnosti daje prvenstvo najstarijem sinu, kome pripada jezgro države i carska titula. Očuvanje papine vlasti zajednička je zadaća nasljednika.

Vladar ima pravo zapovijedanja (*ban*) nastalo u VI. st. Podjela na mirovni (sudski), naredbodavni (zakonodavni) i upravni ban (naredbe činovnicima i vojsci) nova je teorijska konstrukcija koja tada ne postoji. Ban je i kazna od 60 solida za kršenje kraljeva naloga. Grof također ima ban zaštićen kaznom od 15 solida. Vladar ima *mundium* (germ. vlast oca obitelji). U patrimonijalnoj državi on je zaštitnik (nezaštićenih: udovica, siročadi, hodočasnika), sudac, izmiritelj i izvršitelj pravde. Stanovnici su ovisni i polažu mu prisegu. Zakonski akti vladara imaju snagu samo za njegova života.

Dvor Merovinškog kralja (*sacrum palatium*) s kraljem seli od mjesta do mjesta, a čine ga: 1) *consilarii*, ugledne crkvene i svjetovne (*proceres*) osobe 2) *ministeriales*: a) dvorski upravitelj (*maior domus*), zapovjednik garde i vrhovni upravitelj, b) *comes palatii* (sudac), c) *comes stabuli*, *mariscalc* starješina konjušnice i konjice, d) *senescalcus*, vodi opskrbu, e) *referendarius*, voditelj dvorske kancelarije, laik, često Rimljanin. Dvor čini i kraljevska vojna pratnja (*trustis*): viši (*antrustiones*) i niži (*leudes*) kraljevski slobodni ljudi. *Leudes* dobivaju slobodne i neotuđive seljačke posjede. Za Karolinga nestaje služba *majordoma*, čiju službu preuzima *senescalcus*, jača i *comes palatii*. Umjesto laičkog *referendaria*, na čelu kancelarije je *cancellarius*, osoba crkvenog staleža, kojem pomažu notari.

Skupštine iz rodovskog društva opstale su kao narodne skupštine i vojne smotre svih slobodnih Franaka. Održavaju se u ožujku (*Campus Martius*), a od Pipina Malog 755. u svibnju. Kralj podnosi na odobrenje odluke i kapitulare. *Placitum* je skupština velikaša u listopadu koju kralj saziva radi rasprave političkih pitanja i savjetovanja. Kasnije velikaši dovode i svoje ljude, pa zbog brojnosti prerasta u opću skupštinu (*Placitum generale*).

Lokalna uprava. Po starijem mišljenju država se dijeli na grofovije na čelu s *comesom* (u sjev. Galiji do VIII. st. *grafio*) kojem pomaže *vikar*. Grof upravlja kraljevskim dobrima, osim crkvenim i

svjetovnim veleposjedima s imunitetom i "kraljevskim slobodnim ljudima". Služba grofa je od IX. st. nasljedna. Grofovije (*comitatus*) se dijele na *centene* (satnije) na čelu sa satnikom (*centenarius*).

Noviji autori tvrde da su grofovija i centena nove, dok su starogermanske *pagus* koji se dijeli na općine slobodnih seljaka (*mallus*), na čelu sa satnikom (*tungin*), kojeg bira skupština općinara. Centene su skupine slobodnih vojnih kolonista koji su prisegli kralju i dobili posjed. U VI. st. one jamče za štetu od krađa, ali i dijele prihod od odšteta. *Leudes*, kraljevi slobodni ljudi imaju svoje sudstvo, a prema kralju su "neslobodni". Centenar je upravitelj kraljevskog dobra, a kasnije stječe sudsku vlast koju je vršio vojni zapovjednik. Država se ne dijeli samo na grofovije. Na jugu i zapadu države gdje žive Galorimljani u VI. st. postoje kasnorimske gradske općine (*civitates*), dok se na sjeveru i istoku Galije dijele na urbano središte (*civitas*) i distrikt (*pagus, gau*).

Za Merovinga granična vojvodstva (*ducatus*) sa zapovjednikom – vojvodom (*duxom*, npr. Gascogna, Akvitanija i Bavarska) stječu znatnu autonomiju, ali potčinjuju ih Karolinzi. Karlo Veliki stvara novi tip vojvodstava, na čelu s članovima svoje obitelji, npr. u Akvitaniji je 781. postavio trogodišnjeg sina Ludviga s titulom *rex Aquitanorum*.

Karlo Veliki osniva brojne *marke*, pogranična vojnoupjavna područja. U njima naseljava koloniste obvezne na vojnu dužnost i izgradnju utvrda. Tako npr. *marca Foroiulensis* (poslije 770.), nakon pobjede nad Avarima obuhvaća današnju Sloveniju i Hrvatsku, možda i Istru te *limes Avaricus* (779.).

Merovinzi šalju izaslanike u provincije (*missi ad hoc*), a Karlo Veliki ih čini redovitim službenicima, koji "vrše pravdu" (*ad iustitias faciendas*) uz njegove naputke (*capitularia missorum*). Od 802. u područja (tzv. *missaticum*) četiri puta godišnje odlaze stalni izaslanici, jedan prelat (nadbiskup, opat) i vojvoda ili grof (*dux* ili *comes*) nadzirući rad službenika te izvješćuju cara. Nakon Karla Velikog služba izaslanika gubi ugled i značenje.

Sudovi. Kralj predsjeda kraljevom sudu (u koji ulaze još 7 osoba), kasnije dvorski upravitelj, za Karolinga *comes palatii*. Nadležan je za veće sporove (npr. smrtnu kaznu) uglednih osoba ili kao povlastica dan crkvama i sl. Svaki nositelj vlasti nadležan je za suđenje podređenim ljudima, ali u manjim predmetima. Ostale predmete po centenama sudi narodni sud (*ting, mallum*). U VII. st. predsjeda mu *comes* koji obilazi *pagus* svoje grofovije. Važnu je uloga 7 prisjednika (*rahimburgi*), koje možda ranije bira narod kao samostalne suce. Oni su predlagali presudu, a skupština je prihvaća ili odbija. Presudu je izvršavao grof uz pomoć rahimburga. Od VIII. st. u manjim predmetima sudu predsjeda *centenarius*.

Karlo Veliki je 770. proveo reformu. *Placita generalia* održavaju se 3 puta godišnje, predsjeda grof, moraju prisustvovati svi slobodni stanovnici područja. Prisjednici su od 7 do 12 *skabina*, trajno izabраниh uglednih lokalnih ljudi koji poznaju pravo. Ako predmeti nisu riješeni, npr. zbog brojnosti na *placita generalia*, upućuju se na *placita minora*, gdje sudi *vicarius*, grofov zamjenik u načelu *centenarius* sa skabinima bez skupštine. Od 811. razlikuju se veći sporovi (*causae maiores*) gdje predsjedava *comes*, od *causae minores* kojima predsjedava *vicarius*.

1.3. Društvo (Margetić, Opća, str. 44-47)

Prema nekim autorima Franačka je nerazvijena poljoprivredna zemlja, gradovi i trgovina zamiru, a stanovništvo se prorijedilo. Drugi dokazuju da su do sredine VI. st. trgovina i gradovi razvijeni, a gase se drugoj polovici VII. st. zbog arapskog osvajanja. Treći tvrde da oni jačaju i nakon osvajanja, za Karolinga, da se seljačke obveze početkom IX. st. ispunjavaju u naturi ili u novcu, a potkraj stoljeća uglavnom u novcu, da je karolińska Europa dijelom dobro naseljena. Moć vojske temelji se na kvalitetnom oružju (mačevi, oklopi) iz razvijenih obrta. Ratovi zahtijevaju višak poljoprivrednih proizvoda za prehranu. Franak na vojnu smotru u ožujku nosi hranu za 3 i opremu za 6 mjeseci. Karlo Veliki olakšava položaj malih posjednika. Oni su obvezni na vojni pohod ako posjeduju 4 ili više jedinica posjeda (*mansi*). Siromašniji se udružuju, jedan ide u vojsku, a drugi daju hranu, odjeću i oružje. Tropoljno gospodarstvo (dio oranica zasijan u jesen, dio u proljeće, a dio na ugaru) spominje se od 765., unaprijedilo je poljoprivredu. Poljoprivreda i veleposjedi čine temelj gospodarstva. Vrela govore o živoj trgovini i gradima. Veleposjed se sastoji od cjeline ili često razbacanih posjeda i prava. Dvor (*curtis*) je okružen zemljom koju vlasnik obrađuje u vlastitoj režiji (*terra salica*), dok su seljačka imanja (*mansi*) udaljenija, kao i izdvojeni majuri (*curiae villicales*) gdje se obavlja razmjena proizvoda.

Najveći zemljoposjednik je vladar, vlasnik nekoć rimskih državnih posjeda te pašnjaka i šuma. Veleposjednici su oko 250 grofovskih obitelji, s više tisuća hektara zemlje i Crkva (u IX. st. velike crkve imaju 30 do 80.000, srednje 20.000, a male 2 do 3.000 hektara). Srednje imućan slobodni Franak, u vojsci teško naoružani oklopnik, u IX. st. ima oko 12 mansa (mans = 10 ha). Običan Franak

ima od 3 do 5 mansa kao vlasnik ili vazal. Karlo Veliki dijeli nenasljedive beneficije. One postaju nasljedni feudi vazala, svjetovnih i crkvenih, koji imaju podvazale. Dajući imunitete (sudski, upravni, porezni itd.) vladar jača velikaše jer je njegovim službenicima zabranjen ulazak na takva područja. Mali posjednici i bezemljaši dragovoljno ili prisilno se stavljaju pod zaštitu (*mundium*) velikaša, tj. “preporučuju se” (*commendatio*).

Mali posjednici dolaze u bezizlaznu situaciju zbog velikih obveza prema državi i pritisaka. Izlaz traže u predaji posjeda veleposjedniku, koji ga vraća u stvarnopravni nasljedan zakup (*precaria oblata*). Veleposjednik zakupljenoj može dodati nešto svoje zemlje (*precaria remuneratoria*) ili bezemljašu daje zemlju (*precaria data*). Postoje i obveznopravni zakupi (*mansi ingenuiles*). Ako se slobodan čovjek predao u vlast moćnijoj osobi, postajao je njegov *vassus* (keltski *gwas*, sluga). Karlo Čelavi je kapitulantom 847. propisao da svaki slobodan čovjek mora imati svog seniora.

Sličan je položaj *lita* (*laeti*), pripadnika pokorenih germanskih plemena i oslobođenika, vezanih uz zemlju koju obrađuju (*glebae adscripti*), obvezni su na tlaku, osobno davanje (*litimonium*) i daće. Imaju pravnu i poslovnu sposobnost.

Pokoreno galorimsko stanovništvo je diferencirano. Veleposjednici i osobe u službi vladara (*convivae regis*) imaju dobar položaj, ali niži od slobodnih Franaka. Slobodni vlasnici posjeda (*possessores*) i posjednici koji plaćaju davanja (*tributarii*) izjednačeni su s litima.

Neslobodni (*servi, mancipia*) nisu robovi, tj. bespravni. Njihov je položaj jednak ili teži od položaja takvog sloja u kasnom Rimskom Carstvu. Brojne su neslobodne osobe u vlasti drugih neslobodnih mancipija. Nekim je dodijeljeno imanje (*servi casati, mancipia casata* ili *manentia*). Oni su *glebae adscripti*, tj. vlasnik ne može prodati zemlju bez njih. Bolji položaj imaju kućne sluge (*ministeriales, vassi ad ministerium*) koji, ako su u kraljevoj službi (*servi regis*), mogu obavljati i državne funkcije.

Robovi kupljeni u inozemstvu, izjednačeni su s pokretninama. Štiti ih niska vražda, koja se plaća gospodaru. Oslobođenici se oslobađaju ispravom, ali mogu biti pod patronatom bivšeg gospodara (*tabularii*), Crkve ili svjetovne osobe (*cartularii*). Puna sloboda stječe se ako gospodar pred kraljem simbolično baci denar kao odustajanje od glavarine (*manumissio per denarium*).

Crkva. Crkva ima važnu ulogu u državi. Iz kasnog Rimskog Carstva prenijela je hijerarhiju i rimske zakone (*Ecclesia vivit lege Romana*). Klodvig je priznao biskupima državni položaj pa je zvan “kralj biskupa”. Crkva ne ovisi o papi, već o kralju. Kralj odobrava održavanje koncila, utvrđuje dnevni red i potvrđuje zaključke. Do sredine VII. st. biskupi odgovaraju pred kraljevim sudom. Karlo Martel i Pipin su u VIII. st. oduzeli dobra Crkvi i dodijelili ih velikašima. Crkva je obeštećena uvođenjem “crkvene” desetine prihoda i priroda sa svih zemljišta (ne samo crkvenih). Formalno je priznato vlasništvo Crkve nad oduzetom zemljom, a ona ih je 743. formalno dodijelila velikašima na uživanje (*precaria verbo regis*). Seljaci su sa te zemlje plaćali još jednu desetinu. Uloga Crkve i pape povećala se 751. kada je Karolinzima priznala kraljevsku te 800. carsku titulu. Od Lotara, okrunjenog 823. dugo se smatralo se da se carska kruna na zapadu pravno stječe krunidbom u Rimu.

Vlastite crkve (*ecclesia propria*) su biskupije, crkve, samostani i zaklade u vlasništvu svjetovne osobe. Šire se u VIII. i IX. st. I biskupi su pretvarali neke crkve u vlastite i darivali ih kao beneficije. Za vlasnika su one dio zemljišnog posjeda, njima raspolaže te određuje svećenike. Od Karla Velikoga i Ludovika Pobožnog (kapitulantom iz 818./819.) za svećenika se može postaviti samo slobodna osoba, a za njegove potrebe treba izdvojiti namjensku imovinu. Ograničilo se i pravo raspolaganja vlastitom crkvom.

1.4. Pravo

1.4.1. Izvori prava (Margetić, Opća, str. 40-44)

Franačko pravo je skup pravnih normi koje važi za pripadnike franačkih plemena za Merovinga i Karolinga od konca VI. do konca IX. st. U širem smislu to je naziv za pravne sustave koji u državi važe za Franke i ostale narode. Starija shvaćanja germansko pravo dijele na “germansko” i “franačko” doba te “germansko pravo srednjeg vijeka”. Smatralo se da je do recepcije rimskog prava došlo pri kraju srednjeg vijeka. Novija istraživanja pokazuju da se europska, kao i franačka pravna povijest, temelji na prožimanju rimskog postklasičnog prava s pravima tzv. barbarskih naroda. Teško je odrediti kome pripada neki institut.

Pravo franačkih kraljeva ujedinjava razna prava na području franačke države, iako su ostale znatne razlike između pravnih sustava (npr. Langobarda i Galorimljana). U nedostatku kraljevskog prava koristi se *lex originis*, tj. narodno pravo pojedinca (načelo personaliteta). Ako su ugovore sklapali pripadnici raznih naroda, morali su ih sklopiti u skladu s propisima oba pravna sustava. U ispravama strane izjavljivale kojem sustavu pripadaju (*professio iuris*). Kod sklapanja braka primjenjuje se pravo muža, a u obveznim odnosima pravo dužnika. Dinastija Merovinga živi po salijskom, a Karolinga po ripuarijskom pravu. Nepraktičnost utječe na slabljenje načela koncem VII. st.

Najvažnija vrela su kodifikacije tzv. narodnih prava (*leges barbarorum*).

Najznačajnija je *Lex Salica* s nekoliko recenzija: 1. *Pactus legis Salicae* sastavljen za kralja Klodviga (507.-511.), 2. *Recensio Theudorica* u doba Klodvigova sina Teodorika I. (odnosi se na Austraziju, dijelom je prestiliziran *Pactus*), 3. *Recensio Guntchramna* (prije 596.), proširen tekst, 4. *Recensio Pippina* (763.-764.), 5. *Lex Salica Carolina* (802.-803). Starije redakcije sadrže, tzv. malberške glose, tj. riječi i formule koje se koriste pred sudom.

Lex Ribuaria (613.-625.) iz doba kralja Pipina (VIII. st.). Neki autori tvrde da je to merovinški zakonik sastavljen na temelju salijskog prava za Franke u *terra Ribuaria* (Köln).

Narodna prava su i: a) *Pactus Alamanorum* (724.-725.) alamanskog vojvode Lantfrida I. Mlađa je redakcija franački propis *Lex Alamanorum*; b) *Lex Baiuvariorum* (oko 742.) vjerojatno zapis redovnika, c) *Lex Saxonum*, *Lex Thuringorum* *Lex Frisionum* i *Ewa Chamavorum* sastavljene 802.-803. nastojanjem Karla Velikog da kodificira pravo pokorenih plemena. Koriste puno latiniziranih germanskih riječi. *Lex Wisigothorum* zapisan za kralja Eurika u V. st., te Recesvinda oko 645. (važni su propisi kaznenog prava, veći utjecaj rimskog prava), a *Lex Burgundiorum* za Gundobada u VI. st. (značajno je obiteljsko pravo).

Naziv najstarije redakcije *Lex Salica*, tj. *Pactus* (ugovor) upućuje na sporazum kralja i naroda. Vladar uzima u obzir narodna shvaćanja prava. Temeljni dio *Lex Salica*, kao i drugih narodnih prava, obuhvaća katalog globa i kazna kojima kralj nastoji iskorijeniti krvnu osvetu i sukobe u društvu. Vidljiv je utjecaj novih kršćanskih shvaćanja. Kralj jača svoju vlast novim postupovnim normama. Dio kodifikacija narodnih prava ovisi o starijim tekstovima, npr. zapadnogotskog *Codex Euricianus* iz 475. koji je važio za Rimljane i Gote, a sadržavao je i vulgarno rimsko pravo. Stoga narodna prava ne odražavaju samo izvorna germanska narodna shvaćanja.

Leges romana barbarorum. Pokoreni Galorimljani koriste svoje propise, a donosi ih i vladar. To su: *Lex romana Wisigothorum* (*Alarikov Brevijar*), Alarika II. iz 506 (sadrži izvode Gregorijanovog, Hermogenijanovog i Teodozijeovog kodeksa, djela Gaja, Papinijana i Paula). Komentar pokazuje opadanje razine znanja rimskog prava. Isti je *Lex romana Burgundionum* kralja Gundobada (480.-516.).

Kapitularima (*capitularia*) kralj dopunjava ili mijenja pravo (za Merovinga se izdaju: *auctoritas, edicta, praeceptiones, constitutiones, decreta*), ali moraju biti u skladu s narodnim pravom. Razlikuju se 3 vrste: a) *Capitula legibus addenda*, kojima kralj dopunjava narodna prava, b) *Capitula per se scribenda* kralj donosi neovisno o narodnim pravima na temelju svoje ovlasti, c) *Capitula missorum* su upute za rad kraljevih izaslanika (*missi dominici*). Neki razlikuju *Capitularia mundana*, o svjetovnim pitanjima i *Capitularia ecclesiastica*, o crkvenima, ali su u praksi kapitulari mješoviti (tzv. *capitularia mixta*). Suglasnost naroda (*consensus populi*) je pretpostavka važenja kapitulara, pa i za Karla Velikoga. Tada je to više davanje na znanje volje vladara (*constitutio regis*), objava zakona. Tek Karlo Čelavi priznaje suglasnost naroda uz volju vladara kao temelj važenja, ali poslije njegove smrti (877.) u zapadnoj Franačkoj prestaje izdavanje kapitulara. Sačuvano je oko 150 kapitulara. Zbirka redovnika Ansegnus de Fontanella priznata je kao službena 829. Sredinom IX. st. navodno redovnik Benedictus Levita, sastavlja zbirku, koja sadrži i krivotvorine u korist Crkve.

Formulari su sabrani primjeri pravnih poslova za potrebe prakse. *Formule Andagavenses* s početka VII. st. slijede rimske isprave, ali sadrže i franačke pravne izraze. *Formulae Marculfi* iz VII. st. (oko 90 primjera), namijenjeni su nastavi, ali ih koristi i dvorska kancelarija Karla Velikog. Poznate su *Formulae Wisigothicae*, *Formulae Turonense*, *Formulae Sanonenises* itd. *Indiculi* su upute dvorskim činovnicima, pozivi pred sud i sl.

Kod isprava se razlikuju *cartae* i *notitiae*. *Carta* (*epistula*) je izjava o pravnom poslu sastavljena u 1. licu. Sadrži imena svjedoka koji je ovjeravaju križićem ili polaganjem ruke. *Notitia* je bilješka u notarskoj knjizi. Prijenos nekretnina obavljao se simbolično predajom isprave stjecatelju (*traditio*

cartam) umjesto simboličke tradicije grude zemlje ili grančice. Tradicijom isprave prenosi se pravo vlasništva nad nekretninom (*traditio per cartam*).

1.4.2. Stvarno pravo (Margetić, Opća, str. 56-57)

Rimsko i moderno pravu vlasništvom označavaju načelno neograničeno stvarno pravo posjedovanja, raspolaganja, korištenja i drugih ovlasti, a sva su druga prava „na tuđoj stvari“ (*iura in re aliena*). No, rimsko postklasično, franačko te druga srednjovjekovna prava, svaku stvarnopravnu ovlast nad nekretninama shvaćaju kao vrstu vlasništva. Zbog toga na istoj nekretnini postoji više vlasnika s raznim ovlastima (npr. na istoj parceli zemlje i kralj i feudalac i kmet smatraju se vlasnicima, a danas bi vladar, tj. država imala suverenitet, feudalac bi bio vlasnik, a kmet bi bio zakupnik).

Za Klodviga naseljeni franački vojnici seljaci organizirani su po centenama (općinama), te svaki dobiva dio zemlje na korištenje s pravom da je ostavi sinu. Ako nema sina, zemlja pripada općini. Jačanjem nasljednog prava u VI. st. pravo prerasta u slobodno obiteljsko vlasništvo, otuđivo u nuždi, pa se prenosi na veleposjednike (*precaria oblata*). Najpotpuniji tip vlasništva u koncepciji podijeljenog vlasništva je *allodium*, *alodis*, otuđiv i nasljediv, sličan punom vlasništvu. Označava i dio feuda koji feudalac obrađuje u svojoj režiji, tj. radnom tlakom seljaka. *Comparatum* su stečena dobra kojima stjecatelj slobodno raspolaze.

Commendatum, *beneficium* i *praestaria* su dobra nad kojima ovlaštenik nema vlasništvo. *Commendatum* je sličan zakupu. *Beneficium* su dobra stečena u vojnoj, crkvenoj i državnoj službi te se od IX. st. naziva *feudum*. *Praestaria*, *precaria* je seljački zakup u različitom trajanju. Nekretnine se obično stječu otuđivanjem (*sala*) uz investiciju, tj. predaju posjeda uz pomoć suda. Investicija se naziva i *Gewere* (franc. *saisine*, engl. *seisin*).

Za *Gewere* je potrebna vlast nad stvari i stvarnopravna ovlast. Posjed nekretnine bez investicije vjerojatno ima zaštitu nakon godine dana, a tridesetogodišnja dosjelost slično rimskoj postklasičnoj, više je zastara tužbe ovlaštenika, ali ima i značajke instituta za stjecanje stvarnog prava. Seoske općine na općinskoj zemlji imaju pravo određivanja plodoreda i druga ograničenja obiteljskog vlasništva. Prema *Lex Salica* o doseljeniku odlučuje cijela općina, pa se on mora odseliti, ako se tijekom godine dana usprotivi jedan član općine.

Pokretnine vlasnik može zahtijevati samo od onoga kome ih je predao. Ako je stvar izgubio bez svoje volje, npr. krađom, započinje postupak (*Anefang*) simboličnim polaganjem ruke na stvar (*mittat manum*).

1.4.3. Obvezno pravo (Margetić, Opća, str. 57-60)

Franačko pravo poznaje formalne i realne ugovore. Najvažniji formalni je, tzv. *fides facta*, pri čemu stranke izgovaraju propisane formule uz ritualne pokrete (npr. rukovanje, držanje kažiprsta). Često se predavao i štapić s oznakama vlasnika (*festuca notata*, rovaš). Realni ugovor (*res prestitia*) tek izvršenjem obveze jedne strane stvara se obveza druge (npr. ne samo isplata pune cijene nego i davanje jednog novčića kao kapare). Svakoj činidbi mora odgovarati neka protučinidba. Isprava postaje simboličan element posla, uz izgovaranje formule i ritualne pokrete isprava o kupoprodaji zemlje podiže se sa zemljišta (*levatio cartae*).

O nastanku obveze Salijski zakon kaže „*dati vjeru*“ (*fidem fecerit*), što možda pretpostavlja formalnosti: prisegu i svečano davanje ruke (udaranjem ruke o ruku, pružanje jednog ili dva prsta i sl.), tj. „*s rukom i ustima*“ (*mit Hand und Mund*). Izvršenja obveze uključuje sudjelovanje općine (*tungin*), predstavnika stanovništva (*rachimburgi*) i državne vlasti (grof).

Lex Salica, 50. O zadanoj riječi (prema Margetić, Opća, str. 58-60)

1. *Ako neki slobodan čovjek ili let učini obećanje (fidem fecerit), tada onaj kome je učinjeno obećanje, u 40 noći ili već kako su se sporazumjeli, kada je dano obećanje, treba doći kući onoga koji je dao obećanje, i to sa svjedocima ili s onima koji trebaju procijeniti cijenu. I ako neće da ispuni zadanu riječ, (što se sudski zove Thalasciasco, tj. zakašnjenje), osudit će ga se kao krivca na 600 denara, što čini 15 solida za dug, u vezi kojeg je dao obećanje.*

2. *Ako pak neće da plati, mora ga pozvati na skupštinu i radi obvezivanja ovako reći: "Molim te, tungine, da obevežeš moga protivnika koji mi je učinio dugovanje" pa mora navesti kakvo je to dugovanje za koje mu je dao obećanje. Tada tungin mora reći: "Obvezujem ga u skladu s onim što određuje salijski zakon". Tada onaj kome je učinjeno obećanje, mora proglasiti (testare), neka nikome drugome ništa ne plati i ne da zalog, dok njemu ne podmiri, ono što je obećao. Uz to mora brzo, istog dana prije nego što suđe zađe, ići sa svjedocima do kuće onoga koji je dao obećanje, i zahtijevati da mu plati dug. Ako neće da plati, neka odredi rok do zalaza sunca pa ako mu je odredio rok do zalaza sunca, neka plati još 3 solida iznad navedenog duga. To mora učiniti tri puta unutar tri tjedna i nakon što je učinjeno tri puta i neće da plati, obveza raste na 9 solida (...).*

3. *Ako netko neće u zakonitom roku (ad placitum legitimum) platiti, tada onaj kome je obećano, ide do grofa onoga mjesta u čijem se području nalazi, uzima štapić (festucam) i govori: "Grofe, ovaj čovjek mi je dao*

obećanje, njegova je obveza u zakašnjenju i ja sam ga pozvao u skladu sa salijskim zakonom; zalažem sebe i svoju imovinu, da ćeš zakonito (*securus*) zaplijeniti imovinu". I neka kaže, okojem se zahtjevu radi i koliko mu je obećao. Tada neka grof pozove sedam prikladnih porotnika (*rachineburgius*) i s njima neka ide do kuće onoga koji je dao obećanje pa ako je prisutan onaj koji je dao obećanje neka kaže: "Jer si prisutan, dobrovoljno plati onom čovjeku što si obećao i izaberi dva podesna porotnika, kojega hoćeš, od ovih porotnika, da oni procijene što si dužan platiti, i onda neka porotnici procijene cijenu koliko je dužan i to neka uzme iz njegove imovine. Od same globe, koju duguje, neka uzme dva dijela onaj o čijem se zahtjevu radi, a treći dio neka uzme grof u ime takse, ako taksa već prije toga nije plaćena za taj zahtjev."

1.4.4. Bračno, obiteljsko i nasljedno pravo (Margetić, Opća, str. 54-56)

Zaruke sklapa zaručnik davanjem 1 solida i 1 denara nositelju vlasti nad zaručnicom. Možda je to prividna kupnja (*Scheinpreis*), možda kapara, ali vjerojatnije je forma suglasnosti volje. Brak se sklapa predajom zaručnice u vlast zaručnika uz formu, a salijsko i ribuarijsko ne spominju cijenu (*pretium*). Volja zaručnice nije važna, ali Karlo Veliki propisuje sudjelovanje Crkve i zabranjuje otmicu. Dragovoljno odvođenje djevojke, ali bez volje nositelja vlasti, kažnjava se njihovim progonstvom. Muž ženi daje miraz (*dos*), a nakon prve bračne noći dar (*morganige*, *Morgengabe*, *matutinale donum*). Roditelji djevojci daju opremu (*maritagium*). Imovinom žene upravlja muž. Poslije smrti žene djeca dobivaju *dos* i *maritagium*, a udovac *matutinale donum*. U braku bez djece imovina se vraća njezinoj obitelji (*Rückfallrecht*). Razvila se i zajednica stečenih dobara. Poslije smrti jednoga bračnog druga preživjeli preuzima polovicu stečenih dobara ne kao nasljednik, već kao suvlasnik. Srodstvo je bračna smetnja, od VIII. st. do 7. stupnja prema germanskom računanju, u kojem se stupanj računa kao broj rođenja u duljoj liniji srodstva.

Brak između slobodne i neslobodne osobe je zabranjen. Prema *Lex Ribuarica* slobodna žena prije braka simbolično dobiva mač i preslicu. Izborom mača ubija ženika, a s preslicom postaje neslobodna. Pravo na jednostrani razvod do VII. st. ima muž, a ako ga žena napusti kažnjava se smrću. Kod razvoda bez opravdanog razloga, žena zadržava poklone muža, a on plaća i naknadu. Pipin je 744. zabranio razvod, osim za "*dokazani ženin preljub*", a crkveni sinod je u IX. st. propisao nerazrješivost. No, praksa je drugačija. U salijskom pravu udovica koja stupa u brak plaća rođacima pokojnika 1/10 miraza, daje im postelju s pokrivačima, stol sa stolnjakom i stolice. Muž plaća 3 solida i 1 denar. Ako rođaka nema plaća se državi.

Važna ustanova je mundium, koji znači vlast muškarca, oca nad djecom, muža nad ženom, ali i zaštitu, nadzor za sklapanje braka djece, stupanja u svećenički red. Otac ne smije napustiti i ubiti dijete, a obvezan je na osvetu u slučaju povrede ili uvrede. Žena pod mundijem je poslovno i procesno nesposobna i zastupa je otac ili muž, kao i djeca.

Doraslost po salijskom pravu nastupa s 12, a po ribuarijskom s 15 godina, ali je za izlazak iz očeve vlasti nužno ekonomsko osamostaljenje. Nejasno je može li odrastao sin zahtijevati izlazak iz vlasti. Starateljstvo nad nedoraslim sinovima i neudanim kćerima pripada najbližim rođacima. U salijskom pravu dijelom je povjereno rodu u cjelini. Od Karolinga vladar brine nad udovicama i siročadi, pa grof u sporu određuje pomagača, a staratelja imenuje po službenoj dužnosti.

Nasljednik pokretnina je uža obitelj (redom: sinovi, kćeri, otac, majka, braća i sestre (*Lex Salica*, 59). Tek 596. priznato je pravo reprezentacije unuka koji stupaju na mjesto svog prethodno umrlog roditelja. Ako nema ovih rođaka nasljeđuju udaljeniji, po *Lex Ribuarica* do 5°, a po *Lex Salica* do 6° srodstva, a unutar istog reda prednost imaju muški. Nekretnine po *Lex Salica* nasljeđuju sinovi, a od VI. st. i kćeri, braća i sestre. Ako nema njih, nasljedstvo preuzimaju općinari (*vicini*). Druga narodna prava priznaju i ženskim srođnicima, ali većina daje prednost muškima. Ako ostavitelj nema sina ili kćer, u ribuarijskom pravu može adoptirati. Ostavitelj može raspolagati svojim dijelom nasljedstva, ali tek nakon diobe s nasljednicima, kasnije 1/3 prije diobe s *donatio post obitum* koja ima učinak tek poslije smrti, ili s *donatio reservatio ususfructu* kojom odmah prenosi vlasništvo, a sebi zadržava uživanje. Postojao je i dio umrloga, koji se u ranije stavlja u grob, a od VII. i VIII. st. davao Crkvi za spas duše. U V. st. pojavljuje se *aftomija*, ugovor kojim osoba za života prenosi imovinu na drugu osobu, uz obvezu da je taj poslije njegove smrti preda određenom nasljedniku.

Imovina početno pripada užoj obitelji, muškarcima. Salijski zakon predstavlja kasnije pravo, a ranije vjerojatno, ako nema muške djece, vraća zemlju općini. Najstarija redakcija ne spominje oca i njegovog brata, jer su u diobi obiteljske imovine već dobili svoj dio i nemaju pravo na ostatak.

Lex Salica, 13. O otmici slobodnih ljudi (Stanimirović, Hrestomatija, str. 261-271)

... 8. Ako slobodna devojka po svojoj volji pođe sa robom, gubi svoju slobodu.

9. Treba da se slično postupi i sa slobodnim čovekom koji se oženi tuđom robinjom.

46. O određivanju naslednika.

1. Pri određivanju naslednika (afatomiji) treba zahtevati da tungin ili satnik odrede ročište. Na tom ročištu treba da se pojave sa štitom, i da tri čoveka postavte tri pravna zahteva. Posle toga izabraće čoveka sa kojim nije u srodstvu, kome će baciti grančicu u krilo; onome u čije je krilo bačena grančica treba reći kolika je imovina, koliko hoće ili kome hoće da ostavi celu svoju imovinu. Zatim onaj u čije je krilo bačena grančica treba da se nastani ukući onoga koji ju je bacio. Posle će pozvati ri ili više gostiju i raspolaće sa onoliko imovine koliko mu je povereno. Onda će onaj kome je to povereno uraditi pred sakupljenim svedocima sve ovo. Kad se nađu pred kraljem ili na njegovom sudu, u roku od 12 meseci, baca je u krilo onima, koji su određeni za naslednike, i predaje im ni manje ni više od onoga što mu je bilo povereno...

Lex Salica, 59. O alodijima (nasljednim dobrima) (Margetić, Opća, str. 60)

1. Ako netko umre i ne ostavi sinove, ako je živa majka, ona nasljeđuje ostavinu.

2. Ako nema majke, a ostavi brata ili sestru, oni nasljeđuju ostavinu.

3. Ako njih nema, tada nasljeđuje ostavinu majčina sestra.

4. I dalje, ostavštinu nasljeđuje onaj koji potječe iz spomenutih loza, i to najbližih.

5. Što se pak tiče zemlje, nju ne može naslijediti ženska osoba, nego cijela zemlja pripada muškim osobama, ako se radi o braći."

60. O onome koji hoće da se oslobodi rodbinskih veza (Stanimirović, Hrestomatija, str. 277)

1. Onaj koji hoće da se oslobodi rodbinskih veza treba da dođe pred tungina i da pred njim prekine iznad glave tri vrbova pruta. Zatim treba da ih na sudu baci na sve četiri strane i da izjavi da se odriče njihove pomoći pri zakletvi, nasljedstva i svake veze sa njima. Ako posle toga neki od njegovih rođaka bude ubijen ili umre, neće imati pravo nina nasljedstvo ni na krvninu, već će to nasljedstvo pripasti državnoj blagajni.

1.4.4. Kazneno pravo (Margetić, Opća, str. 53-54 i 58-59)

U kaznenom pravu prevladava načelo kažnjavanja čina, a ne zločinačke volje, iako se tvrdi da je postojalo razlikovanje djela prema stupnju krivnje, ali bez modernih shvaćanja i termina. Salijski zakon prikrićvanje ubojstva (npr. bacanjem u bunar) tri puta teže kažnjava od običnog ubojstva. Kod lišenja života, nanošenja povreda i krađe minuciozno se određuju različite mogućnosti, što pokazuje da teorijsko razlikovanje i stupnjevanje odgovornosti nije poznato. Franačko pravo kažnjava i pokušaj, npr. potezanje mača ili noža, upad na tuđe zemljište kao pokušaj provale, ulaženje u tuđi krevet kao pokušaj općenja s tuđom ženom, ali ga, za razliku od modernog prava, ne navodi kao dio norme o izvršenom djelu, već kao posebno djelo. Visina kazne ovisi o priznanju djela i tada se plaća naknada, a ako počinitelj ne prizna plaća i globu. Smrtna kazna nije česta, u Salijskom zakonu propisana je npr. za grofa koji prekrši ovlasti, za kraljevog kmeta ili lita koji otme slobodnu ženu. Klodvigov sin Hildeber utvrđuje smrtnu kaznu za razbojništvo, a njegov brat Klotar propisuje kolektivnu odgovornost stanovnika centene ako nisu uhvatili krivca.

Suučesništvo kod ubojstva na gozbi *Lex Salica* kažnjava tako da svi sudionici sudjeluju u plaćanju vražde, ali nekad svaki plaća cijelu vraždu. Protupravni napadač mogao se ubiti (*Lex Ribuarica*, 80), što je trebalo odmah objaviti i ubijenog formalno tužiti. Kako je institut nužne obrane nepoznat vjerojatno se obrana opravdava time što je ubijeni napao i izazvao posljedice.

Krvna osveta nije nestala, ali je kralj nastoji ograničiti. Široj obitelji plaća se vražda za ubojstvo. Visina otkupa ranije se utvrđivala za pojedini slučaj, a kasnije je unaprijed utvrđena. Razlikuje se otkup za teža djela (*Wergeld*) i lakša (*Busse*), a javnoj vlasti plaća se pristojba (*Fredus*). Visina vražde ovisi o društvenom položaju žrtve, uzrastu i spolu. Otkup za ženu i djecu veći je jer slabijima treba veća zaštita. Ako netko odbije platiti stavlja se izvan zakona. Do konca VI. st. obveznici plaćanja su počinitelj, otac i braća te 3 najbliža rođaka s očeve i 3 s majčine strane.

Kod ubojstva Franak na dvoru "vrijedi" 600 zlatnika, Rimljanin na dvoru 300, Franak posjednik 200, Rimljanin posjednik 100, a Rimljanin podložnik 62,5 zlatnika, muško dijete i slobodna žena koja može radati 600 zlatnika, slobodna žena koja ne može radati 200 zlatnika; grof 600 zlatnika; župan (seoski glavar) 300 zlatnika; župan – slobodan čovjek 600 zlatnika.

Vladar kapitularama povećava broj djela koja progona vlast, npr. dezerterstvo, kovanje lažnog novca, lažno svjedočenje, razbojništvo. Kazne su stroge, imaju karakter odmazde i zastrašivanja. Karlo Veliki jače štiti Crkvu (za ubojstvo u crkvi smrtna kazna, a za djela protiv svećenika teže tjelesne kazne).

Sustav kazni je složen. Krivcu se prijete isključenjem iz zajednice (*forbannitio*) ako se ne podvrgne „čišćenju“ i plaćanju globe, a rjeđe se stavlja izvan zakona (*proscriptio*). Primjenjivala se kazna progonstva (*exilium*), a uz nju zapljena (konfiskacija) u korist države. Zatvor je često zamjena za smrtnu kaznu. Tjelesne kazne su česte: odsijecanje udova, noge, ruke, palca, nosa, uha, vađenje oka, kastracija, kao uvod u smrtnu kaznu, ili kao samostalna kazna, osobito prema neslobodnima. Blaže su kazne skalpiranje (*decalvare*), šibanje (od Karolinga i slobodnih ljudi) i žigosanje čela ili lica. Nekim kaznama se sramoti, npr. nošenje sedla. Zabrana obnašanja časti suca i skabina, te svjedočenja bila je primjenjivana prema osuđenima na smrt kojima se poštedjelo život.

Lex Salica, 41. O ubojstvima slobodnih ljudi (Margetić, Opća, str. 58-59)

1. Ako netko ubije slobodna Franka ili barbara, koji živi po salijskom pravu, (sudski nazvano leodi) i to mu se dokaže, osudit će ga se kao krivca na 8000 denara, što čine 200 solida.

4. Ako pak ubije onoga koji pripada kraljevskoj pratnji (sudski nazvano leodi) osudit će ga se kao krivca na 24000 denara, što čine 600 solida.

8. Ako netko ubije Rimljanina, koji boravi kod kralja, osudit će ga se kao krivca na 12000 denara, što čini 300 solida.

9. Ako je pak ubijeni Rimljanin zemljoposjednik, i dokaže se da ga je ubio (sudski nazvano walaleodi) osudit će ga se kao krivca na 4000 denara, što čini 100 solida.

10. Ako netko ubije Rimljanina podložnika (*tributarium*), (što se sudski naziva walaleodi), osudit će ga se kao krivca na 2500 denara, što čine 62,5 solida.

43. O ubojstvima na pijankama (Stanimirović, Hrestomatija, str. 269-270 i 277)

1. Ako neko bude ubijen na pijanci kojoj je prisustvovalo pet lica, preostali treba da pokažu krivca ili će svi zajedno odgovarati za tu smrt. Taj propis ostaje na snazi na pijankama sve do sedam lica.

2. Ako je na pijanci bilo više od sedam lica, neće se svi smatrati krivima, nego će krivicu morati da plate oni kojima to bude dokazano.

62. O krvnini

1. Ako je ubijen otac, polovinu krvnine dobijaju sinovi, a drugu polovinu dele najbliži rođaci sa očeve i materine strane.

2. Ako bilo sa očeve, bilo sa materine strane nema nijednog rođaka, taj deo pripada državnoj blagajni.

1.4.5. Sudski postupak (Margetić, Opća, str. 51-53 i 58)

Sudski postupak vodi se pred grofom, a pokreće pozivom tuženiku. Tužiteljjev poziv tuženome (*mannitio*) prema *Lex Salica* kod neodaziva treba ponoviti tri puta. Rok do dana rasprave po salijskom pravu je 42 noći, a po ribuarijskom 14. *Admonitio* je dogovoren početak rasprave, a *bannitio* sudski poziv. Na raspravi grof ili predsjedavajući nalaže tuženom da odgovori na tužbu, potom se pristupa izricanju presude, a nakon njena proglašenja nalaže osuđenom da postupi po presudi.

Dokazna sredstva su: 1) priznanje (od neslobodnih, samo iznimno od slobodnih, može se dobiti torturom); 2) svjedoci (najčešće); 3) isprave imaju slabiju snagu i upućuju na svjedoke, a samo je kraljeva pun dokaz; 4) očišćujuća prisega stranke, obično tuženoga, uz suprisegu porotnika (3 do 72, najčešće 12, u broj može ući i stranka). Porotnici su prisezali zajedno izgovarajući sakralnu formulu uz dodirivanje oružja, kasnije jedan za drugim polaganjem ruke na Bibliju, križ ili oltar. Oni ne svjedoče o činjenicama (*de veritate*), iako to nije puka prisega da vjeruju u izjavu stranke (*de credulitate*). U staro doba oni su pravi jamci, ali i kasnije snose posljedice ako se dokaže laž stranke. Nisu morali biti srodnici stranke, a protivna stranka ima utjecaj na njihov izbor. 5) Božji sud, ordalija (*ordalium*, njem. *Urteil*) ako se nisu mogle dokazati činjenice: a) sud vatrom (npr. nošenje vrela željeza 9 koraka, vađenje kamena, prstena ili novčića iz kotla s kipućom vodom nakon čega se ruku zamatalo i provjerilo zarasta li rana), b) sud vodom (*iudicium aquae frigidae*): zavezana stranka baca se u vodu, a nevinna je ako potone, c) dvoboj (*iudicium pugnae*) batinom i štitom do pobjede - ne do smrti stranke ili do zalaza sunca u ripuarijskom pravu; d) sud "zalogajem" (*iudicium panis et casei*): u usta stranke stavlja se komad kruha ili sira određene veličine pa je nevinna ako ga je progutala; e) ždrijeb, odbačen je od Crkve kao praznovjere, f) sud križem (*iudicium crucis*) do 818. pobjeđuje stranka ili zastupnici koji duže stoje pred oltarom raširenih ruku.

Od Karolinga pred kraljevskim sudom postoji inkvizicijski postupak (saslušanje službeno određenih svjedoka) u sporovima koji se tiču kralja, privilegiranih crkvi i drugih. Sud procjenjuje izjave svjedoka.

Stranka nezadovoljna presudom izaziva predlagača presude na dvoboj. Ako pobijedi, moralo se predložiti novu presudu. Tako se u karolinško doba razvio priziv na viši sud, ali ne protiv stranke koja pobijedi, već protiv predlagača presude.

Uz privatno izvršenje na pokretninama za što treba sudsko odobrenje pojavilo se izvršenje konfiskacijom uz pomoć grofa, a na nekretninama *missio in bannum regis*, grof u znak zaplijene postavlja na zemlju oznaku od slame (*Wiffa*), a dužnik može iskupiti zemljište roku 1 godine i 1 dana. Ako to ne učini ono pripada kralju pa će se iz cijene podmiriti vjerovnik.

Ako je kradljivac uhvaćen na djelu, oštećeni je mogao u nazočnosti vikom pozvanih susjeda oduzeti stvar, a kradljivca uhvatiti, pa i ubiti. Ako kradljivac nije uhvaćen na djelu, okradeni može "pratiti trag" s pomagačima, izvršiti premetačinu u kući kradljivca i ukradenu stvar povjeriti na čuvanje trećoj osobi po svom izboru do završetka spora. Ako je prošlo više od 3 noći, oštećeni nije mogao uzeti stvar, već svečano polaže ruku na nju (*Anefang, intertatio*). Posjednik povjerava stvar trećoj osobi po svom izboru do presude, te se obvezuje doći na sud sa stvari i imenovati osobu od koje ju je dobio.

Lex Salica, 1. O pozivanju stranaka na sud (Stanimirović, Hrestomatija, str. 257)

1. *Ako eko po propisima kraljevskih zakona bude pozvan na sud, pa ne dođe, presudiće se da plati 600 dinara, što iznosi 15 solida.*
2. *Onaj, međutim, koji drugoga pozove na sud, pa sam ne dođe, a zato nema pravovaljanih razloga, presudiće se da onome koga je pozvao plati 15 solida.*
3. *A onaj koji nekoga poziva na sud treba da ode sa svedocima do njegove kuće, pa ako ne bude kod kuće, treba pozvati ženu ili bilo koga od njegovih ukućana da mu saopšti da ga je pozvao na sud.*
4. *Međutim, ako je neko sprečen službom kralju, ne može biti pozvan na sud.*
5. *Ali, ako je svojim poslovima bio zauzet van sela, može da bude pozvan na sud, kao što smo napred rekli.*

Lex Salica, 37. O praćenju traga (Margetić, Opća, str. 58)

1. *Ako netko krađom izgubi govedo, konja ili koju drugu životinju, i slijedeći trag pronađe u roku od tri noći pa onaj koji ju (sa sobom) vodi, tvrdi i izjavljuje da ju je bio kupio ili razmijenio, onaj koji slijedi trag smije svoje stvari povjeriti trećoj osobi (per tertia manu debet achramire).*
2. *Ako su pak već prošle tri noći, pa onaj koji traži svoje stvari, nađe ih, ako osoba u koje se nađe kaže da ih je bila kupila ili razmijenila, može ih povjeriti trećoj osobi.*
3. *Ako pak onaj koji slijedi trag tvrdi da je prepoznao (stvari) pa onom drugom koji se (tome) protivi, nije spreman (odobriti da) povjeri (stvar) trećoj osobi niti mu odrediti po zakonu rok do zalaska sunca pa ga se (kasnije) presudi da je nasilno uzeo stvari za koje tvrdi da ih je prepoznao (što se naziva sudski zabranjena samosila), bit će osuđen kao kriv na 1500 denara; što čini 30 solida.*

2. LANGOBARDI

2.1. Povijest

Langobardi (germ. duga brada, možda od duga sjekira – *barta*, Vinili), germanski narod srodan Anglima i Sasima, iz Skandinavije, u I. st. živi oko donje Labe. Seleći na jug u prvoj polovici VI. st. stižu u Panoniju, gdje zapadno od Dunava do Blatnog jezera stvaraju snažnu državu. Nakon što je Alboin (565.-572.) 567. uništio istočniju državu Gepida, 568. sele i zaposjedaju dio sjeverne Italije (Cividale del Friuli, Čedad, *Forum Iulii* 569., Milano, Pavia 572.), zatim srednje Italije, te područja jugoistočno od Rima gdje su osnovana vojvodstva Spoleto i Benevento. Rotari (636.-652.) širi vlast na Liguriju i Veneto. Slijede borbe sa Slavenima i slabljene vlasti. Jačaju tijekom vladavine Liutpranda (712.-744.) i Aistulfa (749.-756.) kada oko 751. osvajaju Istru. Karlo Veliki je 774. osvojio kraljevstvo (*Regnum Langobardorum*), ali ga nije ukinuo, te ostavlja zasebnu upravu i zakone. Karlov sin Pipin 781. posvećen je od pape za langobardskog kralja. U prvim desetljećima IX. st. naziv se mijenja u *Regnum Italiae*. Život nastavljaju države na jugu (Salerno i Benevento) boreći se protiv Arapa do X. st. pa Normana koji ih osvajaju u XI. st.

2.2. Državno uređenje

Na čelu države nalazi se kralj, a na skupštinama odlučujuću riječ u izboru imaju vojvode. On je okružen pratiocima (*gasindii*), a to mogu biti i robovi. Na čelu dvora je *marpais*, brine o konjima, tj. ima vojničku ulogu. *Stolesaz* brine o opskrbi. Država se dijeli na rodovske općine (*pfara*), gradske općine na čelu sa sucima (*iudex*) s vojnim i civilnim ovlastima. Država ima 36 autonomnih vojvodstava (dukata, npr. Benevento, Spoleto, Trento, Pavijska, Furlanija). Autari (584.-590.) zbog franačke opasnosti uspijeva od vojvoda dobiti polovicu prihoda i vojvodstvo Pavije. Unutar vojvodstva poseban položaj imaju kraljeva imanja na čelu s *gastaldom, actorom*, koji je i vojni zapovjednik. Sve što on stekne za vrijeme službe pripada kralju. Državu su okruživale pogranične postaje (*clusae*), a za prolaz te trgovanje treba kraljevo odobrenje. Bijeg se kažnjava smrću i zapljenom imovine.

Kralj kao vrhovni sudac, sudi članovima pratnje (*gasindii*), a na zahtjev i stranci koja nije dobila zaštitu pred sucem. U težim slučajevima koje niži sudac ne zna ili ne može riješiti predmet se dostavlja višem sucu ili kralju. Redovni suci su *sculdhais* u dijelu pokrajine, a za čitavu pokrajinu *dux* u VII. te *iudex* u VIII. st. Za razliku od drugih Germana, sudi sudac pojedinac bez pomoćnika. Zastupanje stranaka je zabranjeno osim za udovice, siročad i umno ograničene osobe kojima sudac postavlja zastupnika *ex offio*.

2.3. Društvo

Prema Margetiću, samo su Langobardi punopravni građani. Obvezni su sudjelovati na skupštinama i vršiti vojnu dužnost. Ako imaju do 40 rali zemlje nose najnužnije oružje, posjednik preko 40 rali dolazi s konjem; a onaj sa 7 i više

podložnika s odgovarajućim brojem konja i naoružanjem. Trgovci nisu vojni obveznici, ali su dužni davanja. Tijekom vojnog pohoda svaki sudac može osloboditi službe 6 konjanika i 10 pješaka koji kod kuće 3 dana u tjednu rade na njegovu imanju. Langobardi se mogu seliti samo uz odobrenje kralja.

Rimljani su prema nekim autorima postali poluslobodni ljudi (*haldija*), po drugima su zadržali slobodan status, pa i municipalni poredak (gradske općine). Vjerojatno su osobno slobodni te su zadržali posjede, ali su politički građani drugog reda. Za kralja Liutpranda Langobardi napuštaju arijanstvo i prihvaćaju katolicizam. On u pravo, a vjerojatno i društvo uvodi romanske utjecaje, pa nestaje drugorazrednost Rimljana.

Poluslobodni ljudi (*haldi, aldiones*) su potomci oslobođenika oslobođenih neformalno i ne stječu punu slobodu. Zaštitnik (*patromus*) ih zastupa na sudu.

Neslobodni (*mancipia, servi*) su: *sluge (ministeriales)* u kući gospodara, poljoprivredni radnici (*servi rusticani*) na njegovu imanju, *neslobodni koloni (servi massarii)*, koji imaju svoje domaćinstvo, određenu pravnu i poslovnu sposobnost jer smiju držati vlastite pastire i ovisne radnike, mogu otuđiti imovinu i sklapati ugovore o društvu, npr. zajedničkom čuvanju stoke.

Neslobodni se oslobađaju: a) svečanom izjavom i formalističkim pravnim poslom gospodar se odriče prava, a oslobođenik dobiva slobodu, postaje *fulcfree* (potpuno slobodan) i *amund* (bez patrona). Ako umre bez djece, nasljeđuje ga kralj; b) predajom pod kraljevu zaštitu (*in pans h.e., in votum regis*) – s istim pravima kao a); c) svečanim proglašenjem oslobođenika potpuno slobodnim (*fulcfree*), ali uz patrona. Oslobođenik ostaje njegovoj u kući, “kao da mu je brat” i nasljeđuje ga ako umre bez djece; d) oslobođenik oslobođen neformalno postaje poluslobodan čovjek (*aldius*). Isprava o oslobađanju (*cartola libertatis*) služi samo kao dokaz. Kasnije je uvedeno i oslobađanje u crkvi (*in ecclesia circa altare*). Od 668. postoji dosjetost slobode nakon 30 godina života na slobodi.

2.4. Pravo

2.4.1. Izvori prava (Margetić, Opća, 62-63)

Prema Margetiću, langobardsko pravo važi za Langobarde, a dijelom i za ostale stanovnike države od 567. do 774. Nakon nestanka države ostaje na snazi u dijelu Italije, mijenjajući sadržaj propisima vladara do sredine XI. st. i tumačenjima teoretičara, npr. iz Pavijske škole. U sjevernoj i srednjoj Italiji zamjenjuju ga propisi komuna, ali se stoljećima zadržava na jugu Italije. Langobardsko pravo dio je barbarskih kodifikacija nastalih od V. st. u germanskim državama. Najstarija kodifikacija, Edictus Rothari (643.), sadrži stare germanske ustanove, uz kratka tumačenja na latinskom. Iz vrela se može pratiti razvoj mnogih instituta od VII. do IX. st., važnih za europsku pravnu povijest. Edikt se prema personalnom načelu primjenjuje samo na Langobarde, a na romansko stanovništvo Rimski zakonik. Langobardi u VI. st. u Panoniji utječu i na susjedne Slavene.

Rotarijev edikt obuhvaća 359 glava, uglavnom utemeljenih na plemenskom običajnom pravu, ali ima i rimskog utjecaja. Do prodora rimskog prava dolazi za Liutpranda (712.-744.) u 155 glava izmjena i dopuna Edikta koji slobodnim osobama jamči pravedan sudski postupak i pravo na žalbu. Rathi (744.-749.) i Ahistulf (749.-756.) donose nove dopune. Posljednje je izvršio Adelhis za Benevento (854.-878.). Karlo Veliki nakon osvajanja kraljevstva, načelno nije ukinuo langobardske zakone, ali uz njih važe franački opći propisi carstva (*capitularia generalia*) i posebni za Italsko kraljevstvo. Oni su sakupljeni u službeni zbirku kapitulara Karolinga, te careva saksonske i salijske dinastije zaključenu 1054. *Libri feudorum* stoljećima su vrelo lenskog prava u Italiji i dijelu Europe. Oni su, kao tzv. *decima collatio*, teoretski uključeni u *Corpus iuris civilis*. U pravnoj školi u Paviji, prijestolnici Langobarda, nastaje obrada *Liber legis Langobardum (Liber Papiensis)*. Ona tumači tekst i utvrđuje koji su zakoni na snazi. Interpretacije novijih autora temelje se na rimskom pravu, konstitucijama Justinijana, što podsjeća na kasnije glosatore. *Liber Papiensis* obrađena je u knjizi *Lombarda (Lex Longobarda)* koju obrađuje bolonjska škola, a kasnije je tiskana s *Corpus iuris civilis*.

2.4.1. Stvarno pravo (Margetić, Opća, 69-70)

Iako već u rimskom postklasičnom pravu vlasništvo gubi karakter apsolutnog prava, u langobardskom se uočava shvaćanje da ono nije tek jedno od prava na stvari, nego da je nadređeno drugim pravima. Tako, graditelj mlina na tuđem zemljištu gubi mlin u korist “onog čija je zemlja i obala”, a zakonodavac dodaje objašnjenje preuzeto iz rimskog prava: “jer svi moraju znati, što je njegovo, a što tuđe”. Sijač tuđeg polja, gubi plodove u korist vlasnika zemlje ako je “znao da (polje) nije njegovo”. U protivnom ima pravo na naknadu uložena. Onaj koji protupravno drži tuđe stvari pa je izgubio posjed presudom, vraća plodove samo od dana podizanja tužbe. Vidljiv je razvoj prema sve jače izraženoj ideji vlasništva što se može tumačiti prijelazom od germanskih shvaćanja vlasništva usvajanjem rimskih prema kojima je vlasništvo jače od drugih stvarnih prava.

Do 668. 30-godišnji posjed tužitelj može pobijati dvobojem, od tada posjednik se brani samo prisegom, a nakon 724. potpuno je zaštićen protiv tužbe vlasnika. To je manje dosjelost vlasništva, a više zastara prava na vlasničku tužbu, pa se ne štiti posjednik kao vlasnik ako kasnije izgubi posjed. Vlasništvo je zaštićeno i kazneno: tko tuđe zasijano polje izore, mora naknaditi (očekivane) plodove i zbog protupravne drskosti (*pro incautam presumptionem*) plaća kaznu od 6 solida.

2.4.2. Obvezno pravo (Margetić, Opća, 70-71)

U obveznom pravu miješaju se stara načela barbarskog prava, rimsko postklasično pravo i nova društvena realnost iz VII. i VIII. st. Važno je pitanje na čemu se temelji obvezatnost pravnih poslova? Teza starijih autora o konsenzualnosti, tj. da je za nastanak obveze dovoljna suglasnost volja, je napuštena, kao i teza da je temelj rimska stipulacija s ispravom koja je dokazuje. Kupnja uz predaju predmeta i plaćanje cijene i u langobardskom pravu stvara obvezu prodavatelja u slučaju evikcije. Vjerovnik nakon 3 sudske opomene pristupa privatnoj pljenidbi, koja nije izvršni postupak, već sredstvo prisile prema dužniku. Ako dužnik porekne dug, slijedi sudski postupak, koji može biti dug i neizvjestan. Stoga je uveden formalistički pravni posao vadije s jamcem (*per vadium et fideiussorem*). Dužnik predaje vadiju (štapić) vjerovniku, a onda jamac "otkupljuje" vadiju. U Rotarijevom ediktu, ako se vjerovnik i jamac ne slažu o sadržaju obveze, odlučujuća je dužnikova izjava uz prisegu. To se čini povoljno za dužnika, ali *fideiussor* tu nije pravi jamac nego posrednik (*mediator*) kojeg su stranke izabrale dogovorno. Od Liutprandovih dopuna 720., vjerovnik može vršiti izvansudsku pljenidbu ako su vadijaciji nazočna 2 do 3 svjedoka i odlučna je izjava svjedoka, a ne dužnika. *Fideiussor* postaje jamac, pa od 725. mora imati imovinu kojom jamči barem u visini duga. I u ovom slučaju vidljiv je razvoj od starih germanskih shvaćanja, usvajanjem rimskih utjecaja.

Launegild je stvar male vrijednosti koja se u jednostrano obvezujućim ugovorima, npr. darovanje, daje otuđivaču. Tek tada otuđivanje postaje pravovaljano, a u protivnom se može opozvati.

Ako je više osoba u pismeni ugovor (*cartola convenientiae*) unijelo ugovornu kaznu, svaki od njih za nepridržavanje ugovornih klauzula plaća njen pun iznos. U sporu jesu li stranke sklopile kupoprodaju ili zakup, bez sastavljene isprave, nakon 5 godina posjedovanja zaštićen je posjednik ako prisegne da je zemlju kupio, pa će je "*nesmetano posjedovati*" (*firmiter possidere*). Kupnja konja na trgu pravovaljana je ako su kupoprodaji nazočna 2 do 3 svjedoka. Ako kupac ne poznaje prodavatelja (*actor*) pa se pojavi pravi vlasnik, tada priseže da je konja kupio plativši cijenu i vraća vlasniku konja. Ako se prodavatelj pojavi, navodni vlasnik vraća konja i plaća osmerostruku vrijednost.

2.4.3. Bračno, obiteljsko i nasljedno pravo (Margetić, Opća, 68-69)

Zaručke sklapa zaručnik pismeno (*fabola firmata*) s nositeljem vlasti nad zaručnicom. Zaručnice je obvezna na vjernost, uz prijetnju smrti, osim ako je rođaci ne oslobode prisegom s 12 porotnika. Ženidbom se zaručnica predaje suprugu (*ad maritum dare*) i on stječe vlast nad njom (*mundium*). Slobodni Langobard do predaje plaća nositelju vlasti za zaručnicu iznos (*meta*, usp. slav. *mito*) do 300 solida za brak. *Meta* se gubi iz ženidbenih ugovora u kojima je glavna stavka *Morgengabe*, tj. pismeno obećanje 1/4 muževa imetka nakon prve bračne noći, kao simboličnog čina ostvarenja vlasti nad ženom. Mladoženja utvrđuje je li zaručnica stupila "čista" u brak. Mlada dobiva od oca pokretnine (*faderfio*) kao udio u obiteljskoj imovini. Njenu imovinu mogu otuđiti bračni drugovi zajednički ili samo žena uz suglasnost muža i u prisutnosti ženinih rođaka. Udovica ima pravo na *Morgengabe*, a prema Ahistulfu i na uzdržavanje iz preostale ostavine. *Morgengabe* i *faderfio* jamče ženi imovinsku sigurnost tijekom braka i u slučaju njegova prestanka.

Otac obitelji ima vlast nad ženom, sinovima do 18 godina, kćerima do udaje, agnatskim ženskim osobama u kući (npr. sestre, udovice braće) i oslobođenicima koji nisu oslobođeni vlasti. Sinovi mogu prije punoljetnosti sklopiti brak i raspolagati za slučaj smrti u pobožne svrhe. Otuđivanja imovine nepunoljetnih sinova dopuštena su u slučaju gladi, uz suglasnost državnog organa.

Umrlog Langobarda nasljeđuju zakoniti sinovi, a nezakonitima se ipak priznaje manji udio. Ako nema sinova nasljeđuju redom otac, nepodijeljeni brat, pa očev brat. Unuci od 668. imaju pravo reprezentacije na imovinu, uz stričeve, tj. sinove ostavitelja. Ako nema sinova, zakonito udane kćeri dijele 1/3 ostavine. Darovanje za slučaj smrti (*thinx*) dopušteno je ako nema sinova, uz nazočnost jamca (*giseŀ*) i svjedoka. Darovatelj ne smije otuđivati zemlju osim u slučaju nužde, a obdareni dobiva darovani imetak nakon smrti darovatelja (*lid in laib*).

Langobard mora sinovima ostaviti imovinu, ali je može preraspodijeliti u korist sina koji ga bolje služi u granicama "svoga" dijela, npr. ako ima 2 sina, očev dio je 1/3 kojom raspolaže. Imovina je zajednička, sinovi imaju "pravo očekivanja" (*Wartrecht*), pa je isključenje iz nasljedstva ograničeno, npr. ako sin radi ocu o glavi, ako ga zlostavlja i ako je "*griješio s maćehom*".

2.4.4. Kazneno pravo (Margetić, Opća, 66-68)

Subjektivan element pri izvršenju kaznenog dijela je poznat, ali ne i moderno stupnjevanje (umišljaj, nehaj itd.). Težište je na ponašanju. Primjerice. kod ubojstva: agresivno (ako počinitelj napadne, *super alium ambulaverit*) i

neagresivno (obrana, *se defendendo*). Prethodna svađa nije nužan element djela, a napadnuti može ubiti napadača i kad bježi. Teško agresivno ponašanje je tajno pripreman i izvršen zločin, npr. umorstvo (*mordh*). Odgovornost za smrt pri sječi stabla i sličnim slučajevima temelji se na obavljanju djelatnosti s povećanom opasnošću. Ako ubojstvo nije izazvano agresivnim ponašanjem (*nolendo*), već nehajem ili slučajno, ali izravnom djelatnošću počinitelja, zakonodavac ublažava pravo na naknadu, npr. slučajno ili nehajno ubojstvo djeteta u majčinoj utrobi. Važno je i ponašanje žrtve, od koje se očekuje uobičajena pozornost. Tako ne odgovara vlasnik koji je polje zaštitio jarkom, osim ako ga je prikrrio (*occulte cooperierit*).

Nema odgovornosti i naknade ako smrt uzrokuje mentalno bolestan čovjek (*homo rabiosus aut demoniacus*) ili bijesna životinja (*peculius quislibet*), ali se plaća šteta koju učini četveronožna životinja (*quadrupedia*), slično višoj sili.

Ubojstvo pobunjenih seljaka (*seditio rusticorum*) nije kažnjivo jer su ubijeni u obrani (*defendendo*). Svaki pobunjenik plaća kaznu 12 solida, a vođa se kažnjava smrću ili plaćanjem svoje vrijednosti (*quantum adpretiatus fuerit*). Oštećeni u pobuni dobiva naknadu štete. Pravo legalizira krajnja sredstva protiv pobunjenika.

Savjetovanje (*consilium*), poticanje na teži zločin (npr. krivokletstvo, palež i otmicu žene) kažnjava se sa 100 solida. Ulazak u tuđi vrt sa 6 solida je možda kažnjavanje pokušaja krađe, ali kao posebno djelo neovlašteno zlonamjerno ulaženje, jer zakonodavac dopušta ulazak u vrt radi uzimanja vlastite stvari.

Krvna osveta zbog ubojstva ili ranjavanja (*faida hoc est inimicitia*) je priznata, ali je obvezno pomirenje uz naknadu (*compositio*). Zakonodavac je povisio iznos pomirbe, kako bi naknadu učinio poželjnijom. Naknada za ubojstvo plaća se ako je povrijeđeni umro zbog rana tijekom godine dana. Na osvetu su ovlašteni najbliži muški rođaci pa naknadu dijele zakoniti i nezakoniti sinovi, a kad ih nema onda rođaci. Kćeri ne dobivaju naknadu.

Naknada (*compositio*, vražda) za ubojstvo i ranjavanje propisana je na minuciozno, preciznije od ostalih barbarskih zakona. Za umorstvo: 900 solida; agresivno ubojstvo: konfiskacija; neagresivno ubojstvo: vražda ovisno od društvenog položaja žrtve (ugledne osobe 300, *gasindi* 200, slobodni Langobard, ariman 150, aldijski 60, sluge sa znanjem obrta 50, sluge 25, poljoprivredni radnici 16 solida); probodena ruka: 16; ubodena 8 solida; odsječena ruka: 1/2 vražde za ubojstvo; onemoćala ruka: 1/4 vražde, odsječen palac: 1/2 vražde; odsječen kažiprst: 16, srednji prst 5, prstenjak 8, mali prst 16 solida; modrica: za svaku po 3 solida, ali se za petu i daljnje nema naknade; pljuska 6, navlačenje kose ili brade u svađi 6 solida itd. Manje su naknade za niže slojeve (npr. odsječen kažiprst aldijski: 6 solida). Za uvredu Langobarda plaća se 12 solida uz povlačenje izjave, jer u protivnom slijedi dvoboj. Za uvredu žene naknada je 20 solida uz povlačenje uvrede, a u protivnom ide dvoboj s njezinim "borcem" (*camphio*).

Krađa stvari veće vrijednosti, ako je kradljivac uhvaćen na djelu (*figangī*), kažnjava se kaznom 80 solida, vraćanjem stvari i osmerostruku vrijednosti stvari (*actogild*). Prema Liutprandu kradljivac se zatvara "na 2 ili 3 godine", a ako ne može platiti predaje se oštećenom koji s njim postupa po volji. Za ponovnu krađu se šiša, na obraze i čelo stavlja mu se žig. Nakon treće krađe "prodaje se izvan države" (*vindat eum foris provincia*). Ako netko nađe stvar na putu i digne je do koljena, bez da obavijesti suca, vraća stvar i osmerostruku vrijednost. Palež kuće kažnjava se trostrukom vrijednošću štete.

2.4.5. Sudski postupak (Margetić, Opća, 65-66)

Tužba se podnosi usmeno. Dokazi su: svjedoci, isprave, prisega i dvoboj. U sporovima se koriste svjedoci pravnog posla, a isprave u sporovima o nekretninama. Prisegu polaže ili sama stranka (u pravilu tuženi) ili porotnici (od 2 do 11). Polovicu ih bira tuženi, a polovicu tužitelj među rođacima tuženoga, osim onih koji su tuženom smrtni neprijatelji. Sud pravo prisega vjerojatno daje ako tužitelj nije uspio dokazati, ali ni tuženi nije dokazao svoj položaj. (To odgovara načelu: *In dubio pro reo*.) Tuženi može izabrati dvoboj ako se može izreći smrtna presuda. Prema Liutprandu tužitelj može zahtijevati dvoboj ako se tužba odnosi na smrt njegova rođaka. Da bi se "loši ljudi" (*pravae personae*) onemogućili da zahtijevaju dvoboj tužitelj položi prisegu da ga ne traži iz zle namjere (*asto animo*).

Ako osuđeni ne može platiti novčanu kaznu do 20 solida mora je odraditi. Preko toga iznosa postaje rob (*pro servo*) vjerovniku, ali prema zakonu iz 774. odobrena su mu tjedno dva slobodna dana "kao što se odobrava vlastitim robovima" (*sicut propriis servis*) da bi prehranio svoju ženu.

3. MLECI

3.1. Povijest

Rimska provincija *Venetia et Histria* raspala se dolaskom Langobarda 569. na kontinentalni dio (*Venetia*) u vlasti Langobarda i obalu od Pule do Venecije u vlasti Bizanta (*Histria*). Drugim zapovijeda *magister militum* kojem je na zapadu podređen *dux*, a njemu vojni zapovjednici otočica (lida) *tribuni*. Zapadni se dio Histrie počeo nazivati Venecija. Obuhvaća 118 lida u laguni povoljnoj za obranu. Zbog udaljenosti od Konstantinopolja jača težnja osamostaljivanja komuna. Tribunska čast postaje nasljedna, te oni postaju aristokrati, zemljoposjednici s vojno-civilnom vlašću. Autonomističke težnje i jačanje tribuna razlog su da od 726. *dux* biraju tribuni, tek uz potvrdu Bizanta, koji ima utjecaj do 840. kada se Venecija osamostaljuje (Republika Sv. Marka ili *Serenissima*). Prvi dužd bio je Ursus (Orso Ipato), iako se spominje i Paolo Lucio Anafesto 697. U sukobu Bizanta i Karla Velikog praktično je priznat neovisan položaj Venecije (*Pax Nicephori* 803.). Središte se iz Herakleje u VIII. st. premješta u Malamocco, a početkom IX. st. u Veneciju.

Mleci su prvo saveznik Bizanta i za naknadu dobivaju trgovačke povlastice, npr. povlastice careva 996. i 1082. Koriste svoj važan zemljopisni položaj, trguju između Istoka i Zapada i šire teritorij. Godine 1000. dužd Petar II. Orseolo nameće vlast Krku, Cresu i Rabu, uz formalno priznanje bizantskog vrhovništva (U spomen toga svake godine za Uskrs

vrši se ceremonija "vjeridbe s morem" kada dužd baca zlatan prsten u more kao simbol veze i vlasti nad morem). U XI. i XII. st. šire utjecaj na istarske i dalmatinske gradove. Rast izaziva zavist pa su krvavo izbačeni iz Carigrada 1182. U IV. križarskom ratu uz pomoć križara osvajaju Zadar 1202., a Konstantinopolj 1204. te imaju udio u križarskom Latinskom carstvu. Osvajaju Albaniju, Krk, Cefaloniju, Eubeju, Kretu itd. Trgovački ugovor s Mongolima potpisuju 1221. Nakon poraza od hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika I. i Genove 1358. mirom u Zadru povlače se iz Dalmacije. Genovu su pobijedili 1380. kod Chioggie. Prava na Dalmaciju kupuju 1409. od Ladislava Napuljskog. Preuzimanjem vrhovništva nad komunama do 1421., osvajanjem Cipra (1489.) i svog zaleđa (*terra ferma*: Padova i Verona 1400., Furlanija 1421., Brescia i Bergamo 1428.) i nametanjem vlasti zapadnoj obali Istre, postaju velesila. Sukobili su se s Kombrejskom ligom (papa, Francuska, Hrvatsko-Ugarska, car Maximilian I.) 1509., ali su sačuvali posjede. Turska prevlast na istočnom Sredozemlju i otkriće Amerike uz premještanje trgovačkih puteva izvan Sredozemlja uzrokuju slabljenje. Godine 1606. dolazi do sukoba s papom, a u Kandijskom (Kretskom) ratu protiv Turaka (1645.-1669.) gube otok, a 1684.-1699. protiv njih vode Morejski rat. Samostalnost su očuvali do 1797. kada je državu ukinuo Napoleon I., a zadnji dužd Ludovico Manin abdicira.

3.2. Državno uređenje

Venecija je aristokratska republika. Na čelu je *dux* (*doge*, dužd) čija je služba doživotna. Ugledne tribunske obitelji (Participaci, Candiani, Orseoli) žele je pretvoriti u nasljednu uz pomoć duždovih službenika *gastaldi*. Aristokracija gospodarski najjačim otoka (Castello i Rialto) suprotstavlja se supremaciji dužda i jača gradsku komunu (*commune Venetiarum*). Opća skupština (*Concio*, *Ashlar*) od VIII. st. do 1423. barem formalno bira dužda.

Na čelu komune je Veliko vijeće (*Sapietnum Consillium*, *Consiglio Maggiore*) i dužd sa 6 savjetnika. Malo vijeće (*Signoria*) nastaje 1175. Čine ga dužd, 6 savjetnika dužda i kasnije 3 člana Quarantie. Njime aristokracija ograničava dužda (izriječka: „*Dužd je mrtav, ali Sinjorija nije.*“)

Veliko vijeće nastaje 1172. Početno 35, kasnije 480 članova, biranih iz redova zemljišne i trgovačke aristokracije (tribunske obitelji i ugledni pučani). Vijeće bira tijelo koje predlaže dužda, imenuje službenike, donosi zakone itd. Da bi spriječili ulazak novih obitelji u Vijeće, 1297. donese zakon po kojem pravo na ostanak u njemu imaju oni koji su članovi protekle 4 godine i oni koje predloži *Signoria*. To je "zatvaranje Velikog vijeća" (*serrata*). Od 1315. članovi se upisuju u registar - *Zlatnu knjigu*. Od 1323. kandidat za člana može biti samo osoba čiji su otac ili djed bili članovi Vijeća. No, njihov je broj početkom XVI. st. porastao na preko 2000. Ipak su u Vijeće primali članove obitelji koje su pomogle državu, npr. u ratu.

Vijeće četrdesetorice (*Quarantia*) utemeljeno 1179. i kao sud preuzima duždove ovlasti u kaznenim stvarima, a drugi odjel *Quarantie* sudi civilne predmete. Nadležnost je proširena na sporove izvan užeg gradskog područja, a imala je i financijske funkcije.

Vijeće umoljenih (*Consiglio de pregadi*, kasnije Senat) nastaje 1229. te ima 120 članova imenovanih od Velikog vijeća, dužda i savjetnike, kazneni odjel *Quarantie* i službenike. Nadležan je za međunarodne odnose i upravu osvojenih područja.

Ovlasti dužda su ograničavane. Pri izboru mora dati obećanje (*promissio*) da će poslove obavljati zajedno s drugim tijelima vlasti. Od sredine XIII. st., tzv. "*nadzornik duždova obećanja*" pri izboru izrađuje tekst "obećanja" uvodeći nova ograničenja. Od 1335. (iako početak seže u 1310. i borbe protiv urote Tiepola Bajamonte) uvodi se *Savjet desetorice*, kao vodstvo tajne policije (čine ga dužd, savjetnici i neki članovi Senata, 32 člana). Njegovu moć ograničava Veliko vijeće oko 1600. Vrhovni tribunal utemeljen je 1454. kako bi špijunirao moguće urotnike (3 inkvizitora, tzv. „crvenog“ biraju duždovi savjetnici, a 2 tzv. „crnih“ Savjet desetorice).

Senat je birao *Kolegij mudraca* (*Savi*), neku vrstu vlade. U konačnom obliku imao je 16 članova, od kojih su 6 na čelu kolegija, tzv. "Veliki mudraci". Mijenjaju se na čelu svaki tjedan, obavljajući dužnost "predsjednika vlade".

3.3. Pravo

3.3.1. Izvori prava (Margetić, Opća, str. 71-73)

Mletačko pravo važilo je 840.-1797. na području grada Venecije i distrikta, a dijelom i na područjima u mletačkoj vlasti (npr. dio Istre i Dalmacije). Značajno je za istraživanje europske pravne povijesti jer pokazuje kako se rimsko-bizantsko pravo u ranom srednjem vijeku napušta u korist barbarskoga (ovdje langobardskog i franačkog) čak i na područjima u vlasti Rima i Bizanta. Tek teoretske obrade langobardskog prava od XI. st. u Paviji, te glosatori u Bolonji (glosatori) utječu na širenje nove prakse. Načela i norme rimskog prava ulaze u mletačko, prvo kao dio teorijske obrade

autora za koje je ono opće pravo, *ius commune*. Iz “udžbenika” ulazi u sudske odluke te napokon bivaju ozakonjene na prijedlog dužda. Mletačko pravo je značajno i za razvoj prava na hrvatskim prostorima, u Istri i Dalmaciji. Izravan utjecaj vidi se od XIII. st. kada se, npr. služba egzaminatora postupno uvodi u Dalmaciji.

Izvori prava do 1242. su: a) povlastice franačkih i njemačkih vladara (prije 840. god.), uz tragove starijeg prava; b) tzv. *Ratio de lege Romana* (35 glava), sadrži neke odredbe rimskog prava i Biblije; vjerojatno izvadak iz priručnika, tzv. *Lex Romana* iz Italije, c) zbirka propisa (74 glave, možda iz 1214.), vjerojatno zbirka pravnih običaja, a ne najstariji, tzv. *Parvum statutum*; d) tzv. *Iudicia a probis iudicibus promulgata* (75 glava), “savjeti mudrih ljudi” (*concilia sapientum*), sudske odluke duždeva suda (*curia de proprio*), kompilacija s konca XII. st.

Najstariji su statuti dužda Rajnerija Dandola iz 1204., statuti Pietra Zianija 1214. i Jacopa Tiepola nešto prije 1242. Starije kazneno pravo sadržano je u *Promissio maleficiorum* dužda Orija Malipiera s konca XII. st. Temelj kasnijeg prava čine propisi dužda Jacopa Tiepola iz 1242. On je sabrao, izmijenio i dopunio ranije statute o građanskom postupku (1. knjiga), o obiteljskom i stvarnom pravu (2. i 3. knjiga), o nasljednom i obveznom pravu (4. i 5. knjiga). Statut koji dužd Andrija Dandolo izdaje sredinom XIV. st. uz dopunsku šestu knjigu (*Liber sextus additionum et correctionum*) te *correctiones* (izmjene i dopune), ostaje na snazi do 1797. Opširne glose uz Tiepolov statut pokazuju veliko poznavanje rimskog prava. Tiepolo je objavio i *Liber Promissionis maleficii*, mijenjajući kazneno pravo, tj. *Promissio* Orija Malipiera. Važni su i tzv. *Consulta in diversis consiliis Venetorum deliberata*, 48 zaključaka Velikog vijeća od 1240. do 1485., koji su bili trajnijeg i općeg značenja. Početkom XIV. st. pravnik Bertaldo sastavio je priručnik postupovnog prava *Splendor Venetorum Consuetudinum* (raspravlja i o stvarnom te obiteljskom pravu).

3.3.2. Stvarno pravo (Margetić, Opća, str. 78-82)

Od obiteljske imovine, u kojoj je otac samo upravitelj, ograničen pravom djece, osobito sinova, prelazi se na slobodu oporučivanja, što ukazuje na jačanje shvaćanja da je vlasništvo vezano uz pojedinca, ali ipak postoje neka ograničenja oca. Starije pravo, možda iz sredine XII. st., zabranjuje isključenje sina iz nasljedstva, što postoji i u langobardskom pravu: imovina pripada užoj obitelji (otac, majka, nepodijeljeni sinovi i neudane kćeri). Otac ima manje prava od vlasnika u rimskom i modernom pravu. Sin je “suvlasnik” obiteljske imovine i ne može se razbaštiniti. Razvoj robnonovčanih odnosa i glosatorski utjecaj rimskog prava vode pravu slobodnog raspolaganja oca, a slabi ustanova obiteljske imovine. Prava sinova štite se uvođenjem nužnog nasljednog dijela. Prema novijem *iudiciumu* otac oporučno mora ostaviti sinu dio imovine, osim ako ovaj digne ruku na njega. Tiepolov statut iz 1242. dopušta ocu slobodno raspolaganje imovinom *mortis causa*, ali sinu mora ostaviti najmanje 1/3 nekretnina, na koje ovaj ima pravo da je otac umro bez oporuke.

Statuti Jakoba Tiepola od 1242. (Margetić, Opća, str. 80-82):

Isključenje iz nasljedstva (knjiga IV., glava 35.)

“Razbaštiniti svoga sina ne može nitko u cijelosti, osim ako mu ne ostavi barem neki dio svog nasljedstva i to utvrdi u oporuci. A taj dio interpretiramo i određujemo da se uvijek ima smatrati trećim dijelom njegovih nekretnina, na koje bi imao pravo po nasljednom pravu, osim ako nije bio razbaštinjen zato što je sin zlostavljao oca u želji da ga povrijedi, što je svakako strašan zločin.”

Nekretninama pravo smatra samo posjede u gradu Veneciji i distriktu jer ih može naslijediti samo sin. One izvan distrikta, npr. Istri i Dalmaciji, mogu naslijediti i kćeri koje imaju pravo samo na pokretnine.

U “bratskoj zajednici” sve što njen član stekne pripada zajednici. Pri diobi zajednice dijeli se ukupna imovina. Zajednica je ograničena na braću i njihovu djecu, a u slijedećoj generaciji se mora podijeliti. Država to traži jer je obveznik plaćanja nekih poreza bila obitelj (“kuća”), a ne pojedinac (“glava”), pa su zajednice služile i za izbjegavanje plaćanja poreza.

Bratska zajednica (knjiga III., glava 4.)

“(…) po očevoj smrti, sinovi su u bratskoj zajednici (*fraterna compagnia*), dok se ne podijele. Isto vrijedi i za njihovu djecu među sobom i sa svojim stričevima, a dalje od toga nema bratske zajednice. Sestre pak nisu ni među sobom ni s braćom u bratskoj zajednici.”

Postupak prodaje nekretnina je važan te utječe na postupak u Istri i Dalmaciji. U XIII. st. razlikovala se prodaja na stari i novi način. Stari način prodaje održao se do 1413. Postojanje otkupa i prvokupa, prema nekim autorima, potječe iz prava rođaka na prednost pri kupnji nekadašnje obiteljske imovine.

Prema starom načinu prodaje (**otkup**) stranke su dale notaru sastaviti ispravu o prodaji, potom se provodi investicija i dobiva službena isprava o prijelazu vlasništva nekretnine na kupca. Ako je tijekom investicije rođak prodavatelja prigovorio otuđenju i tražio da ostvari pravo otkupa, suci

egzaminatori zvali su prodavatelja i kupca da prisegnu o visini ugovorene cijene, pa je rođak mogao otkupiti zemljište po toj cijeni.

Kod novog načina prodaje (**prvokup**) prodavač o namjeri prodaje izvješćuje suce egzaminatore, oni procjenjuju nekretninu i putem glasnika javno oglašavaju 4 puta prodaju. Interesenti mogu prijaviti namjeru kupnje u roku 30 dana od prvog oglasa uz polog 10 % vrijednosti nekretnine. Rođaci imaju prednost pri kupnji i popust na cijenu (od 4 do 8 %), ovisno o stupnju srodstva. Priznato je i pravo susjeda, što je utjecaj bizantskog prava. Investicija i sastav isprave o prijelazu vlasništva vrše se kao i kod prodaje na stari način.

Pravo prvokupa (knjiga III., glava 19.)

“(…) brat povezan muškom linijom (*germanus consanguineus de prole*) ima pravo prvokupa prema onome koji hoće prodati, i to uz popust od 8 libara na sto od onoga što je procijenjeno (…).”

3.3.3. Obvezno pravo (Margetić, Opća, str. 79-80)

Margetić upozorava da ovdje nema rimskih utjecaja, već prevladavaju srednjovjekovna shvaćanja. Za nastanak obveze nije dostatna suglasnost stranaka, već ispunjenje obveze jedne od ugovornih strana. Lotarov pakt s Mlečanima iz 840. govori o “*jamstvu u trgovačkim poslovima, npr. kada netko dade nešto radi trgovanja ili se obveže zalogom ili da zajam*”.

U tzv. *Parvum statutum* Henrika Dandola nema konsenzualnih ugovora, a obveznost posla ovisi o činidbi, npr. “*davanje u svrhu kolegancije*” ili “*ako si dao nešto u svrhu rogadije*”. Ako stranke ne mogu odmah ispuniti ugovorne obveze, služe se formalnostima, npr. iz langobardsko-franačkog prava (*mediator, fideiussor, vadia*).

U Veneciji, kao trgovačkom središtu razvija se takva vrsta ugovora. Najvažniji su *transmissum, rogadia* i *collegantia*. *Transmissum* je najstariji i najjednostavniji: jedna strana daje drugoj stvar da je odnese u neko odredište pri čemu su pitanja, npr. odgovornost za oštećenje ili gubitak stvari, nehajno ili dolozno ponašanje prenositelja, rok predaje stvari itd. *Rogadia* (u Dalmaciji *rogancia*) je složenija. Primatelj stvari se usmeno, pred svjedocima, a kasnije pismeno, obvezuje obaviti posao za drugu stranu. Trgovac se, npr. obvezao prodati robu u ime vlasnika, ali uz svoj rizik, a zarada je u razlici cijene u prodaji i onoga što preda vlasniku. Isprava sadrži imena posrednika (*mediator*) i jamca (*fideiussor*). *Collegantia* je najčešći posao do konca XII. st. (u Genovi kao *societas*). Strana koja ostaje u Mlecima (*stans, iactor*) daje dvostruki iznos kapitala, a druga stranka (*procertans, tractator*) putuje i trguje sredstvima. Dobit dijele napola, a gubitak razmjerno uloženu kapitalu.

3.3.4. Bračno, obiteljsko i nasljedno pravo (Margetić, Opća, str. 77-82)

Neki autori tvrde da se u Mlecima očuvao “*rimski dotalni sustav čistije nego drugdje, premda je pretrpio izvjesne značajne izmjene*” što nije točno. Iako postoji odvojenost imovine muža i žene, mletački miraz („očevo obećanje“, *repromissa*) je drugačiji od rimske *dos* i po svom nazivu. U Rimu ugovor sklapa davatelj miraza s mužem, a u Mlecima je suugovarač žena. U rimskom pravu je vlasnik miraza muž (Justinijan to skoro svodi na plodouživanje), a u Mlecima žena. Dio miraza (*honorificentia*) iznimno ie mužu, osim ako umre prije žene. U postklasičnom pravu obično se sastavlja isprava o visini miraza, o načinu plaćanja i vraćanju. U Mlecima su sačuvane brojne druge isprave o mirazu, ali ne i o utvrđivanju miraza. Prema Margetiću, to shvaćanje miraza potječe iz langobardskog prava. Žena od supruga, nakon prve bračne noći, dobiva “*dar u ponedjeljak*” (*donum lune*) u fiksnom iznosu, iako to nije pravna obveza. Možda potječe iz prastarog običaja, “*plaće za izgubljenu nevinost*” (*pretium virginitalis*), te nema veze s langobardskom *Morgengabe* i bizantskim *theoretrom*.

Nepodijeljeni sin ima ograničenu poslovnu sposobnost, ugovore sklapa uz supotpis 2 egzaminatora, a učinak stvaraju nakon očeve smrti.

Egzaminatori (knjiga I., glava 37.)

“(…) u buduće nijedna isprava (*carta*) koju učini sin, koji nije podijeljen od oca, ne vrijedi ako je ne potpišu bar dva egzaminatora, a i tada vrijedi tek nakon očeve smrti (…).”

Do Tiepolova statuta žena nasljeđuje muža uz sinove i kćeri. Kasnije gubi to pravo, osim ako nema potomaka, predaka i kolateralu. Ako nema ni rođaka imovina pripada fisku. Udovica iz ostavine muža, osim svoje imovine (miraz, *donum lune*, darovanja trećih osoba pri sklapanju braka), ima pravo na iznos visine 10 % miraza (*grosina, pellicia vidualis* - “*udovički krzneni kaput*”), ali najviše 12,5 libara srebra. Možda udovica koja odlazi iz kuće dobiva otpremninu za častan odlazak. Ona

može ostati u kući uz udovički zavjet, osiguran joj je stan i hrana, ali ne smije uzeti miraz. Njezin položaj je vrlo slab unatoč nazivu “žena i gospodarica”.

Pravo udovica (knjiga IV., glava 15.)

“(…) ako netko ostavi svoju ženu “kao gospodaricu” (*donam et dominam*) u svojoj kući, pod tim riječima razumijeva se da ona dobiva iz ostavine umrloga samo onoliko, koliko joj je nužno za jelo i piće, prema imovnom stanju ostavine umrloga i neka upravlja u kući.”

Sinovi nasljeđuju u jednakim dijelovima, a neudane kćeri prema Tiepolovom statutu iz 1242. dobivaju pokretnine za miraz “s kojim se može dostojno udati”. Ako ostavitelj nema potomaka, nasljeđuju braća, pa sestre, pa njihova djeca. Prema consultum iz 1352., ako nema njih, muški rođaci nasljeđivali su nekretnine, a pokretnine dijeli muška i ženska rodbina. Vidljiv je utjecaj “barbarskih” prava, a ne rimskoga, i kod nasljeđivanja.

Nasljedno pravo (knjiga IV., glava 24. i 26.)

“(…) ako netko umre bez oporuke, ako ostavi samo sinove, oni dijele nasljedstvo na jednake dijelove (...); ako pak umrije ostavi sina ili kći (...) ako kći nije udana nasljeđuje u očevim pokretninama zajedno sa sinom umrloga i neka ništa ne dobije od nekretnina, ako su pokretnine dovoljne za takav miraz, s kojim se može dostojno udati. (...)

“Ako ne postoje potomci, nego samo pretci, hoćemo da prvo otac nasljeđuje sina, zatim djed po ocu.”

3.3.5. Kazneno pravo (Margetić, Opća, str. 76-77)

Margetić ističe da *Promissio maleficiorum* dužda Orija Malipiera razlikuje 2 tipa ubojstva. Prvo, ubojstvo mačem (*percuciens gladio*) „s umišljajem i bez pravno valjana razloga“ (*sine occasione cum voluntate*). Ubojica se kažnjava vješanjem, a muški potomci (ili rođaci) ubijenoga dobivali su odštetu od 50 libara. Državi se plaćala visoka globa. Drugi tip obuhvaća sve ostale oblike, a ubojica se kažnjava prema procjeni suca. Prvi tip preuzet je iz franačkog prava. *Promissio* predviđa naknadu obitelji jer je ubojstvo šteta počinjena njoj. Odredba iz *Promissio* Tiepola 1232. već tretira ubojstvo kao djelo protiv javnog reda i poretka te ne spominje naknadu obitelji.

Za krađu *Promissio* Orija Malipiera predviđa stroge kazne. Za krađu do 20 solida (1 libra), kradljivac se bičuje i na lice mu se utiskuje žig, a za ponovnu krađu prijeti se “vađenjem očiju”. Kradljivac stvari do 100 solida gubi oči za prvu krađu, a preko toga iznosa se vješa. *Promissio* iz 1232. je blaži, ali su kazne okrutne: za krađu 1 libre kradljivca se bičuje, do 10 libra gubi oko, do 20 libra siječe mu se i ruka itd. Stupnjevanje kazne prema vrijednosti ukradene stvari postoji u franačkom pravu, ali surovost je utjecaj bizantske Ekloge iz VIII. st. Možda ima tragova rimskog postklasičnog prava. Tako *pactum* cara Lotara uređuje odnos mletačkih stanovnika sa susjednim franačkim, a šteta od krađe nadoknađuje se četverostruko, što je rimska sankcija.

3.3.6. Sudski postupak (Margetić, Opća, str. 75-76)

Iako stariji autori tvrde da mletački postupak potječe iz rimskog prava, ipak postoje razlike. Tužitelj ne podnosi sudu pisanu tužbu i nije dužan navesti razlog pozivanja tuženoga (*dicere causam*). Zato nema posljedica po tuženoga ako se ogluši na prvi poziv. Ogluha na drugi poziv povlači kaznu. Ako tuženi nije došao na treći poziv, sud nastavlja postupak u nazočnosti tužitelja i donosi presudu na temelju činjenica i dokaza. Ako je tuženi pristupio, ima pravo tražiti odgodu (*induciam petere advocatore*), u pravilu 8 dana. U Justinijanovom pak pravu tuženi već primitkom tužiteljeve pisane “najave spora” saznaje zahtjev, a u mletačkom tek pred sudom.

U postupku se pojavljuje posrednik (*mediator*), npr. u dokazivanju prava udovice na dobra iz ostavine muža od miraza (*repromissa*) i drugih kojima je on upravljao te jamac (*fideiussor*) pri dokazivanju visine miraza (*vadimonium comprobandi repromissam*). Susreću se u ispravama iz XI. st. pri sklapanju pomorskog zajma, osnivanju trgovačkog društva, diobi obiteljske imovine itd. *Vadimonium* se ne temelji na rimsko-bizantskom pravu, stariji mletački naziv *vadia* koristi langobardsko-franačko pravo u *Liber Papiensis* iz XI. st. (*vadia probandi*). Glosa uz Tiepolov statut iz 1242. spominje posrednika i jamca, ali u to doba oni su tek svjedoci u postupku koji se vodi pred duždem.

4. OPĆE PRAVO (*Ius commune*)

Nakon propasti Rimskog carstva nastaju barbarske države u kojima se primjenjuje partikularno pravo, često primjenom personalnog načela. Ipak, ono nije u potpunosti barbarsko već se prožima s utjecajima rimskog postklasičnog prava. Partikularizam početno prevladava, ali u političkim nazorima preživljava ideja carstva koja je svoj trenutak dočekala u karolinškoj renesansi i carskoj tituli Karla Velikog. U pravnoj praksi i teoriji Langobardi pak preuzimaju utjecaje rimskog postklasičnog prava, a djela rimskih pisaca proučavaju se u pavijskoj pravnoj školi i prije glosatora. Komplikiranost personalnog načela kao i partikularnih teritorijalnih prava, te narastanje robnonovčanih odnosa vode do praktične ideje primjene normi koje će riješiti takve probleme. Kvaliteta rimskih rješenja, koje je kroz rad glosatora tek trebalo isčitati, shvatiti i primijeniti, a onda djelatnošću komentatora i dograđivati išla je u tom smjeru. Je li za primjenu ovakvih pravnih rješenja bila potrebna potvrda vladara? To se moglo riješiti teorijskom postavkom o nastavku postojanja rimske državnosti, a time i pravnog sustava kroz carsku titulu na Zapadu te Sveto rimsko carstvo koje postoji do 1806.

U tom slučaju rimsko pravo, pa i Justinijanovo kao pravo „izravnih“ prethodnika srednjovjekovnih careva i carstva nije potrebno posebno uvoditi na snagu. Ujedno je moguća njegova primjena kao općeg prava na širokim prostorima srednje i zapadne Europe, npr. i temeljem toga što su Habsburgovci proširili vlast careva na Španjolsku, Nizozemsku, Apeninski poluotok te hrvatsko-ugarski prostor.

Pojam opće pravo ima više značenja. On označava propise središnje vlasti, tj. vladara koji se primjenjuju na sve osobe i na čitavom teritoriju države. Avramović ih svrstava u opće pravo, iako se može postaviti pitanje ograničenja njihove primjene na pojedine države za razliku od rimskih tradicija i učenja utemeljenih na njemu. Ti su propisi, npr. *Majestas Carolina* Karla IV. u Češkoj kao nacrt 1355., Dušanov zakonik iz 1349., Carski sudbenik Ivana III. u Rusiji koncem XV. st., *Constitutio Criminalis Carolina* Karla V. za njemačke zemlje, Velike ordonanse Luja XIV. i Luja XV., Bavorski građanski zakonik iz 1756. itd.

Opće pravo je i kanonsko pravo kršćanske crkve. Do podjele crkve na katoličku i pravoslavnu 1054. I propisi su isti, Biblija, odluke zajedničkih crkvenih sabora. Kod katolika to su Gracijanov dekret iz XII. st., *Liber sextus* s konca XIII. st., *Corpus iuris canonici* s konca XVI. st., potom iz 1917. i konačno revidiran 1983. U pravoslavnoj crkvi to je bizantski Focijev nomokanon iz IX. st. uz komentare iz XII. st. Razdvajanjem autokefalnih pravoslavnih crkava svaka je donosila svoje opće propise.

Common law u Engleskoj također je opće pravo i to običajno, običaja, tj. odluka kraljevskih sudova, osobito kada je Mertonskim statutom 1236. kralj Edvard zabranio primjenu i proučavanje rimskog prava.

Opće pravo (*ius commune*) počinje se formirati razvojem talijanskih gradova i otkrićem Pizanskog rukopisa Justinijanovih Digesta u XII. st., što daje polet proučavanju rimskog prava. U Bologni je Imerije (umro 1125.) utemeljio školu glosatora.

Od druge polovice XIII. do kraja XIV. st. djeluju komentatori (postglosatori), koji su Justinijanovo pravo prilagodili potrebama vremena te su ga slobodno tumačili i ugradili elemente statutarnog prava talijanskih gradova. Najpoznatiji su Bartolus de Saxoferrato i njegov učenik Baldus de Ubaldis. Komentatori utječu na stvaranje *ius commune* širom Europe davanjem pravnih savjeta (*consilia*), koji služe kao literatura stoljećima u praksi. Uveli su novine u tumačenjima *Corpus iuris civilis* da bi ga prilagodili novim shvaćanjima koja su ušla u život, npr. kod vlasništva.

Justinijan dosljedno provodi načelo jedinstva vlasništva (*dominium, proprietas*), razlikujući ga od služnosti, stvarnih prava na tuđoj stvari. No, u srednjem vijeku pojavilo se feudalno, tzv. podijeljeno vlasništvo zemljišta (*dominium eminens* vladara, *dominium directum* feudalca i *dominium utile* seljaka). Bartolus u komentarima *Corpus iuris civilis* dokazuje da se razlika između *dominium directum* i *dominium utile* može naći već kod Justinijana, iako je to netočno. On svom tumačenju i tadašnjoj praksi želi dati autoritet Justinijanova djela.

Glosatori i komentatori naziv *Corpus iuris civilis* ne koriste samo za *Corpus iuris civilis*, nego i za feudalno pravo (*Libri feudorum*), a pod nazivom *libri legales* i za langobardsko pravo. Snažan utjecaj na takvo shvaćanje općeg prava ima školovanje pravnika na srednjovjekovnim sveučilištima. Oni na prostoru u kojima rade donose naučena načela te ih primjenjuju u praksi. To je, tzv. posredna recepcija. Rimsko pravo je prema Avramoviću postalo „neka vrsta pravničkog *esperanta*, element koji je zbližavao pravne sisteme različitih evropskih država“. U Španjolskoj se u XIII. st. po nalogu kralja Alfonsa X. Mudrog donosi pravna zbirka „*Sedam dijelova*“ (*Las Siete Partidas*) u kojoj postoje utjecaji rimskog prava koji je uz izmjene ostao na snazi do 1889., a putem španjolske vlasti proširio se na Srednju i Južnu Ameriku. Neposredna recepcija u Njemačkoj počinje 1495. kada car Maksimilijan uvodi Carski visoki sud propisuje da on može primjenjivati rimsko pravo kao opće pravo. I statut Rijeke iz 1530. predviđa da se u slučaju nepostojanja propisa primjenjuje opće pravo (*ius commune*).

5. NJEMAČKA

5.1. Povijest

Verdenskim ugovorom 843. raznorodne oblasti oko i istočno od Rajne (vojvodstva Švapska, Saksonija, Frankonija i ubrzo nakon toga Lotaringija) pripale su istočnofranačkom kralju Ludoviku IV. Nakon njegove smrti 911. prestaje vlast Karolinga. Pod saksonskim carevima (919.-1024.) država se i naziva *Regnum Francorum*, ali to je Njemačko carstvo. Naziv *Regnum Theutonicorum* pojavljuje u XI. st.

Oton I. (936.-973.) temelji snagu države na Crkvi, te dijeli biskupima i opatima državne službe. Biskupijama dariva posjede, oslobađa ih davanja i upravno-sudske ovisnosti o državi, uz obvezu da snose 2/3 državnih i vojnih rashoda (*servitium regis*). Izbjegla se nasljednost službi, ali je Crkva postala moćan faktor države. Oton širi utjecaj prema jugu te se 951. proglasio langobardskim kraljem. Nakon pomoći papi ovaj ga 962. kruni za cara, čime počinje Sveto Rimsko Carstvo. Oton nije osvojio bizantski jug Apeninskog poluotoka.

Za salijske (frankonske) dinastije (1024.-1125.) dolazi do sukoba između države i Crkve, tzv. borbe za investituru. Henrik IV. u borbi s papom Grgurom VII. mora tražiti oprost u Canossi. Spor završava kompromisnim Wormskim konkordatom 1122. Otada u Njemačkoj pri popunjavanju viših crkvenih položaja odlučujuću riječ ima car, a u Burgundiji i Italiji kao dijelu carstva, papa. Kanonski

izbor biskupa vrši se u prisutnosti državne vlasti, nakon čega car podjeljuje biskupu (*investitura*) pravo na crkvenim nekretninama i svjetovnim pravima (*temporalia*). Potom se daje crkvena čast biskupu (*spiritualia*) konsekracijom po kanonskom pravu. U Burgundiji i Italiji izabrani se biskup konsekrira, a investitura je posljedica tog postupka, pa car gubi odlučujuću ulogu pri dodjeli crkvenih posjeda i stvarnu vlast.

U Njemačkoj carska vlast slabi jer se investitura shvaća kao dodjela lena, a biskupi kao feudanci. Povezuju se sa svjetovnim feudalcima koji su ojačali kada im je 1037. priznata nasljedivost i nemogućnost oduzimanja lena. Za dinastije Hohenstaufen (1137.-1268.) nastaju teritorijalna vojvodstva (Austrija, Štajerska i dr.), osobito za Fridrika I. Barbarosse (1152.-1190.), shvaćena kao lena dobivena od Carstva. Visoko svjetovno i crkveno plemstvo povezalo se u stalež velikaša, a plemstvo u vojvodstvima priznaje feudalnu potčinjenost seniorima i gubi izravnu vezu s carem. Od Fridrika I. običaj je da car ne smije nepopunjena vojvodstva držati u posjedu duže od 1 godine i 1 dana. U borbi s talijanskim gradovima tražio je pomoć bavarskog kneza Henrika Lava iz obitelji Welf koji se nije odazvao. Tako nastaje sukob, tzv. *gvelfa*, protivnika cara (Genova i Firenca) i *gibelina* (prema carskom dvorcu Waiblingen), carevih pristalica. Od Lotara II. (1125.-1137.) počinje kolonizacija Nijemaca istočno od Labe, a nastavljaju je velikaši (1150. Brandenburg, zatim Lužice, od 1230. pruska područja).

Nakon nesređena stanja (1254.-1273.) plemstvo za cara bira Rudolfa I. (1273.-1291.) kao slabijega u odnosu spram češkog kralja Otokara Pšemisla. Švicarska obitelj Habsburg stječe vlast u Austriji, Štajerskoj, Koruškoj i Kranjskoj za Rudolfa I. i Albrehta II. (1438.-1439.) i postaju najveći feudanci. Potom naslov cara obnaša dinastija Luxemburg (1308.-1437.). Oni stječu Češku, koju Karlo IV. (1337.-1378.) modernizira i čini je središtem države. Zlatnom bulom 1356. priznaje izbornim knezovima državni suverenitet i nedjeljivost teritorija, odstupa im državna prava (regalije) kovanja novca, carina, rudnog blaga i dr. Tako je Njemačka prestala biti lenska država. Kneževine postaju staleške države, jača birokracija u utverdama (*Burgen*) na čelu s kaštelanima. To je različito od centralističke i apsolutističke države XVIII. st. jer postoje brojni feudanci s pravom imuniteta.

Njemačko se carstvo od XV. do XVIII. st. nazivalo *Sveto rimsko carstvo njemačke nacije*. Za Maksimilijana I. (1483.-1519.) i Karla V. Habsburga (1519.-1556.) Njemačka je središte svjetskog carstva, obuhvaća i Španjolsku. Pojava protestantizma 1517. dovodi do sukoba, seljačkog ustanka Thomasa Münzera 1525., a 1608.-1609. okupljanje protestantskih knezova u Uniju te katoličkih u Ligu i Tridesetogodišnji rat (1618.-1648.) koji zahvaća veći dio Europe. Rat je završen Westfalskim mirom koji dopušta slobodu vjere (*Cuius regio, illius religio.*), ali podanici moraju slijediti vjeroispovijest vladara ili se moraju iseliti iz te države. Stanovništvo opada s 15 na 10 milijuna. Država se raspala na 300 država (važnije: Austrija, Bavarska, Saksonija, Hannover, Brandenburg-Pruska). Prema Hegelu je „*anarhija kakvu svijet još nikada nije vidio, uzdignuta na stupanj državnog uređenja*“. Habsburški carevi jačaju Austriju i njena veza s carstvom slabi. Rivalitet Austrije i Pruske slabi carstvo. Francuska revolucija ga je okončala. Franjo II. proglasio se 1804. austrijskim carem, a 1806. pod pritiskom Napoleona odrekao se titule njemačkog cara.

5.2. Državno uređenje

Carstvo ima slabu koheziju. Središnja vlast u ranije doba, samo za jakih vladara (npr. Oton I.) obuzdava partikularizam. Na čelu kraljevstva, s lombardskom Italijom, od 1032. s Burgundijom, kao pridruženim zemljama je njemački kralj (*rex Francorum*, kasnije *rex*, a nakon krunidbe za cara *imperator Romanorum augustus*). Bira ga više plemstvo uzimajući u obzir pripadnost dinastiji i ugled kandidata. Većinom glasova bira ga kolegij 6, kasnije 7 izbornih knezova (kürfürsti) – 4 svjetovna (Falačke, Saksonije, Brandenburga i Češke), 3 duhovna (nadbiskupi Mainza, Trier i Kölna). Papinska suglasnost ubrzo postaje formalnost. Svečana krunidba u Rimu nestaje sredinom XV. st. Car nije imao zasebnu vojsku.

Postoji i skupština (*Reichstag*) u koju pored izbornih knezova ulaze i ostali knezovi te predstavnici gradova kojoj je prethodio uži savjet (*Hoftag*). Skupštinu saziva car, a od XVI. st. izborni knezovi svakih 6 godina. Ona donosi zakone i odobrava poreze. Car Maksimilijan I. je 1495. bezuspješno na skupštini u Wormsu zabranio ratove u državi, uveo carski porez i carski sud (*Reichskammergericht*) koji je trebao suditi prema „općem pravu“.

Samostalne države u carstvu razvijaju se iz dodijeljenih imuniteta. Fridrik II. je 1220. i 1232. crkvenim, potom i svjetovnim knezovima potvrdio prava na sudstvo, carine, kovanje novca itd. Oni se nameću kao gospodari grofovija, osim na jugozapadu. Proces je dovršen Zlatnom bulom Karla

IV. 1356. U XIV. i XV. st. javlja se dualizam vlasti. Uz kneževinama skupštine staleža (*Landtag*) odobravaju poreze i potporu knezu (*subsidia*) i sude kao vrhovni sud (*Hoffgericht*). Knezovi organiziraju vlastite službe: vojsku, financije, diplomaciju. Uloga staleža slabi u XVII. st. kada se u Austriji i Prusiji razvijaju apsolutističke monarhije.

U drugoj polovici XIV. st. utemeljen je obrambeni *Savez švapskih gradova* (89 gradova) koji se 1381. ujedinio s *Rajnskim savezom gradova*. *Hansa* je savez 90-ak razvijenih gradova na Sjevernom moru i unutrašnjosti (Lübeck, Hamburg, Bremen i dr.). Početak je savez Hamburga i Lübecka 1241. To je obrambeni, ali i trgovački savez koji ima predstavništva u drugim gradovima i državama. Skupština gradova zasjeda uglavnom u Lübecku, a odluke donosi većinom glasova. Sredinom XV. st. moć Hanse opada, zbog premještanja trgovačkih putova na Atlantik, konkurencije drugih država i nepostojanja oslonca u carstvu. Nakon zadnje skupštine 1669. prestaje postojati.

Gradovi. Prema Margetiću, oni se brže razvijaju od XI. st. Trgovci povezani u zajednice (*gilde*) smještaju se u naselja *vicus* (slavenski: ves, varoš) uz carske, kneževske i biskupske utvrde. Upravu i sudstvo car često privilegijem daje biskupu. U XII. st. osamostaljuju se naselja na zapadu. Upravu preuzimaju trgovci (u Kölnu *meliores*, *Richerzeche*, tj. imućniji) i gradonačelnik (u Kölnu dvojica). Jačanjem trgovine osnivaju se gradovi na istoku. Pravo Kölna uzor je Freiburgu im Breisgau i Lübecku, a njihovo drugima. Neki su se oslobodili više vlasti (npr. Hamburg, Prag i Beč), a drugi su podređeni gospodarima teritorija. I manja mjesta, čak i sela, dobivaju gradska prava (tzv. agrarni gradovi), a neki su gradići postali trgovišta za potrebe vlastelinstva.

Neki su gradovi nastali kao središta obrta. Obrtnici su organizirani u cehove s monopolom u kojima uz majstore rade pomoćnici (kalfje) i naučnici. Na čelu grada je od XIII. st. gradsko vijeće. Čine ga ugledni trgovci, a od XIV. st. i predstavnici cehova, koji se bore protiv vlasti prvih. Negdje su cehovi osnovali paralelno, tzv. vanjsko vijeće. U Kölnu su koncem XIV. st. cehovi stekli neovisnost. Od Rudolfa I., tzv. kraljevski gradovi imaju punu sudsku samostalnost, često postignutu otkupom. Njezin je simbol kip Rolanda s mačem.

5.3. Društvo

Henrik I. u X. st. razlikuje vojnički sloj u koji ulazi svatko tko se može vojno opremiti i porezni sloj u koji ulaze stanovnici koji to ne mogu. Plemstvo se dijeli na više i niže. Viši su državni knezovi: svjetovni (u XIV. st. oko 40 vojvoda i s njima izjednačenih velikaša) i crkveni (oko 90). Ostali su *liberi barones*, uglavnom vlastelini. Niže plemstvo su ministerijali i vitezovi. Prvi početno nisu plemstvo, već neslobodni u službi kralja i velikaša. Za službu dobivaju zemlju koju obrađuju kmetovi. U taj sloj od XII. st. stupaju mnogi slobodni ljudi, položaj im se uzdiže, pa se od XIII. st. ubrajaju u plemstvo. U XIV. st. gube se posljednji ostaci neslobodnog položaja. Ni vitezovi (*militēs*) nisu ranije bili plemstvo.

Ugledne gradske obitelji veletrgovaca položajem su bliske plemstvu. Razlika između osiromašena seoskog plemstva i imućnih građana, vremenom se smanjuje. Od sredine XIV. st. mnogi građani postižu plemićki položaj (tzv. nasljedni građani), naziv patricijat javlja se kasnije. Građani su osobno slobodni: "*Stadtluft macht frei.*" (Gradski zrak čini slobodnim.)

Seljaci imaju nizak položaj, a unutar njih postoje razlike. Ranije se predmnijeva nesloboda seljaka (*Hofluft macht unfrei*). Postoje seljaci koji obrađuju tuđu zemlju i plaćaju davanja (*Hörige*), te ovisni seljaci i neslobodne sluge (*Leibeigene*). Broj kmetova s ograničenom slobodom kretanja, radnim, naturalnim i novčanim davanjima nadmašio je od XI. st. slobodne seljake. Kmetovi se od XII. st. mogu seliti, ako su to najavili vlastelinu. Ako ne, on u roku od 1 godine i 1 dana može zahtijevati njihovo vraćanje. Vlastelin često nije nositelj javne vlasti. Kmet se mogao osloboditi davanja plaćanjem otkupnine, čime postaje nasljedni zakupac spram vlastelina, a podanik spram vlasti. Zbog velikih nameta položaj seljaka bio je težak, brojni su ustanci u XVI. st. u južnoj Njemačkoj. U istočnim područjima položaj slobodnih seljaka od XVI. st. i pravno je sve teži. Vlastelini ih pretvaraju u poluslobodne kmetove vezane uz zemlju, a radne i naturalne obveze su im neograničene.

Židovi imaju zaseban pravni položaj, osobito od I. križarskog rata 1096. Od XIII. st. smatraju se strancima. Negdje su protjerivani ili im je trajno zabranjen boravak, npr. Bavarska 1551. Općeg protjerivanja, primjerice u Francuskoj 1394. nema.

5.4. Pravo

5.4.1. Izvori prava

Prema Margetiću, njemačko pravo je skup pravnih načela i ustanova koje s recipiranim rimskim pravom postoje u pravnim sustavima na području Prvog njemačkog carstva (911.-1806.). Neki ga drže identičnim s germanskim, pa obuhvaća germansko pravo u antici i franačko. Za druge su germansko i njemačko pravo plod literarnog i političkog rada humanista. Za treće je suma pravnih sustava u Njemačkoj i susjedstvu (Flandriji, Nizozemska, Švicarska): običajnog prava, pisanog prava vladara i recipiranog rimskoga. Gradsko pravo, nastalo utjecajem njemačkog prava i propisi hrvatsko-ugarskih vladara iz njemačkih zemalja djeluju na pravne sustave istočne i jugoistočne Europe.

Personalno načelo (pravo plemena) uglavnom prestaje važiti i prihvaća se teritorijalno, na pojedinca se primjenjuje pravo zemlje kojoj pripada. No, pravo uže teritorijalne jedinice ima prednost pred pravom šire! Neki pravni sustavi se primjenjuju samo na neke odnose, npr. feudalno pravo u užem smislu regulira odnos seniora i vazala. Primjerice prema njemu vazal stupa u odnos prema senioru, ali istodobno može posjedovati zemlju kao potpun ili koristovni vlasnik u brojnim varijantama (u gradu, grofoviji itd.) izvan feudalnog prava.

Kako nema državnog prava vrelo su privatne pravne knjige. *Sachsenspiegel* je sastavio Eikes van Repgow oko 1220., kao popis saksonskog običajnog prava, uz osobni doprinos. U prvom dijelu sadrži javno, građansko, kazneno i postupovno pravo, a u drugom feudalno pravo. Ono je u XIV. st. u praksi imalo snagu zakona i stoga se njemačko pravo u sjevernoj i istočnoj Njemačkoj stoljećima odupiralo recepciji rimskoga. U nekim se područjima održalo do 1900. Na temelju *Sachsenspiegela*, tamošnjih pravnih sustava, rimskog i kanonskog prava, u južnoj Njemačkoj oko 1275. nastaje *Schwabenspiegel* (Ogledalo njemačkih ljudi)

U pojedinim su državama nastali popisi zemaljskih prava (*Landrecht*), npr. u Austriji 1237. i 1300. Za manja područja sastavljeni su od XIII. st., tzv. *Wiestümer*, izraz seljačke samouprave i volje vlastelina. Odras su starih narodnih shvaćanja i važni za upoznavanje srednjovjekovna života. Vrela gradskog prava su: povlastice i statuti, tzv. knjige gradskog prava (npr. München i Beč, Magdenburg čije je pravo primjenjivano i izvan Njemačke, a pravo Kölna u tridesetak gradova), privatne obrade i tzv. gradske knjige (npr. kölnske *Schreinskarten* od 1135.), službene zbirke za grad važnih isprava.

Državni zakoni odnose se, npr. na mir u državi. Prvi 1103. traje 4 godine. Potekli su od, tzv. Božjeg mira kao zabrane osвете osobama i mjestima (*pax*) ili *treuga* mira na blagdan. U carstvu nema zakonika koji važe za čitav državni teritorij. Neki carski zakoni, doneseni od sredine XII. do sredine XIV. st., uključeni su u Justinijanov *Corpus iuris* kao opće pravo.

Recepcija rimskog prava mijenja sustave. Tzv. rana recepcija počinje primjenom kanonskog prava, djelomično zbog načela *ecclesia vivit lege romana*. Kanonsko pravo prožeto rimskim primjenjuje se na pravne odnose u kojima je subjekt Crkva, a crkveni sudovi su nadležni i za neke svjetovne sporove (*causae saeculares*). Do tzv. pune recepcije i prijelaza na rimsko pravo, dolazi od druge polovice XV. st. Temelji se na Digestama (grč. *Pandecta*), tzv. pandektno pravo, iz Akurzijeve zbirke *Glossa ordinaria*. Teoretska recepcija tvrdi da su njemački vladari postavši carevi uključili u pravo Justinijanov *Corpus*. U XVI. st. nastaje legenda da je Lotar II. 1137. zakonom preuzeo *Corpus*.

Često se kao razlog recepcije uzima da je rimsko pravo prikladnije za razvoj ekonomije. Dokazuje se i suprotno, da su se krajevi koji su zadržali njemačko pravo brže razvijali. Razlog recepcije je i praktična primjena rimskog prava sustavno obrađenog od glosatora i komentatora, od pravnika koji su studirali na talijanskim sveučilištima, čemu se ne protivi vlast. Recepcija ne obuhvaća stvarna prava na nekretninama, osobito seljačka prava, obiteljsko i javno pravo. U Saksoniji se pravo temelji na *Sachsenspiegelu*. Recepcije nema u Švicarskoj, Schleswig-Holsteinu, Hamburgu, Lübecku i Münchenu. U Bavarskoj (Bavarski kodeks iz 1756.) i Tirolu primjenjuje se mješavina recipiranog prava, *Sachsenspiegel* u Tiringiji važi do 1900. Pruski opći zemaljski zakon donesen je 1794.

5.4.2. Stvarno pravo

Prema Margetiću, središnja ustanova je *Gewere* (lat. *vestitura, investitura*). U ranom srednjem vijeku označavala je stvarnu vlast nad stvari, a u XIII. st. postaje samostalan pravni pojam čiji je sadržaj prema Gierkeu u "formalnoj vlasti na stvari, priznatoj od pravnog poretka na osnovi neposredno vidljivog izvanjskog odnosa". Karakteriziraju je neposredna vlast i stvarnopravna ovlast na izvršavanje te vlasti. Ako nema ovlasti, načelno nema ni *Gewere*. To nije forma nekog stvarnog prava, nego je vrsta prava.

Gewere se različito razvija za pokretnine i nekretnine. Kod prvih *Gewere* ima osoba koja vrši neposrednu vlast, tj. „drži“ stvar. Vlasnik pokretninu, dobrovoljno predanu drugome, može tražiti natrag samo od onoga kome ju je predao, a ne i od trećih u čije je ruke ona prešla. U kasnom srednjem vijeku odobrava se tužba na povrat prema trećoj osobi.

Kod nekretnina se očituje u korištenju i uporabi, ne u držanju stvari. Razlikuje se tjelesna i idealna. Prva, *ledigliche* (neposredna, *unmittelbare*), omogućuje ovlašteniku ubirati plodove (slobodnom

seljaku, zakupcu, ne upravitelju i slugi). Tu spada i ovlast osoba koje primaju davanja ili službu (npr. zakupodavac, *senior*), što novija teorija zove posrednom (*mittelbare*). *Gewere* može biti trostruka: seljak ima neposrednu, a posrednu vazal (prima daće i službe) i *senior* (od vazala dobiva službe).

Idealna *Gewere* je pravo koje netko ima na stvari iako nema vlast nad njom, ali je ovlast nesumnjiva, npr. ovlast nasljednika prije nego stupi u nasljedstvo koje drži netko treći. Pravna *Gewere* (*Rechtsgewere*) je ovlast na prava koja su izjednačena s nekretninama, npr. ubiranje maltarine. Tzv. pravu *Gewere* (*die rechte Gewere*) stječe onaj tko godinu i jedan dan bez sudskog osporavanja drži stvar bez pravne osnove.

Gewere služi za obranu od presizanja, za ostvarenje prava (idealna *Gewere*) i starije je sredstvo prijenosa prava na nekretninu. Recepcijom rimskog prava *Gewere* se vezuje uz institut posjeda (*possessio*).

Za razliku od rimskog i modernoga, njemačko pravo ne poznaje suprotnost vlasništva kao neograničena prava, od ograničenih stvarnih prava (prava korištenja, oblici zaloga, tzv. prava stjecanja, npr. pravo prvokupa). U gradovima nastaje slobodno vlasništvo zemlje, dok se izvan njih očuvalo obiteljsko vlasništvo kao "pravo očekivanja" (*Wardunge, Wartrecht*) potomaka na nekretnine predaka. Njihova prodaja dopuštena je u slučaju nužde (npr. otkup iz zarobljenništva, glad). U gradovima je pravo otkupa ograničeno na nekretnine koje su u obitelji barem dvije generacije (*Erbgut*), a stečenom se imovinom (*Kaufgut*) slobodno raspolagalo. *Gründerleihe* je dioba gradskog zemljišta između prvih kolonista, koji stječu nasljedno "zakupno" pravo i vlasništvo građevina na njemu, uz plaćanje "zakupnine" (*census arealis*), slične porezu na nekretnine.

Zajam s kamatama Crkva je zabranila, pa postoji kupoprodaja rente (*Rentekauf*). U knjige se upisuje stvarno pravo na rentu, "prodavatelj" zadržava vlasništvo zemlje, a "kupac" stječe trajno pravo na novčana davanja. Od XVI. st. "prodavatelj" se mogao osloboditi duga vraćanjem iznosa.

U Kölnu 1135. nastaju zemljišne knjige (*Schreinskarten, Schreinsbücher*) u koje se upisuju pravni poslovi o nekretninama sklopljeni pred gradskom vlašću i zaštićeni javnom vjerom. Ranije postoje posebne knjige za nasljedstva, za založne poslove itd., a kasnije se (Danzig) prešlo na sustav realnih folija odvojeno za svaku nekretninu. Konačno upis u gruntovnici dobiva konstitutivan značaj.

Prijenos vlasništva nekretnine obavlja, npr. predajom isprave (*traditio cartae*) što je stvarnopravna karakteristika, kao i franačka *sala* (engl. *sale*), ali se za prijenos vlasništva traži predaja vlasti *Gewere* (*investitura*), npr. napuštanje (*exitus*) zemlje, gašenje ognjišta i ulazak stjecatelja, s gošćenjem gostiju (*sessio triduanus*), a kasnije simbolična investitura s izjavom otuđivatelja da napušta zemlje, tzv. "prepuštanje". Otudivač izručuje stjecatelju slamku (*mit Halm und Mund*, danas fraza "pismeno i usmeno"), a u Saksoniji rukom dodiruje ruku stjecatelja (*mit Hand und Mund*). Prema *Sachsenspiegelu* "prepuštanje" se radi pravne sigurnosti obavlja pred sudom čime se stječe "idealna" *Gewere*. Sud "prepušta" nekretninu stjecatelju uz poziv trećima da ulože prigovor u roku od godine i jednog dana, kada stjecatelj dobiva "pravu" *Gewere*.

Ako pokretnina dođe u posjed nevlasnika bez volje vlasnika, on može zahtijevati povrat. Ako vlasnik svojom voljom preda stvar drugoj osobi i ova je otuđi trećoj, vlasnik može zahtijevati samo naknadu od osobe kojoj je dao stvar, ali ne od trećega ("*Hand wahre Hand*"). *Sachsenspiegel* priznaje zahtjev na povrat ako je drugi u međuvremenu umro. S vremenom jača zaštita poštena stjecatelja, početno povlastica dana Židovima, pa za stvari stečene na sajmu od nepoznate osobe, za stvari stečene od obrtnika i konačno (npr. gradovi Švicarske) svakome poštenom stjecatelju.

Plodove stječe proizvođač (*Sachsenspiegel*: "*Wer säet, der mähet*"). Plodovi pali na tlo pripadaju vlasniku tla. Kod zaloga pokretnina od XIII. st. smatra se da pokretnina prelazi u vlasništvo vjerovnika (*Verfallpfand*), a dužnik ne odgovara ni za slučajnu propast stvari. Od XIII. st. propašću stvari dug ne utrnjuje, zalog se sudski prodaje (*verkauffpfand*), a višak vraća dužniku, ali vjerovnik više nema pravo uporabe zaloga. Postoji i zalog pokretnina bez prijenosa posjeda (npr. brodovi, skladišta) pri čemu dužnik plaća "zakupninu" ili se obvezuje da stvari neće udaljiti s tog mjesta.

5.4.3. Obvezno pravo

Prema Margetiću, u ugovorima mali novčani iznos, koji ranije simbolizira naplativost ugovora (*Handgeld, Leitkauf*, u Vinodolskom zakonu *likuf*), prerasta u sredstvo perfektuiranja posla. Obvezujuće obećanje (*gelovede, Geliibde, votum*) daje se pružanjem ruke i izgovaranjem riječi (*mit Hand und Mund*), a valjano je i utuživo bez obzira je li prethodno, npr. isplaćen zajam, što je slično rimskoj stipulaciji. Od kraja XIII. st. postupno se napušta formalizam i priznaje se valjanost neformalnih očitovanja volje.

Dužnik obećaje da će, ako ne ispuni obvezu, na zahtjev vjerovnika poći u zatvor ili gostionicu dok ne plati dug, sam plaćajući troškove boravka. Jamac daje posebno obećanje, a u pravilu odgovara kao solidaran dužnik. Ugovor se sklapa pred i sudom ili župnikom, a širi se primjena isprave s pečatom. Papiri na donositelja šire se od XIII. st. zbog ograničenosti sudskog zastupanja i nemogućnosti prijenosa duga bez sudjelovanja dužnika.

5.4.4. Bračno, obiteljsko i nasljedno pravo

Prema Margetiću, srodstvo se računa po sustavu parentela, prvu parentelu čine potomci, drugu roditelji i njihovi potomci, treću djed i baka i potomci. U parenteli je bliži onaj koji je bliži roditeljima na njenom čelu. Računa se samo jedan, dulji, krak srodstva, npr. djeca braće su u 2. stupnju srodstva, a dijete jednog brata i unuk drugoga, te unuci braće su u 3. stupnju.

Do XI. st. brak se osniva javnim zarukama i predajom zaručnice. Zaruke, tj. sporazum o budućem braku (*sponsalia de futuro matrimonio*) razlikuju se od sporazuma o braku (*sponsalia de praesenti matrimonio*). Od XII. st., pod utjecajem Crkve traži se suglasnost mladenaca, a za perfekciju konzumiranje (tjelesno sjedinjenje, *copula carnalis*). Od IV. lateranskog koncila 1215. brak se sklapa pred župnikom i svjedocima, ali se priznaje i neformalna suglasnost. Crkva razlikuje bračne zapreke (*impedimenta dirimentia*) koje brak čine ništetnim, od bračne zabrane (*impedimenta impediencia*) koja zabranjuje brak, ali neće se poništiti ako se sklopi. Razvod braka je moguć u nekonzumiranom braku, inače je dopuštena rastava od stola i postelje (*separatio quoad thorum et mensam*).

Žena je družica muža, njen se položaj poboljšao iako je on njen zakonski zastupnik, a dobiva i nasljedno pravo spram muža. Kod imovinskih odnosa bračnih drugova postoji raznolikost. U *Sachsenspiegelu* postoji, tzv. zajednica upravljanja uz odvojenost imovine. Muž upravlja imovinom žene, ali za otuđenje treba njenu suglasnost. Prestankom braka muž mora odvojiti nekretnine kako ih je primio, bez povećanja ili umanjenja. Pravno nasljeđivanja bračnog druga nije priznato.

Zajednica pokretnina i stečenih dobara vlada na područjima franačkog prava, Bavarskoj, Austriji itd. Za dugove nastale u braku odgovaraju oba bračna druga, ali udovica može odustati od zajednice imovine i oslobađa se odgovornosti. Prestankom braka bez djece zajednička imovina dijeli se na dva jednaka dijela, a kod franačke podjela 2/3 pripadaju mužu, a 1/3 ženi. Ako ima djece, bračni drug dobiva pokretnine, a djeca nekretnine, bez obzira jesu li dio zajedničke imovine ili pripadaju jednom roditelju. U Westfaliji u braku bez djece postoji zajednica stečene imovine. Opća zajednica unesene i stečene imovine je raširena u Njemačkoj, ali različito shvaćena. Pokretninama upravlja muž, a nekretninama zajednički. Na sjeverozapadu se nakon prestanka braka imovina dijeli napola, u Šleziji, Češkoj i Moravskoj udovica dobiva 1/3, a udovac ili 2/3 ili cjelokupnu imovinu. Ako ima djece, po prestanku braka zajednica imovine se nastavlja. Bračni ugovor mogao je predvidjeti druge mogućnosti, npr. odredbe o imovini koju muž obećaje ženi (*Morgengabe, Wittum, dos*) ili žena mužu (*Ehesteuer, maritagium*). U Austriji, Češkoj i Moravskoj *Morgengabe* (češki *veno*, slov. *jutrna*) mora biti 50% veća od ženina obećanja mužu. Posljedica ugovora je odvojenost imovine supružnika i zajednica upravljanja.

Poslovna sposobnost osobe ne ovisi o dobi, već o sposobnosti aktivnog života u zajednici, osobito vojnoj. U protivnom, imovinu nasljeđuju oni koji imaju virtualno nasljedno pravo.

***Sachsenspiegel, Otudivanje zemljišta* (Margetić, Opća, str. 100-101)**

I, 52, 1. Bez suglasnosti nasljednika (erve) i bez sudskog svjedočenja nitko ne može otuđiti svoje zemljište ili svoje ljude (...). 2. Sve pokretnine otuđuju se bez suglasnosti nasljednika (...) ali uz uvjet da se može opasan, s mačem i sa štitom popeti na konja (...).

Prema Margetiću, sustav parentela daje prednost nasljeđivanju roditelja pred braćom, pravo reprezentacije u prvoj parenteli prihvaćeno je tek koncem XV. st., a u drugoj početkom XVI. st.. Negdje braća imaju prednost pred roditeljima, u drugdje su izjednačeni. Raširen je *ius recadentiae*, pravo da u braku bez djece rođaci muža naslijede imovinu s njihove strane, a ženini onu iz njene obitelji (*paterna paternis, materna maternis*). Negdje se ta ostavina dijelila rođacima napola. Ako braća imaju prednost pred roditeljima ili su izjednačena, otac i majka mogu zahtijevati povrat imovine koju je dijete umrlo bez potomstva dobilo od njih (*Wiederanfall*). Jednako bliski nasljednici, npr. braća dijele po načelu da stariji dijeli, a mlađi bira. Djeca koja stupanjem u brak, emancipacijom i sl. dobiju svoj dio, moraju primljeno vratiti u ostavinu. Udana kći koja je dobila opremu, ne nasljeđuje majčinu imovinu, ali sudjeluje u diobi očeve.

Legati su mogući uz stjecanje *Gewere* i uz pravo prigovora rođaka tijekom godine i 1 dana. Do XIII. st. uobičajene su dvostrane raspoložbe *mortis causa*. Kasnije se pojavljuju prave oporuke, jednostrani opozivi pravni poslovi pred organom javne vlasti.

5.4.5. Kazneno pravo

Razlikuju se zločini (*Ungerichte*) i prijestupi (*Frevel*). Zločini su teža djela, npr. umorstvo i razbojništvo, a kazne su smrt ili osakaćenje. Prijestupi se kažnjavaju tjelesno i novčano. Utvrđuje se i subjektivni element djela. Teže se kažnjava potajno ubojstvo sa skrivanjem leša (*Mord*) od običnoga (*Manslag*). Nehaj (*warlose*) se ne kažnjava, a slučaj i nehaj slabo se razlikuju. Pokušaj poznaju tek mlađa gradska prava. Pomaganje, suučesništvo i nagovaranje malo se spominju. Po *Sachsenspiegelu* ubojica napadača rođacima plaća vraždu (*Wergeld*), a mlađi *Schwabenspiegel* za opravdanu nužnu obranu (npr. nenadani napad) više ne predviđa vraždu. Kada oštećeni ne može dobiti zaštitu od suda može primijeniti samozaštitu (*Faustrecht*, pravo šake).

U XVI. st. dolazi do kodifikacija pod utjecajem običajnog, kanonskog i talijansko-rimskog prava jer se kazneno pravo shvaća kao javno. Bamberški krivični zakon z 1507. sadrži uglavnom postupovno pravo. Bio je temelj jedinog carskog zakona *Constitutio criminalis Carolina* 1532. koji je supsidijaran spram zemaljskih prava. Karolina sadrži okrutne kazne: trganje tijela, zakapanje na smrt, čupanje jezika, osljepljivanje itd. Vremenom se kazna počinje smatrati manje odmazdom, a više sredstvom popravljivanja počinitelja. Saksonski pravnik Benedikt Carpzov je 1638. napisao djelo *Practica nova imperialis saxonica rerum criminalium*. Marija Terezija je 1768. donijela *Constitutio criminalis Theresiana*, a Josip II. 1787. prihvaća načelo legaliteta, *nullum crimen nulla poena sine lege* i napušta arbitrarnost.

5.4.6. Sudski postupak

Razlikovali su se feudalni, crkveni i gradski sudovi. Prema Margetiću, razlikuju se građanske, kaznene i mješovite tužbe. Postupak se vodi temeljem privatne tužbe, usmeno i javno. Predsjednik suda (*Richter*) bira prisjednike (skabini, *Schöffen*) koji donose presudu, a predsjednik vodi strogo formalan postupak. Ako stranka pogrešno izgovori formulu gubi

spor. Zato ih izgovaraju druge osobe u ime stranke (hrv. *govorčin*). One nisu zastupnici pa u slučaju pogreške stranka bez posljedice odustaje i uzima novu osobu.

Prema Margetiću, kazneni postupak počinje povikom (*Sachsenspiegel: Gerüchte, Bamberg: Waffenschrei*, Vinodolski zakon: *Pomagajte.*) i emotivnom tužbom (*Klage*, tužbalica, zapomaganje). Tužitelj daje jamce za utemeljenost tužbe, a u suprotnom čeka postupak u pritvoru. Tuženi se u pravilu mora pojaviti nakon 3 poziva ili se privremeno stavlja izvan zakona (*Verfesten, Vervesten*), ali se u roku 6 tjedana može odazvati i opravdati. U protivnom se izopćuje (*Acht*), što nakon jedne godine postaje konačno (*Overache*), ali može ga pomilovati kralj. Dokazna sredstva su: prisega tužitelja, obično uz 6 svjedoka (*Getüge, selve sevede*), sudski dvoboj i Božji sud (*Sachsenspiegel: držanje usijana željeza u kotlu ključale vode*). Stranac bez svjedoka sam polaže prisegu. Ako predsjednik suda sazna za zločin, nastupa kao tužitelj (*Getüge*) i svjedoči, a skabini donose presudu. Optuženi se, ako nema dokaza, već samo indicije (*Inzichten*) brani očišćujućom prisegom (*purgatio canonica, Unscult*). Zločinac uhvaćen na djelu može se nekažnjeno ubiti, ali se tužbom protiv njega utvrđuje dopuštenost ubojstva. Vremenom se dopustilo hvatanje "škodljive osobe" (*homines nocivi*). Uz prisegu 6 porotnika (*Übersiebnung*) da su zločinci, započinje sumaran postupak protiv njih. U Bavarskoj i Austriji u XIII. st. povjerljive osobe na tajnim sjednicama (*consilium secretum*) prisegom prokazuju osobe s kojima se postupa kao sa zločincima uhvaćenim na djelu. "Gradski tužitelj" brine da se predmnijevani počinitelj zatvori i pribave dokazi i torturom jer je priznanje "kraljica" dokaza (*confessio est regina probationum*). Utvrđivanje činjeničnog stanja prelazi na sud i zamjenjuje tužbu s prisegom čime se uvodi inkvizicijski postupak. Uvodi se javni tužitelj (*fiskalat*) i progon po službenoj dužnosti. U postupku se od XVIII. st. razlikuje generalna inkvizicija s utvrđivanjem zločina i *corpus delicti*, od specijalne koja počinje zatvaranjem osumnjičenoga. Radnje u postupku se zapisuju, jer presudu potvrđuje viši sud, a tražilo se i mišljenje pravnih fakulteta. Položaj optuženoga je loš zbog tajnosti postupka, male mogućnosti sudjelovanja u radu suda, npr. postavka Carpzova da je kod teško dokazivih zločina za osudu dovoljna sumnja, te zbog torture koja je ukinuta u XVIII. st., npr. 1756. u Pruskoj.

Prema Margetiću, u građanskom postupku tužbe bez navoda dokaza tuženi može odbiti očišćujućom prisegom. Sud odlučuje čiji su dokazi uvjerljiviji, pa stranci za koju smatra da je dala jače dokaze daje pravo na prisegu, čime okončava spor. Prednost ima isprava, a sudska isprava ne može se pobijati. Ovrha se po *Sachsenspiegelu* provodi predajom dužnika u vlast vjerovnika kao sluge koji odrađuje dug. Kasnije se prvo provodi pljenidba pokretnina pa nekretnina, a tek na kraju osobno izvršenje. Osuđeni dužnik ide u zatvor ako je insolventan i postoji mogućnost bijega. Od XIII. st. pojavljuje se stečajni postupak. Od XIV. st. prevladava talijansko-kanonski postupak uz primjenu raspravnog načela i pismene tužbe. Od XVI. st. u tužbi treba navesti činjenice i dokaze. Sudac je vezan dokaznim pravilima: pun dokaz su 2 svjedoka i zapečaćena isprava (*instrumentum garantigiatum*), poslovne knjige treba ojačati prisegom (*Bucheid*). U Saksoniji zakoni od XVI. st. i djelo Carpzova *Processus iuris in foro saxonico* (1657.) pojednostavnjuju postupak. Nove činjenice i dokaze, uz neka ograničenja, moglo se ponuditi čak u žalbenom postupku.

6. UGARSKA

6.1. Povijest

Mađare (ugro-finski *mon* govoriti i *er* čovjek) neki poistovjećuju s Hunima koji prelaze Volgu 375. i pokoravaju ih. Nakon smrti Atila 453. podložni narodi se bune, a Huni se povlače između Dona i Volge. Kazari vladaju Onogurima ("Deset naroda", tur. *On Ogu*, slav. Ugri), plemenskim savezom u koji ulaze i Mađari. U Karpatskom bazenu (Velika ravnicama, Prekodunavlje i Erdelj) žive Germani. Langobardi su pobijedili Gepide uz pomoć Avara, čiji kagan Bayan 568. vlada bazenom. S Avarima dolaze Slaveni, a oko 670. bugarsko-turska plemena. Pod Arpadom 895./96., 7 mađarskih plemena prodire preko Karpata. Oni 905. ruše državu moravskih Slavena i haraju Europom. Upadaju u Češku, Sasku i Tiringiju, preko Slovenije do Rima i Otranta, Konstantinopolja, Francusku do Lorene, Pariza, Orleansa i Garonne, njemačke krajeve do Bremena dok ih kralj Henrik nije porazio 933. Bulcsú u Bizantu 948. prima kršćanstvo. Njemački car Oton I., utemeljitelj Svetoga Rimskog Carstva, porazio ih je 955. kod Augsburga, te napuštaju nomadski život.

Vajk, kršten kao Stjepan (997.-1038.), organizirao je patrimonijalnu državu na teritorijalnom načelu, slomivši otpor rodovskih starješina. Godine 1000. kruni se za vladara. Ladislav, sv. (1077.-1095.) u sukobu pape i cara staje na papinu stranu, kako bi se oslobodio njemačkog utjecaja, ali nije postao papin vazal. Osvojio je Slavoniju dok je Bizant zauzet ratom protiv Turaka-Seldžuka. Bizant šalje Kumane, koji su omeli osvajanje. Koloman (Beuclerc 1095.-1116.) nećak Ladislava stvara personalnu uniju Ugarske i Hrvatske 1102.

6.2. Državno uređenje

Za doseljavanja vlast dijele tri zapovjednika: Arpád je *gyula*, vrhovni vojni zapovjednik, *Kurszán kende*, zapovjednik ratnika, a *Tétény harka*. Prema rodovskom načelu 5 do 6 rodova čini pleme. Na čelu roda je vođa (*fő*), a uz njega ratnici (*jobbágy*). *Gyule* su u Erdelju s vremenom gotovo potpuno osamostalili.

Stjepan je organizirao državu na teritorijalnom principu. Na čelu države je kralj. Ne važi načelo primogeniture, da najstariji zakoniti sin nasljeđuje prijestolje, te su česte borbe s pristašama seniorata, da vladar postaje najstariji muški član dinastije, obično kraljev brat. Stjepan je čelnicima rodova oduzeo utvrde, 2/3 zemljišta sa žiteljima i osnovao županije. Zemljište pripada kralju, koji pojedincima

daje puno vlasništvo uz obvezu vojne službe. Zemlja se dijeli na okruge (*megye*), na čelu im je kraljev službenik župan (*ispán*). Stjepan je uredio crkvenu organizaciju. Svakih 10 sela mora izgraditi župnu crkvu i uzdržavati svećenika. Županije približno odgovaraju dekanatima. U državi je 10 biskupija, a dvije su nadbiskupije (Ostrogon i Kaloča).

Mađari su u izgradnji države preuzeli mnoge pravne institute koje su zatekli u slaviziranoj Panoniji, npr. *kiralyi szólga* (kraljev sluga, plemić), *nadorispan* (na dvoru špan, dvorski župan), *tavernik* (osoba nadležna za kraljeve prihode, dolazi od riječi tovar), *pristaldus* (pristav), *szállas* (zalaznina, *descensus*), *pravda* (božji sud) itd.

Sudstvo. Na čelu sudstva je kralj koji svake godine u određene dane sudi plemićima, a zamjenjuje ga palatin, koji veće sporove ne može presuditi bez znanja kralja. Sudi i kraljev sin, uz suglasnost oca. Pravo suđenja ima i knez, ali ne sudi u sporovima o zemljama plemića, o čemu odlučuje kralj. Ovlast dvorskog suca vezana je uz dvor. Niži sudski organi su kraljevi suci, koji mogu imati zamjenika, čija se ovlast vezuje uz njihov sud ("dvor") i satnici.

Zlatna bula Andrije II., članak 1. O svečanosti Svetog kralja, koju treba slaviti svake godine. (prijevod prema Margetić, Opća, str. 107-113)

Utvrđujemo da smo obavezni svake godine blagdan Svetoga kralja proslaviti u Stolnom Biogradu, osim ako ne bismo bili spriječeni važnim poslom ili bolešću. 1. Ako pak ne budemo mogli prisustvovati, bit će bezuvjetno tamo palatin umjesto nas i u naše ime saslušati sporove. Svi plemići (servientes) koji budu htjeli, neka tamo slobodno dođu.

Članak 5. O ovlaštenju kneževa i kraljevih sudaca.

Kneževi (comites parochiani) neka ne vode sporove o plemićkim zemljama, nego o novčanim pitanjima i desetinama. 1. Satnici (comites curiae parochiani) neka ne sude nikom, osim podložnicima svoje tvrđave (castris). 2. Kraljevski suci (bilochi regales) neka sude kradljivcima i razbojnicima, ali u nazočnosti kneževa.

Članak 8. O vlasti palatina i o zamjenicima sudaca.

Palatin neka sudi sve ljude našeg kraljevstva bez razlike. 1. Ali, sporove plemića, što se odnose na gubitak glave ili uništenje posjeda, ne mogu dovršiti bez našeg znanja. 2. Suci neka nemaju zamjenike, osim jednoga, na svom dvoru.

Članak 9. O ovlaštenju dvorskog suda.

Naš dvorski sudac, dok boravi na dvoru, može svima suditi, a spor, započet na dvoru, treba tamo i dovršiti. 1. Ali, dok prebiva na svojem posjedu, ne može dati pristava niti pozvati stranke.

Članak 18. O ovlaštenjima plemića da idu sinu i o sporovima započetim pred kraljevim sinom.

Nadalje, plemići, nakon što prime od nas odobrenje, mogu slobodno ići našem sinu, kao od višega nižem, i zbog toga neće se uništavati njihove posjede. 1. Onoga, koji je osuđen pravilnim sudskim postupkom našega sina, ili onoga protiv koga je započeo spor pred njime, prije nego što se pred njime, ne dovrši – nećemo primati, a obratno i naš sin.

6.3. Društvo

Na čelu rodova je rodovsko plemstvo, velikaši (*jobagioni*). Župani, kraljeva pratnja i osobe kojima je on dao posjede su novo plemstvo (*servientes regis, kiralyi szólga*). Povlašteni se kasnije zovu plemstvo (*nobiles*). Između plemića i podanika je međusloj tvrđavnih vojnika (gradukmetovi, *jobagiones castris*). Oni za vojnu službu dobivaju zemljište u trajni stvarnopravni zakup. Neki su, npr. u Slavoniji odlukom sabora 1273., priznati za plemstvo, dok su drugi postali kmetovi. Podanici koji se u utvrdama bave nevojničkim, poljoprivrednim zanimanjima zovu se *castrenses*.

Kralj je plemstvu Zlatnom bulom priznao značajne privilegije. Nisu dužni plaćati poreze i davanja, a kralj im neće odsjedati na posjedima (zalaznina). I Crkva je oslobođena plaćanja poreza. Kralj više nema prava nad neobrađenim zemljištima, šumama i pašnjacima plemića. Dvorsko plemstvo ne smije zalaziti u sela plemića. Prijelaz s patrimonijalne u stalešku državu označava priznanje punog vlasništva plemića nad zemljištem i sloboda oporučivanja ako nema sinova. Kćerima je priznata tzv. ženska četvrtina. Kralj ima vlasništvo nad nekim zemljama izvan Ugarske, npr. Slavoniji, čiji posjednici plaćaju *marturinu*, kunovinu, porez koji se plaćao u kožama kune, a kasnije u novcu. Slavoniju je Ladislav I. osvojio "mačem" (*ius gladii*) te ima vlasništvo zemljišta. Koloman stanovništvu priznaje posjed zemlje uz plaćanje marturine, kao i Andrija II. u Zlatnoj buli. Kralju ostaje pravo na 2/3 prihoda utvrda koje je uveo kralj Stjepan.

Vojna obveza plemstva je ograničena na obrambeni rat, dok se u napadački ide na trošak kralja. Ako u ratu pogine velikaš, njegov sin ili brat dobiva odgovarajući položaj, a sina plemića (*servientes*

regis) kralj nagrađuje po svojoj volji.

Kralj je kovanjem novca manje vrijednosti i prinudnom zamjenom staroga, tadašnjim oblikom "inflacije" ostvarivao značajne prihode, što Zlatna bula dopušta samo jednom godišnje.

Članak 3. O slobodi plemićkih i crkvenih zemalja.

Nećemo dati sabirati nikakav porez (collecta) ni novčane doprinose (libras denariorum) na teret plemićkih zemalja. 1. Niti ćemo navraćati (descendemus) u kuće i sela osim pozvani. 2. Nikakav porez nećemo sabirati na teret crkvenih podanika.

Članak 4. O ovlaštenju plemića da raspolaže svojim posjedima.

Ako umre neki plemić bez sina, neka četvrtinu njegova posjeda dobije kći, a o ostalome neka raspoloži, kako bude htio.

Članak 7. O vojsci, koju kralj vodi izvan kraljevstva.

Ako kralj hoće voditi vojsku izvan kraljevstva, plemići nisu dužni ići s njime, osim na njegov teret. A po povratku neka ne vodi vojni postupak protiv njih. 1. Ako pak od neprijatelja dođe vojska protiv kraljevstva, svi su dužni ići. 2. Nadalje, ako hoćemo voditi vojsku izvan kraljevstva i krenemo s vojskom, svi oni koji imaju županije (comitatus), dužni su ići s nama na naš teret.

Članak 10. O nagradi sinova barona, palih u ratu.

Ako neki viši službenik (jobagio), koji ima položaj u vojsci, umre, njegovu sinu ili bratu treba dati odgovarajući položaj. 1. Ako je pak (obični) plemić tako umro, obdarit će se njegova sina kako se kralju sviđi.

Članak 15. O konjušarima, psarima i sokolarima.

Neka se konjušari, psari i sokolari ne usude navraćati (descendere) u sela plemića.

Članak 22. O kraljevskim svinjama.

Nadalje naše svinje u šumama i livadama plemića, neka ne pasu protiv njihove volje.

Članak 23. O novim novcima.

Nadalje, naš novi novac neka bude na snazi kroz godinu dana, od Uskrsa do Uskrsa. 1. A denari neka budu takvi, kakvi su bili za kralja Bele.

Članak 27. O plaćanju marturina.

Marturine neka se plaćaju po pravnom običaju, utvrđenom od kralja Kolomana.

Članak 29. O prihodima kneza i kraljevskim.

Kneževi neka koriste samo prava komitata, a ostalo što pripada kralju, tj. čabrovi, daće, volovi i dva dijela (prihoda) tvrđava neka dobije kralj.

Plemstvo štiti povlašteni položaj ograničavanjem kralja da dodjeljuje više službe strancima, te komitate (kneževine) novim službenicima. Ipak, strancima koji su se doselili u gradove (*gosti*) priznaju se dane slobode.

Članak 11. Gosti ili inozemci – kako se postavljaju na visoke časti.

Ako gosti, naime časni ljudi, dođu u kraljevstvo, neće se postavljati na visoke časti (dignitates) bez kraljeva vijeća.

Članak 16. Neka se čitavi komitati ne podjeljuju na trajno.

Nećemo podjeljivati čitave komitate ili slične časti kao da su zemlje ili posjedi.

Članak 24. Ismaeliti i Židovi neka ne drže gospodarske položaje.

Predstojnici kovnica, solana i poreza neka budu plemeniti ljudi našeg kraljevstva. 1. To ne mogu biti Ismaeliti i Židovi.

Članak 26. Posjede neka se ne podjeljuje izvan kraljevstva.

Nadalje, posjede neka se ne podjeljuje izvan kraljevstva. 1. Ako su neki bili podijeljeni ili prodani, neka se dadu ljudima našega kraljevstva na otkup.

Članak 19. O slobodi seljaka i gosta.

Vojni službenici tvrđava (jobagiones castrorum) neka imaju slobodu, koju je utvrdio kralj Stjepan. 1. Isto i gosti bilo koje narodnosti, neka žive po slobodi koja im je početno dodijeljena.

Crkva ima pravo prikupljanja desetina, ali u naturi, a ne u novcu. No biskupi i njihovi podanici oslobođeni su plaćanja desetina u korist kralja.

Članak 20. O desetinama.

Desetine neka se ne otkupljuju novcem, nego plaćaju onako kako zemlja proizvodi vino i žito. 1. Ako se biskupi budu usprotivili, nećemo im pomoći.

Članak 21. Biskupi neka ne davaju desetine kraljevskim konjima i neka njihovi podanici ne donose desetine na kraljevske posjede.

Biskupi neka ne davaju desetine za naše konje iz plemićkih posjeda, a također i njihovi podanici neka ne budu obavezni donositi desetine na kraljevske posjede.

6.4. Pravo

6.4.1. Zlatna bula - Prava i slobode podanika

Zlatna bula Andrije II. iz 1222. označava prijelaz iz partimonijalne u stalešku državu. Sadrži odredbe o pravima podanika, koje bi danas tumačili kao temeljna ljudska prava i slobode. Najvažnije je pravo otpora i protivljenja (*ius resistendi et contradicendi*). Plemstvo se može oružjem pobuniti protiv vlasti, tj. kralja ako krši povlastice iz Zlatne bule. Važno ga je usporediti s istovrsnom, ali poznatijom odredbom Magna Carte kralja Ivana bez Zemlje 1215. u Engleskoj.

Kralj ne može zatvoriti podanika bez sudskog poziva i postupka. Državnim službenicima zabranjeno je tlačiti i ugnjetavati niže slojeve, kao i podanike koji žive na području njihove uprave, te će im nakon sudske presude vratiti oteto. Nikome ne može biti oduzeta imovina stečena pošteno. Supruzi se ne oduzima miraz, ako je muž osuđen ili poginuo u dvoboju. Jedna osoba ne može obnašati više državnih funkcija. Moćni ljudi ne smiju ometati sud i izvršenje pravde, braneci osuđene osobe.

Članak 2. Neka se nikoga ne osudi, ako ne bude pozvan.

Hoćemo da ih ni mi ni naši nasljednici ni u koje vrijeme ne zatvaramo ili uništavamo za volju nekoga moćnoga čovjeka, ako nisu prethodno pozvani i osuđeni u sudskom postupku.

Članak 12. O mirazima žena onih koji su umrli na bilo koji način.

Žene umrlih ili osuđenih na smrt sudskom presudom ili palih u dvoboju ili na bilo koji način (umrlih) neće se lišavati njihova miraza.

Članak 13. Neka se seljake i ostalu sirotinju ne tlači od strane moćnih ljudi.

Kad naši službenici (jobagiones) slijede dvor ili bilo kamo krunu, neka ne tlače i ne pljačkaju siromašne ljude.

Članak 14. O knezu koji upropaštava podanike svoje tvrđave.

Nadalje, ako se neki knez ne ponaša dolično prema obvezama svojega komitata ili upropaštava podanike svoje tvrđave, nakon što bude osuđen u vezi s time, neka se sramotno pred cijelim kraljevstvom liši svoje časti i neka povrati što je oteo.

Članak 17. Neka se nitko ne lišava stečenih posjeda.

Neka se nitko nikada ne lišava posjeda, što ih je stekao poštenom službom.

Članak 28. O osuđenima na sudu da ih se ne brani.

Ako je netko u redovnim sudskom postupku bio osuđen, nitko od moćnih ljudi neka ga ne brani.

Članak 30. Neka nitko osim palatina, bana i dvorskih sudaca, kralja i kraljice nema dvije časti.

Nadalje osim ovih četiri služba (jobagiones), naime palatina, bana, dvorskih sudaca, kralja i kraljice, neka nitko ne drži dvije časti.

Članak 31. Neka se prednji članovi ovjere na pismeno i stalnim pečatom i pošalju na čuvanje u razna mjesta te tamo pohrane.

(...) 2. Ako bismo pak mi ili neki od naših nasljednika ikad htjeli raditi protiv ove naše odredbe, neka imaju pravo, bez ikakve povrede vrijednosti (sine nota alicuius infidelitatis), kako biskupi tako i ostali službenici i plemići kraljevstva, svi pojedini prisutni i budući i potomci, da se odupru i suprotstave (resistendi et contradicendi) nama i našim nasljednicima.

6.4.2. Kazneno pravo

Za ubojstvo s napadom plaća se kazna u korist kralja, rođaka ubijenoga, iznos u korist sudaca i posrednika. Koloman se bori protiv predrasuda o vješticama.

Zakoni Stjepana I., Ubojstvo, knjiga III.

"Glava 13. Ako tko nekoga ubije slučajno, plaća 12 penza zlata (...) 1. Ako pak slobodan čovjek ubije nečijeg roba, daje drugog roba ili plaća cijenu (...)."

"Glava 16. Ako netko zapaljen srdžbom i ponesen ohološću učini ubojstvo po vlastitoj pobudi (homicidium spontaneum) neka zna da će po odluci našeg vrhovnog savjeta trebati dati 110 penza zlata. 1. Od toga 50 ide kraljevoj blagajni, drugih 50 rođacima, a 10 arbitrima i posrednicima (...)."

Zakoni kralja Kolomana, O vješticama (knjiga I.)

"Glava 57. O vješticama, koje zapravo ne postoje, neka ne bude nikakvih sudskih ispitivanja."

6.4.3. Sudski postupak

Predviđeni su uvjeti za primjenu božjeg suda. Ako selo sumnja da je netko kradljivac, ali nemaju dokaza, svi moraju podići tužbu. Tada se optuženi podvrgava božjem sudu, nošenjem usijanog željeza. Ako je nevin, tj. ako rana počne zacjeljivati, selo plaća svećeniku naknadu za postupak, dok optuženi ne dobiva ništa. Seljaci nemaju pravo "razgrabiti" imovinu krivca, koja pripada kralju, a selo dobiva 1/4. Za Kolomana se božji sud premještanjem u sjedište biskupije nastoji "objektivizirati" i izbjeći postupovne nepravilnosti. Ovakve tužbe ukinuo je Andrija II.

Zakoni kralja Ladislava I., Kolektivna odgovornost (knjiga II.)

"Glava 4. Ako nekoga prokaže (proclamaverit) cijelo selo za tata, neka se dokazuje sudom (judicio). 1. Ako se utvrdi da je nevin, selo plaća samo jednu penzu svećeniku. Ako je dokazano optuženome božjim sudom da je kriv, lišava ga se cijelog imetka i predaje kralju, a stanovnicima sela daje se četvrtina."

Zakoni kralja Kolomana, Božji sud, O vješticama (knjiga I.)

"Glava 22. Božji sud željezom ili vodom ne smije se vršiti u običnoj crkvi, nego u biskupskom sjedištu, većim prepoštijama, kao npr. požunskoj i njitranskoj."

Zlatna bula Andrije II., Članak 6. O zakletvi podanicima, neka ne imenuju kradljivce.

Nadalje, podanici, zakleti zajedno, ne mogu (više) imenovati kradljivce, kao što se to običavalo.

7. BIZANT

7.1. Povijest

Bizantska država je nastavak Rimskog Carstva, ali postoje i neke razlike, iako su Bizantinci sebe nazivali Rimljanima (grč. Romeji), a sam naziv Bizant nastao je tek u XVI. st. Rim obuhvaća prostor Sredozemnoga i većeg dijela i naroda Europe te sadrži ideju univerzalnog carstva (*imperium mundi*) s iznimkom Perzije. Bizant se kao nasljednik Rima zanosi idejom univerzalizma (npr. u doba cara Justinijana 527.-565.), ali u najboljem slučaju bio je tek jedna od velesila pa s vremenom priznaje titulu cara franačkom i bugarskom vladaru. Prema Ostrogorskom Bizant karakteriziraju grčka kultura, rimsko državno uređenje i kršćanstvo.

Razlikuje se: 1. ranobizantsko doba (395.– sredina IX. st.). Car Konstantin 324. gradi Konstantinopol (Carigrad) na mjestu stare grčke kolonije Bizant. Teoretski jedinstveno carstvo dijeli se još za cara Dioklecijana. Teodozije (375.-395.) za kratko ujedinjuje državu, koja se poslije njegove smrti konačno dijeli na istočni i zapadni dio. Zapadno carstvo srušeno je 476. Istočno carstvo je naseljenije i gospodarski jače. Bizant je sredozemna velesila koja vrhunac doživljava za Justinijana, ali nakon toga se mora boriti protiv Perzije i nadirućih Slavena. Car Heraklije (610.-641.) pobijedio je Avare i Slavene koji su opsjedali Carigrad, ali nije spriječio naseljavanje već im daje zemlju, a potom je konačno pobijedio Perziju. No tada se javlja nov neprijatelj – Arapi. Oko 680. god. na Balkan se doseljavaju Bugari. Od rimske civilizacije prelazi se od VII. do IX. st na grčku, s latinskog na grčki, službenici dobivaju grčke nazive. U doba cara Lava III. (714.-741.) 726. dolazi do sukoba sa Crkvom i zabrane kulta ikona, što se nastavlja za njegova sina Konstantina V. (741.-775.), ali je 842. kult opet dopušten. Protivnici ikona bili su ikonoklasti (ikonoborci), a pobornici ikonoduli (ikonofili). 2. doba makedonske dinastije (867.-1025.) započinje vladavinom cara Bazilija I. (867.-886.) i Lava VI. (886.-912.) pa sve do Bazilija II. (976.-1025.) kada je država na vrhuncu moći, te se prostire od Jadrana i Dunava do Eufrata. 3. vlast civilnog plemstva, doba Komnena i prvi pad carstva (1025.-1204.). Država slabi tijekom vlasti civilnog plemstva zapostavljajući obranu što koriste Normani sa Sicilije, Turci Seldžuci i Južni Slaveni koji se nastoje osloboditi bizantskog utjecaja. Obnova počinje u doba dinastije Komnen i vlasti vojnog plemstva za cara Alekseja I. koja vlada do smrti Emanuela Komnena 1180. Nakon toga prijeti opasnost od križara i Venecije koji su 1204. osvojili Carigrad i tu osnovali Latinsko carstvo i druge državice. 4. kasnobizantsko doba (1261.-1453.) je doba propadanja. Obnova carstva počinje iz, tzv. Nicejskog carstva koje osvaja Carigrad na čelu s Mihajlom VIII. Paleologom, ali nije obnovljena vlast nad Balkanom i Malom Azijom. Carstvo se bori protiv srpske države i Turaka Osmanlija.

Moć države temelji se na položaju Konstantinopola koji je središte sredozemne, a i šire trgovine, što donosi velike prihode. Vojna snaga države temelji se na velikom broju seljaka vojnika, *stratiota*. U Maloj Aziji dobivaju poljoprivredna imanja srednje veličine uz obvezu vojne službe na konju i s oružjem. Mala Azija je u trenutku smrti Bazilija II. 1025. u vlasti Bizanta, no stoljeće kasnije gubi preko polovice područja, a 1300. taj je prostor u vlasti Turaka. Konstantinopol gubi ulogu trgovačkog središta u korist Mletaka, Pize i Genove. Bizant je prestao igrati važniju ulogu, a XIV. i prva polovica XV. st. su agonija koju je 1453. dovršilo tursko osvajanje Konstantinopola.

7.2. Državno uređenje

Do kraja postojanja država je autokratska, centralistička i birokratska monarhija. U prvoj je fazi i teokratska, jer je vladar poglavar crkve (cezaropapizam). I kasnije ostaje premoć cara nad patrijarhom. Car (*august*) se od VII. st. grčki zove *basileus* i *autokrator* (samodržatelj). On ima vrhovnu zakonodavnu, sudsku, izvršnu, vojnu i crkvenu vlast te je najveći posjednik. Položaj formalno nije nasljedan, ali uzimanjem sinova ili srodnika za suvladara čuva se vlast dinastije. Državne službenike imenuje car koji su mu odgovorni. Službenici do VII. st. nose rimske nazive.

Ministar carske kuće (*magister officiorum*) stoji na čelu carske garde, službe sigurnosti i međunarodnih odnosa. Kvestor dvora (*quaestor sacri palatii*) na čelu je pravosuđa i nadležan je za zakonodavstvo. *Comes sacrarum largitionum* rukovodi državnim financijama. *Comes rerum privatarum* upravlja carskim imanjima.

Senat (*Sinklit*) je starije tijelo koje čine sadašnji i raniji državni službenici. Formalno je birao cara, a do IX. st. predlagao caru zakone, ali postupno gubi na važnosti. Državni savjet (*konzistorij*) sastavljen je od najviših državnih službenika te stoji uz vladara. S kvestorom dvora na čelu, vrši funkciju najvišeg sudskog tijela. Oba tijela čine Carski savjet (*silentium*)

Lokalna uprava ustrojena je za dominata. Država se dijeli na 2 *prefektore*: Orijent i Ilirik. Na čelu prefektore nalazio se *praefect praetorio*, koji ima sudsku i upravnu vlast. Prefektore se dijele na *dijeceze*, na čelu kojih je *vikar*. Početno je bilo 8 dijeceza. One se dijele na provincije na čelu s *prezom* (*rektorom*). Na čelu grada Carigrada bio je (*eparh*). U gradu su postojale političke stranke (*deme*) nastale iz 4 navijačke skupine na hipodromu. Najniže su općine kojima upravlja općinski senat i izborni službenici pod nadzorom države.

Vojna uprava odvojena je od građanske. Dvije najveće vojno-teritorijalne jedinice su *egzarhati* (Ravenski i Kartaški). Od VII. st. uvodi se podjela države na teme. One su podijeljene na turme, a ove se dijele na bande.

7.3. Društvo

Bizant obuhvaća gospodarski razvijene oblasti (Grčka, Mala Azija, Sirija, Egipat), u kojima cvate trgovina s Azijom i Afrikom. Egipat i Sirija su žitnice Carstva. U poljoprivredi dominiraju veleposjedi (latifundije) koje obrađuju koloni, ali ratovi i doseljavanja naroda, posebno Slavena dovode do njihova propadanja. Car Heraklije početkom VII. st. započinje reforme dijeleći srednje i male parcele zemlje slobodnim seljacima koji žive u seoskim općinama koje su i porezne jedinice. Dio seljaka na rubnim područjima države, među njima puno Slavena, dobiva vojnu obvezu te plaćaju manji porez, tzv. *stratioti*. Kao vojnici oni su pouzdaniji od stranih plaćenika. To je povezano s osnivanjem vojno-upravnih jedinica *tema*. Carevi ikonoborci štite takav posjed i slobodne seljake (Zemljoradnički zakon). Prema Margetiću i *stratioti* su vjerojatno mogli držati ograničen broj zavisnih seljaka *parika*. I u zanatstvu prevladavaju slobodni obrtnici. Grad je oslonac središnje vlasti i ne utječe na dezintegraciju seoskih općina. Carigrad je „zlatni most“ između Istoka i Zapada. Država ima nadzor nad gospodarstvom putem porezne politike, određuje cijene i jamči kvalitetu proizvoda. No, s vremenom porezi se povećavaju, seljaci propadaju i odlaze sa zemlje. Moćni veleposjednici (*dinati*) kupuju zemlju i slobodne seljake pretvaraju u ovisne (*parici*). Propadanje srednjeg sloja imat će katastrofalne gospodarske i vojne posljedice. Zadnji vladar koji je pokušao to spriječiti bio je Bazilije II.

U IX. st. tematski sustav pada u krizu. Nastaju *pronije*, zemljišni posjedi koje *pronijar* dobiva na doživotno uživanje uz vojnu obvezu. *Pronijar* u rat vodi i određeni broj naoružanih pratilaca. *Pronija* je slična feudu, početno je neotuđiva i nenasljediva. Posjed obrađuju zavisni *parici* koje je *pronijar* dobio sa njim. Od XIII. st. su nasljedne, što slabi središnju vlast i obranu zemlje. Zbornik zakona Bazilike daje mogućnost *dinatima* da šire posjede na štetu seljačkih.

Prema Margetiću bizantski društveni razvoj je zanimljiv jer utječe na Južne Slavene. Neki autori početak feudalizacije nalaze u postojanju ovisnih seljaka za makedonske dinastije u IX. st, a i ranije. Drugi ga nalaze u dodjeli feuda i podjeli suvereniteta vladara te drže da ne postoji do Komnena u XI. st. kada se preuzimaju oblici zapadnoeuropskog feudalizma. Ovisnost seljaka raste od XI. st., prvo u Južnoj Italiji, a na istoku države izvanekonomska prisila vlastelina jača prvo faktično, a od XIII./XIV. st. i običajima te povlasticama.

Parik (*pároikos*) je seljak upisan u porezne knjige (praktike) uz zemlju. Prema Margetiću u XIV. st. pri dodjeli zemlje navodi se koliko ih ovlaštenik smije naseliti, a prekobrojni se udaljavaju. No u Južnoj Italiji se u XI. st. ovlašteniku odobravalo da naseli neograničen broj *parika*, tj. „koliko bude Bog dao“. Ograničenje štiti državu, jer *parici* vlastelina, prestaju biti seljaci obvezni državi. *Parik* ima položaj obveznopravnog zakupca. Nakon 30 godina on postaje vezanim seljakom, ali prema odredbi Šestoknjižja iz XIV. st. stječe stvarno pravo na zemlju. Ne može se otjerati s nje, ali može se siliti na obrađivanje.

Naziv “slobodni” (eleútheroi) odnosi se ovisne seljake, ali neupisane u porezne knjige kao obveznike pa su zato “slobodni”. Duloparici nisu “seljaci robovi”, već možda parici čije se obveze, više od drugih seljaka, sastoje od tlake.

Car za makedonske dinastije još uvijek postavlja, smjenjuje i plaća državne službenike što se vidi iz rang lista službenika (taktici, npr. kletorologion Filoteja iz 899.). No, već u X. st. u zapadnim provincijama ne plaća ih državna riznica, već mjesno stanovništvo. Promjene možda počinju odstupanjem poreznih prihoda područja prvo Crkvi, a potom i uglednim osobama, iako to još nije odstupanje javnopravne vlasti. Niti dodjela pronija na doživotno uživanje od sredine XI. st. ne znači prijenos državnih ovlasti, a do obveze pronijara na vojnu službu dolazi tek pod Komnenima. Nasljedivost pronije pojavljuje se od XIV. st.

Margetić razmatra i pitanje sudske ovlasti. Brojni bizantolozi smatraju da veleposjednici imaju pravo sudovanja tek od XIV. st. Ostrogorski 1956. tvrdi da povlastice već u XI. st. sadrže zabranu ulaska carskih činovnika, pa i sudaca. Zabrana možda ipak ne isključuje sudovanje državnih sudaca. Ipak, već u XI. st. dodjeljuju se sudske ovlasti veleposjednicima u Južnoj Italiji, u kojoj je carska vlast slabija. Tako je povlasticom 1046. sucu Bizantiju darovano mjesto i kaštel Fogliano, s pravom da “sudi stanovnicima uz izuzetak ubojstva” i to “po langobardskom zakonu”, što je, prema Margetiću, dokaz elastičnosti bizantske uprave. Temelj sudske ovlasti može biti i vlast nad obitelji (familia). Osobe pod zaštitom, tj. u vlasti posjednika (u Rimu klijent, u srednjem vijeku (commendatus, commendatio), u Južnoj Italiji affidati) u vlasti su gospodara kao članovi obitelji u širem smislu. To uključuje i pravo suđenja, a prema slugama i fizičkog kažnjavanja. Takvu vlast posjednici faktički šire i prema slobodnim obrađivačima njihove zemlje.

Prema odredbi Zemlji-radničkog zakona, sačuvanoj u tekstu Šestoknjižja, dok je raniji tekstovi ne poznaju, odbjeglog seljaka treba “vratiti na zemlju” gospodara. Naturalna davanja seljaka su beznačajna, a tlaka u načelu iznosi jedan dan mjesečno. Obveze se uglavnom plaćaju u novcu, što državi značajan prihod, a vlastelin od parika ubire novčanu rentu. Renta se pretvorila u realan teret vezan uz zemlju. Ipak, ne treba zanemariti mogućnost izvanekonomske prinude posjednika prema seljacima.

7.4. Pravo

7.4.1. Izvori prava

I. etapa. Zakone donosi car, do VII. st. kao novele (*lat. novellae*), a od tada grč. *nomos*. Rimsku pravnu povijest završava, a bizantska počinje s Justinijanovim *Corpus iuris civilis*. To je zbornik cjelokupnog rimskog prava, s utjecajima helenističkih i orijentalnih elemenata (bejrutska pravnička škola) te kršćanskim shvaćanjima. Sastoji se od 4 dijela. Prvi je Zbornik carskih ukaza, Kodeks (*Codex Constitutionum*) izdan 529., dopunjen Novelama 534. kao *Codex repetitae praelectionis*. Građa se dijeli u 12 knjiga. Drugi dio, *Digesta* ili *Pandekta* iz 533., najznačajniji dio Corpora, podijeljen u 50 knjiga, sadrži uglavnom privatno pravo, s komentarima pravnika prema, tzv. “lijepom sustavu”. Institucije (*Institutiones*) izdane 533. su pravni udžbenik, uvod u građansko pravo prema pravniku Gaju. Nakon 535. Justinijan je izdao brojne Novele, iz crkvenog prava i uprave, kao i carevi Justinijan II. i Tiberije II. Tih 160 novela sakupljene su u poseban zbornik *Novelle* i poredane kronološki. Pisane su na grčkom jeziku, dok su prva tri dijela na latinskom.

II. etapa. U VII. i VIII. st. dolazak novih naroda rezultira nazadovanjem društva, a i borba protiv utjecaja Crkve utječe na pravo, tzv. zakonodavstvo ikonoboraca. Carevi Lav Izaurijski i Konstantin izdaju 726. Eklogu (grč. izbor), kratki priručnik (18 glava) koji sadrži najvažnije odredbe građanskog (bračnog i nasljednog), postupovnog i kaznenog prava. Postoje odstupanja od Justinijanova prava, npr. veća samostalnost žene u braku. Primjetna je veća jednakost društvenih slojeva, profesionalizacija sudstva i manja primjena smrtno kazne. Ipak, pod utjecajem s istoka šire se tjelesne kazne (sakaćenje, šibanje, osljepljivanje, čupanje brade). U VIII. st. doneseni su Zemlji-radnički zakon (*Nomos Georgikos*), Pomorski zakon (*Nomos Nautikos*) utemeljen na starim propisima otoka Rodosa i Vojnički zakon (*Nomos Stratiotikos*) o kaznenim djelima vojnika stratiota. Zemlji-radnički zakon, možda je donesen za cara Justinijana II. (685.-695.). Regulira agrarne odnose, nastale doseljavanjem Slavena. Naziva se i “slavenski zakon”, jer sadrži elemente slavenskog običajnog prava. Sastoji se od 10 odjeljaka, a sadrži propise o zaštiti imovine, privatnom vlasništvu slobodnih seljaka u seoskim općinama te kolektivnom vlasništvu nad neobrađenim zemljištima (pašnjaci i šume), o krađi, poljskoj šteti, krčenju šuma, šteti od životinja, požara i sl. Seoska općina plaća zajednički porez (*alilengion*), a poreznu obvezu za napušteno i neobrađeno zemljište snose susjedi.

III. etapa. Pad ikonoboraca donosi reforme u crkvi i zakonodavstvu. Car Bazilije iz Makedonske dinastije odbacio je “bezbožne zablude” ikonoboraca i 879. donio *Prohiron* (grč. priručnik), koji treba zamijeniti Eklogu i vratiti se Justinijanovom pravu. Razlika između njih nije velika, sustav propisa je isti s neznatnim promjenama, *Prohiron* sadrži 40 glava. Između 879. i 886. sastavljena je *Epanagoga* (grč. ponovljeni zakon), utemeljena na Justinijanu, *Prohironu*, ali i Eklogi. Na početku knjige nalaze se propisi državnog prava (ovlasti cara i patrijarha). Nije sigurno je li stupila na snagu ili je bila samo nacrt zakona.

Car Bazilije i njegov sin Lav IV. Mudri (886.-912.) pokreću izdavanje zbirke koja treba otkloniti nedostatke Justinijanova *Corpusa* koji je heterogen, nije sustavan i pisan je na latinskom (osim Novela). Nastale su *Bazilike* (grč. carski zakon, *Libri Basilicorum*) u 60 knjiga. Građa *Corpusa* (parafrazirane i spojene *Digesta* i *Codex*) prevedena je na grčki, preraspoređena, dopunjena Novelama i tumačenjima pravnika (*sholijama*) nastalim nakon *Corpusa*. *Bazilike* veličinom nadmašuju *Corpus*. Obuhvaćaju upravno i državno, najviše građansko, ali i procesno te kazneno pravo. One ostaju osnovni izvor prava do pada Bizanta. Za cara Bazilija 883. nastaje prerada *Nomokanona* grčkoistočne crkve, vezana uz patrijarha Fotija.

Značajni su zakoni makedonske dinastije u X. st., npr. Novela Romana Lekapena iz 922. o pravu prvokupa. Solunski sudac Konstantin Harmenopulos sastavio je 1345. Šestoknjižje (*Heksabiblos*), koje je bilo na snazi u Grčkoj do 1941. Za teoriju prava zanimljiva je Novela Emanuela Komnena iz 1158. prema kojoj je ideal pravde oličen u Bogu dok i vladar može pogriješiti u propisima pa sudac postupa prema načelu pravde i ne primjenjuje takav propis.

Novela Emanuela Komnena iz 1158. (Stanimirović, Hrestomatija, str. 227-228)

„Ali s obzirom da sklonost greškama postoji i u ljudskom rodu pa nije neopravdano posumnjati da je čak i Našu Pobožnu Svetlost nije mimoišla, da li zbog zaboravnosti... ili u skladu s drugom vrstom merila... ako nešto bude naređeno, pismeno ili usmeno, od Moga Veličanstva... što je suprotno pravdi i pravednosti zakona, biće nevažće...”

7.4.2. Stvarno pravo

Feudalno, podijeljeno vlasništvo nije postojalo do pred konac postojanja Bizanta. Prevladavalo je privatno vlasništvo slobodnih seljaka, građana i veleposjednika. Država je bila vlasnik velikih kompleksa zemljišta. Uvođenjem sustava *pronija* postupno se širi feudalno vlasništvo u kojem *pronijar* ima nasljedna i otuđiva stvarna prava, seljak parik nasljedni stvarnopravni zakup, a vladar vrhovnu vlast.

Bizant se odupire feudalizaciji. Car pod povoljnim uvjetima (poput današnjih državnih poticaja) daje zemlju kako bi očuvao srednji i niži sloj seljaka, koji su vojnici i porezni obveznici pa su važni za državu. Civilni i vojni službenici ne smiju zlorabiti takve dodjele u svrhu zarade, kao ni sami vojnici. Ako službenici stječu veće posjede, može doći do neželjenog osamostaljenja, slabljena državne vlasti i feudalizacije.

Obveza obrađivača zemlje (*mortita*) vrlo je malena, tek jedna desetina od prihoda. Možda je nastala u doba kada je radne snage bilo malo, a zemlje u izobilju.

Ekloga, Titul XII. O trajnim i povremenim emfiteuzama. (Margetić, Opća, str. 116)

“6. Upravitelji zemljišta koje su dali u zakup car, ili sveta kuća, ili knjigovođa i njihovi rođaci neka ni sami ni preko zastupnika ne uzimaju trajne ili privremene emfiteuze. Gradski magistrati ili vojni rukovodioci također ne smiju uzimati emfiteuzu ili zakup. Ni vojnici se ne smiju upuštati ni u stjecanje ili službu u vezi s kućama ili imanjima jer je njihov isključivi zadatak da se bore za domovinu protiv neprijatelja.”

Zemljoradnički zakon (Nómos Georgikós), Obveze mortita

“10. Dio mortita je devet snopova, a davaoca zemlje je jedan snop. Tko drukčije dijeli, neka je proklet.”

7.4.3. Obvezno pravo

Opadanjem robnonovčanog gospodarstva i u Bizantu dolazi do odstupanja od rimskih i Justinijanovih načela. Ekloga odustaje od konsenzualnosti ugovora o kupoprodaji pa se traži da predmet bude uručen ili cijena isplaćena. Dok ni jedna strana nije izvršila činidbu, obje mogu odustati od ugovora, jer sporazum o predmetu i cijeni nije utuživ. Slično određuje i Zemljoradnički zakon.

Ekloga, Titul XI. O prodaji i kupnji, pisanoj i usmenoj i o kaparama u vezi s njima. (Margetić, Opća, str. 115-116)

“1. Pisana ili usmena prodaja i kupnja bilo kojeg predmeta ili stvari uz utvrđenu cijenu nastaje neprijevarnom suglasnošću ugovornih strana. Ako je, dakle, cijena dana prodavaču, a predmet kupcu, takva prodaja se ne poništava zbog odustanka jednog od njih. Naime, prije ugovaranja kupac treba provjeravanjem biti točno upoznat pa neka tek onda ugovara. Ipak, razumije se, ako je utvrđeno da je kupljeni čovjek slobodan ili lud, treba ga vratiti.”

Zemljoradnički zakon (Stanimirović, Hrestomatija, str. 218)

„4. Ako se dva zemljoradnika dogovore o razmeni zemlje tokom setve, pa jedna strana odustane, onda, ukoliko je seme već zasejano, ugovor se ne može raskinuti; ukoliko, pak, setva nije izvršena, ugovor će se raskinuti...”

Zemljoradnički zakon, Nespasavanje tuđeg goveda (Margetić, Opća, str. 117-118)

“43. Ako netko krene u potragu za vlastitim govedom ili magarcem i u potrazi naiđe uz njega i drugo, ali ga ne privede uz vlastito, nego se ono izgubi ili ga vuk razdere, neka dade drugo odgovarajuće govedo ili magarca njegovu gospodaru. Ako pak obavijesti i pokaže mjesto, dokazavši da je bilo nemoguće da ga uhvati, neka ne odgovara.”

44. Ako ko u šumi uhvati tuđeg bika pa ga zakolje i prisvoji trup, neka se kazni odsecanjem ruke. “ (Stanimirović, Hrestomatija, str. 218)

Problem predstavlja pravni temelj odgovornosti osobe koja nije spasila tuđu imovinu. To sigurno nije ugovorna obveza, ni deliktna odgovornost, dužnost međusobnog pomaganja pa ni članova iste seoske općine, nije poznata u Bizantu, niti ima traga o takvoj sudskoj praksi bizantskih sudova. No kako je Zemljoradnički zakon poznat i kao Slavenski zakon to upućuje na slavenski utjecaj. U seoskim općinama Slavena postoji veća povezanost članova i odgovornost za propuštanje moralnog činjenja i korektnog ponašanja prema susjedu.

7.4.4. Bračno i obiteljsko pravo

Prema Šarkiću (Opšta, str. 122-123) brak u Bizantu uređen je kanonskim pravom. Braku prethode crkvene zaruke koje se mogu raskinuti samo zbog određenih razloga, npr. sklapanje bez znanja roditelja, srodstvo, nesposobnost za bračni život, razvratno ponašanje, kazneno djelo, trogodišnja odsutnost, teška bolest, duševna bolest tijekom dvije godine, odlazak u samostan.

Slični su uvjeti i za sklapanje braka. Ekloga zabranjuje brak do 6. stupnja po krvnom srodstvu, a do 4. stupnju po tazbini. Brak se sklapao pismeno uz ugovor o mirazu pred tri svjedoka, a usmeno u crkvi ili izjavom u javnosti. Osoba može sklopiti brak tri puta uz uvjet da je prethodni brak prestao. Razvod braka bio je dopušten, a razlikovao se razvod izazvan krivicom supružnika (*cum damno*) i onaj bez nje (*sine damno*). Posljedica prvoga je zabrana stupanja u novi brak, a razlozi su npr.: delikt protiv države, pokušaj ubojstva bračnog druga, pobačaj, preljub, lakomisleno ponašanje žene (gozbe s muškarcima, preslobodno ponašanje, jednonoćno odsustvo iz kuće, odlazak na hipodrom, kazalište i dr. javne priredbe). Žena je još mogla tražiti razvod ako je muž podvodi, ako je bezrazložno optuži za preljub, ako ima ljubavnicu, ako se duže vrijeme krije od žene. Razvod bez krivice predviđen je u slučaju: nesposobnosti za brak, dugotrajno odsustvo, zarobljavanje u ratu, duševna bolest, odlazak u samostan i posvećenje za episkopa (biskupa). U slučaju razvoda bez krivice žena može koristiti ime svog muža do novog braka i tražiti uzdržavanje od njega.

7.4.5. Nasljedno pravo

Temeljna načela Justinijanovog zakonodavstva primjenjivala su se i kasnije. Razlikovalo se zakonsko i oporučno nasljeđivanje. Oporuka se sastavljala u pisanom obliku, uz svjedoke uz uvjet da je osoba starija od 14 godina, da nije gluhojama, duševno bolesna, pijanica, rasipnik, počinitelj kaznenog djela ili otpadnik od kršćanstva. Postojao je nužni dio za djecu i roditelje, izdvajao se miraz i darovi ženi, a ostatkom je osoba slobodno raspolagala. Isključenje djece i roditelja bilo je moguće uz precizno navođenje razloga. Ekloga je ipak izmijenila Justinijanovo neoporučno pravo. Roditelji imaju prednost pred braćom ostavitelja, a udovica dobiva polovicu nasljedstva tek ako nema drugih ovlaštenika.

Ekloga, Titul VI. O intestatnom nasljeđivanju i o zapisima i o onima koji se lišavaju zbog nezahvalnosti. (Margetić, Opća, str. 115)

“1. Ako netko umre bez oporuke, a postoje djeca ili unuci, oni nasljeđuju; ako umrli ima oca i majku, djeda i baku ili dalje pretke, ti ne mogu naslijediti ako postoje djeca i unuci.

2. Ako djece i unuka nema, a postoji otac i majka, djed i baka nasljeđuju kao najbliži.

3. Ako sin ili kćerka, čiji su roditelji živi, umre bez djece i bez oporuke, a ima braću i sestre, i to po ocu i po majci, nasljedstvo se predaje roditeljima, ali, ako postoje djed i baka, neka nasljeđuju zajedno s braćom po ocu i majci.

4. Ako umrli ne ostavi ni djeda, ni baku, ni braću po ocu i majci, tada nasljeđuju braća samo s jedne strane.

5. A ako, kao što je rečeno, nema braće, a postoje rođaci, neka naslijede najbliži.

6. Ako nema ni rođaka, ali postoji žena umrloga, ona nasljeđuje polovicu imovine, a druga polovica pripada državnoj blagajni. Ako umrli nema ni žene, tada čitava imovina pripada državnoj blagajni kao imovina bez nasljednika.”

7.4.6. Kazneno pravo i postupak

U Bizantu ne postoji jednakost pred zakonom. Kazna ovisi o društvenom položaju počinitelja i žrtve. Prema Prohironu ubojstvo vlastitog roba nije bilo kažnjivo. Ubojstvo lopova noću kao i ljubavnika uhvaćenih na djelu nije bilo kažnjivo. Pokušaj, poticanje i suučesništvo kažnjavano je kao i izvršeno djelo. Najteža su djela protiv cara (urota, pobuna i veleizdaja), vjere (napuštanje vjere, hereza, pljačka grobova, krivokletstvo i čaranje), imovine (npr. bičevanje i dvostruka vrijednost stvari za krađu), protiv obitelji i morala (prisilni brak, dvoženstvo, preljub, silovanje, spolni odnos s maloljetnim osobama, homoseksualizam i sodomija; pri čemu su kazne smrt, sakaćenje, npr. odsijecanje nosa za preljub i progonstvo, kastracija za sodomiju), protiv života i tijela (ubojstvo se kažnjava odsijecanjem glave, a ako je ubijena osoba u srodstvu onda spaljivanjem)

Kazne su bile surove, uz tjelesne kazne (odsijecanja dijela tijela kojim je djelo počinjeno, bičevanje, batinanje, vađenje očiju, žigosanje, šišanje), novčane kazne, konfiskacije imovine (za djela protiv države, heretike i udane žene koje žive s robom), izgon, dok je kazna zatvora bila rijetka. U sudskom postupku primjenjuje se tortura.

Zemljoradnički zakon poznaje „krađu iz nužde“ kada netko jede plodove u tuđem voćnjaku, ako to radi iz gladi. Iznošenje plodova kažnjava se šibanjem. Za uništenje ljetine slijedi smrtna kazna. Postoje zanimljivi slučajevi odgovornosti za uništenje tuđe imovine, ali i propisi kod kojih bi mogli govoriti o tragovima humanog odnosa spram životinja.

Zemljoradnički zakon (Stanimirović, Hrestomatija, str. 222-223)

„61. Oni koji ulaze u tuđe vinograde ili voćnjake smokava radi korišćenja (plodova) neka se ne kažnjavaju. Ako to učine radi krađe, neka se išibaju i ostave bez odeće.“

64. Onaj koji na gumno ili na stogove baci vatru radi osvete, neka bude sam spaljen.

75. Onak koji otruje psa čuvara stada, neka bude išiban sa 100 šiba i plati dvostruku vrednost psa njegovom vlasniku; ako propadne i stado, onda ubica neka nadoknadi svu štetu...

77. Ako neko ima jakog psa, koji napada druge, pa tog jakog psa nahuška na slabijeg od njega, pa se desi da neki pas bude povređen ili crkne, onda neka nadoknadi štetu njegovom vlasniku.“

Zemljoradnički zakon, Krađa zvona, (Margetić, Opća, str. 115)

“30. Ako netko odsječe zvono na govedu ili ovci i utvrdi se kradljivac, neka ga se bičuje. Ako je pak životinja nestala, neka kradljivac zvona dade (isto) takvo (govedo).”

Prema Margetiću, propis nalikuje vizigotskim, burgundskim i langobardskih normama. Rotarijev edikt određuje: „Tko ukrade zvono s konja ili goveda, plaća 6 solida.“ No to je samo kazna za privatni delikt krađe zvona, dok je bizantski propis na prvi pogled prestrog, ali suptilno predviđa da je netko zlonamjerno skinuo zvono kako bi se životinja ili stado ovaca izgubilo i time nanijela veća imovinska šteta. Sličan je propis o usmrćenju pastirskog psa ako zvijeri nakon toga napadnu tor kada počinitelj mora nadoknaditi vrijednost stada i psa.

8. RUSIJA

U povijesti Rusije treba razlikovati razdoblje od IX. do XIII. st. kada postoji država sa središtem u Kijevu, tzv. Kijevska Rusija. Razvoj nove države sa središtem u Moskvi započinje od XV. st. (Margetić, Opća, 118-125, 144-147 i 161-162; Nikolić, Opšta, str. 251-274, Đorđević, Istorija, str. 198-202 i 244-245)

8.1. Povijest

a) Na prostoru naseljenom Slavenima od Baltika do Crnog mora postoji trgovački put. Tu se nastanjuju skupine Varjaga – Normana koje žele ostvariti svoju vlast. Slavenskom kneževinom oko Novgoroda vlada varjaški vojvoda Rjurik (869.-872.), utemeljitelj dinastije Rjurikovića. Nasljednik Oleg (879.-912.) osvaja Kijev 882. Godine 907. napadaju Carigrad, a 911. zaključuju mirovni ugovor s Bizantom. Igor (912.-945.) 944. sklapa trgovački ugovor s Bizantom. Svjatoslav (964.-972.) slama kazarsku državu oko Dona i bugarsku oko Dunava, a Vladimir 988. prima kršćanstvo. Za Jaroslava Mudroga (1019.-1054.) Kijev je kulturni i duhovni centar Rusije. Nakon njega država se raspada na više kneževina. U XIII. st. jači su vladari Vladimir II. Monomah i Mstislav Veliki. Uz kneza postoji i njegov savjet (bojarska дума). Država slabi, osobito kada 1204. trgovinu u Crnom moru preuzimaju Mleci. Rusijom od 1245. vladaju Mongoli (Tatari), a 1251. kan Batu osniva, tzv. Zlatnu Hordu. Ukrajina pada pod Poljsku, a Bijela Rusija pod Litvu. Novgorod ostaje slobodan, ali se bori protiv Švedana i njemačkih vitezova – teutona.

b) Jezgro okupljanja postaje Vladimirsko-suzdaljska država na sjeveroistoku s 4 kneževine (Rostov, Suzdalj, Moskva i Tver). Knez Dimitrije prvi put pobjeđuje Mongole kod Kulikova. Središte se u XIV. st. seli u Moskvu, koja za Ivana III. (1462.-1505.) i Vasilija pokorava kneževine: 1478. Novgorod, 1484. Tver, 1509. Pskov. Moskva se 1480.

osamostaljuje od Zlatne Horde. Car Ivan Grozni (1534.-1584.) jača državu. Carstvo se širi prema jugu osvajanjem kaganata Kazan i Astrahan. Kozaci, odbjegli kmetovi sa samostalnim vojničkim općinama (sotnje) i samostalno izabranim vođama (hetmani) preuzimaju graničarsku zaštitu protiv Poljske, Turaka i Tatara. U borbama protiv Poljske zemski sabor (predstavnik bojara, crkve, gradova i slobodnih seljaka) izabire za cara Mihaila Romanova 1613., utemeljitelja dinastije Romanov. Petar Veliki (1689.-1725.) uništava strijelce, reformira državu, uvodi državne monopole, osniva Petrograd i Akademiju znanosti. Katarina I. (1725.-1740.) troši polovicu državnih prihoda na dvor. Položaj seljaka se pogoršava zbog samovolje plemića. Hetman Jermak kreće 1581. u osvajanje Sibira. Rusija se 1679. prostire do Kamčatke, a 1791 do Aljaske. Rusija, Prusija i Austrija dijele Poljsku (1772., 1793. i 1795.).

8.2. Državni organi i društvo

a) Državno i društveno uređenje u predvarjaško doba, prije Olegova osvajanja 879., poznato je iz kasnijih izvora. Struktura države i društva u pogledu organizacije vladajućeg sloja (knez i bojari) i položaja smerda ne odgovara feudalizmu. Seljaci žive u općinama, manjim (verv) i većim (mir), koje su podređene području (volost) manjeg grada (prigorod). Ovi su podređeni glavnom gradu (grad) države (zemlja), npr. Novgorod, Kijev, Smolensk, Černigov, Polock, Rostov. Gradovi države su posebnost Rusije. Skandinavski vrela zovu ih Gardariki (gard, grad, a riki usp. njem. Reich), tj. zemlja gradova. Knez (knjaz) s pratnjom (družina), čiji su viši sloj ogniščani, bojari, te vladajući sloj glavnoga grada (lučšie ljudi) i skupština (veče) vrše vlast, npr. ubiru tribut, nad manjim gradovima ostavljajući im znatnu samoupravu.

Razlike u ugledu i bogatstvu stanovništva temelje se i na trgovini s Bizantom i Skandinavijom. Prema Margetiću većinu čine slobodni seljaci (smerdy), a poljoprivreda je osnova gospodarstva. Naziv smerd, povezuje se s iranskim mard, čovjek, čime se ističe da je slobodan, a ne ovisan, npr. oslobođenik (izgoj), poluslobodan (zakup) ili neslobodan (holop) koji nije imao poslovnu sposobnost. I kmet prvotno označava slobodnog čovjeka. U Galiciji je ponekad sinonim za smerd. Kasnije smerd dobiva prezriv smisao (smerdet, smrdjeti). Ruska pravda propisuje da smerda bez sina nasljeđuje knez koji kćeri izdvaja dio ostavine, tj. pokretnine za udaju. Rodbina ne nasljeđuje. Smerd je stvarnopravni nasljedni ovlaštenik zemlje koju obrađuje. Možda je u predvarjaško doba ostavinu preuzimala općina, koja je kolektivno obvezana na plaćanje davanja višoj vlasti. I u Lex Salica samo muški članovi obitelji imaju pravo na zemlju, što je ostatak starog vojničkog uređenja franačkih općina.

Od IX. do XIII. st. nastaju promjene u državi i društvu. Knezovi Rjurikovići smjenjuju slavenske vladare i za namjesnike gradova postavljaju članove svoje dinastije. Svaki grad država ima svoju vladajuću obitelj, a cjelokupnost i jedinstvo zemalja osigurava, tzv. udjelni sustav, prema kojem se Rusija smatra jednom zemljom pa knez jedne zemlje temeljem srodstva može zavladata drugom. Ipak, Rusija je savez gradova država na čelu s knezovima obitelji Rjurikovića. Koncem razdoblja stvaraju se tri područja s različitim državno-društvenim sustavom. U Galiciji, na jugozapadu, pod utjecajem zapada, razvijaju se feudalni odnosi. Bojari za vladara pokušavaju nametnuti svog člana koji nije Rjurikovič. Posjedi se daju u feud (deržanije), a bojari nastoje steći prava feudalne aristokracije. U Suzdalju, na sjeveroistoku knezovi su sačuvali vlast. Novgorod i Pskov na sjeverozapadu zadržali su obilježje gradova država, a kneza iz dinastije Rjurikovića sveli na puki organ gradske samouprave s kojim gradsko vijeće sklapa ugovor o njegovim ovlastima.

Vidljive su razlike u odnosu prema zapadnoeuropskom feudalizmu. Knezovi ne podjeljuju bojarima zemlje uz obvezu vjernosti i vojne obveze. Položaji i službe su osobni i u načelu nenasljeđivi. Ne postoje kmetovi u užem smislu, tj. seljaci koji su vezani uz zemlju izvanekonomske prisilom. Tada nastaju vlastelinstva, na kojima rade i smerdi, slobodni seljaci. Oni nisu vezani uz zemlju, ali vlastelin koji formalno ima upravno-sudsku vlast nad robovima i zakupima, koristi vlast i izvanekonomske prinudu. Dio smerda zadužuje se kod njega i predaje u vlast s obitelji, pada u položaj poluslobodnih zakupa, a može se osloboditi vraćanjem duga. Zakup je pravno i djelatno sposoban, ali ne raspolaže slobodno svojom radnom snagom.

Kakvo stvarno pravo imaju slobodni seljaci na zemlju koju obrađuju? U Hrvata sebar je slobodna osoba (vidi Pergošićev prijevod Tripartita), kao i kod Srba, ni vlastelin ni vlasteličić. U Kijevskoj Rusiji sebar je suvlasnik zemlje koju obrađuje sa suvlasnicima. Staro značenje je član slobodne seljačke obitelji, koji s nepodijeljenim članovima obrađuje obiteljsku, a ne individualnu zemlju. Prema nekim lingvistima srodna je riječ sloboda. Neobrađena zemlja (pašnjaci, šume) je zajedničko vlasništvo sela, ali na nju polaže pravo i knez, što je karakteristika patrimonijalne države.

Na dnu društvene ljestvice nalazi se holop (rob) koji je gotovo bespravan. Bolji položaj ima sluga (zakup), koji gospodaru obavlja "niže" manualne poslove. Gospodar ga plaća, ima pravnu i poslovnu sposobnost, ali je u njegovoj neposrednoj vlasti, u slučaju bijega postaje holop, a u načelu ne može svjedočiti na sudu. Bolji položaj od holopa ima bojarski tiun, plemićki sluga.

Ruska pravda (treća redakcija), (prema Margetić, Opća, str. 119-125)

57. (...) Ako su robovi (holopi) kradljivci, bez obzira na to da li je riječ o kneževim, bojarskim ili redovničkim (černeč') holopima, knez ih ne kažnjava globom, i to zato što nisu slobodni, već se plaća tužitelju dvostruko zbog protupravnog čina (za obidu).

81. Ako gospodar (gospodin') tuče slugu (zakupa) s razlogom, za to nema krivnje (to bez' viny est').

82. *Ako pak tuče bez razloga (ne smyslja), pijan, a bez krivnje (sluge), plaća se za slugu kao za slobodnoga.*
89. *O svjedočenju. Svjedočenje se ne uzima od roba (na holopa); ako ne bude slobodnoga, za nuždu se uzima od boljarskog tiuna, a druge se ne uzima.*
90. *U maloj parnici (tjaže), u nuždi se može uzeti slugu (na zakup).*
103. *O seljaku (o smerde). Ako seljak zlostavlja seljaka bez kneževa naloga, 3 grivne globe, a za zlostavljanje 1 grivna. Ako zlostavlja ognjiščana, 12 grivna globe, a za zlostavljanje 1 grivna.*

b) Knez Ivan IV. Grozni 1547. uzima titulu cara te progoni neposlušne bojare i članove kneževskih obitelji. Osniva stalnu vojsku (strelci) i osobnu gardu (opričnici).

Vladajući sloj bojari, služilye ljudi nisu feudalno ovisni o nadređenim knezovima, jer smiju prelaziti u službu drugoga. Od kneza su dobivali na upravljanje područja, gradove i volosti, tzv. pomestje, što uključuje pravo na sudstvo i davanja. Ono se početno strogo razlikovalo od nasljednih dobara (votčina), jer je bilo osobno. Početkom XVII. st. ono prelazi na djecu i ženu, kasnije na rođake, a od 1467. moglo se otuđiti. Petar Veliki priznao je bojarima na pomestju puno pravo vlasništva. Rang i čast bojara ovisi o vrsti službe (mestničevstvo). Ono je ukinuto 1681.-1682., a Petar Veliki ukazom 1722. svrstava državne i vojne činovnike u 14 "činova". Članovi prvih 8 činova su plemstvo (šljahetstvo, dvorjanstvo), korporacija oslobođena tjelesnih kazni, davanja i obveza. Rusija nije staleška država, jer veliki knez, od 1613. car, samodržac, a od Petra Velikog 1721. imperator, ima neograničenu vlast. Petar Veliki proglašava da je imperator samovlasni monarh, koji nikomu na svijetu nije dužan polagati račune o svojem djelovanju. Državu je podijelio na gubernije. Reorganizira i Crkvu ukidajući čast patrijarha, a crkvenu vlast vrši Sveti sinod i vladar. Uveo je jedinstveni porezni sustav s novim opterećenjima (sol, svijeće, mrtvački sanduci). Pomaže razvitak manufaktura dajući im seljake s carskih posjeda. Postoji i Senat s 9 senatora koje imenuje imperator, koji izrađuje nacрте zakona, a radi i kao apelacijski sud. Katarina Velika 1726. uvodi Vrhovni tajni savjet koji do 1730. sudjeluje u vođenju unutarnje i vanjske politike. U vođenju uprave utemeljeno je 12 kolegija (vojni, admiralitet, vanjski poslovi, trgovina, rudarstvo, manufakture, pravosuđe, crkvena pitanja i plemićke posjede). Ako se pod feudalizmom razumijeva dioba suvereniteta unutar vladajuće klase, Rusija nije takva država, no ako feudalizam znači odnos vladajućeg sloja prema podređenom, rezultat je drugačiji.

Seljacima (krestjane) je početno priznato pravo na posjed zemlje (votčina). Oni bojarima daju naturalne (obrok) i radne obveze (baršina). Oni je mogu otuđiti, uz uvjet da kupac preuzme dužnosti povezane s njom. Postoji zabrana prijelaza iz jedne udjelne kneževine u drugu, te s državnih na privatne zemlje. U XVI. st. položaj seljaka se pogoršava. Dio njih bježi na prostor Ukrajine gdje se organiziraju u slobodne općine seljaka vojnika – kozaka. Zabrana seljenja poljoprivrednika uvedena je 1597. Priznata su im sva ostala javna i privatna prava staleža, ali sudska vlast prelazi na vlasteline, koji koriste bespomoćnost prodajući obitelji odvojeno od zemljišta. To je u XVI. st. bilo zabranjeno, ali sada kmetovi postaju neslobodni. Oni mogu u vlasništvu imati samo pokretnine. Vlastelin ih ne može kažnjavati smrtnom kaznom, ali može zatvorom, što je ukinuto 1807. Prodaja kmetova bez zemlje zabranjena je 1843. Kupovina zemlje seljacima dopuštena je 1848., ali uz suglasnost vlastelina. Seljaci su u kmetskom položaju (barščina) ili plaćaju zakupninu (obrok), do ukidanja kmetstva 1861. Seljaci ostaju u sustavu općinske zajednice (mir), ukinute tek 1906.-1910. Seljaštvu je zaduženo zbog dugova vlastelinima, slabog prinosa i velikih poreza. Zbog toga stalno dolazi do nemira.

8.3. Pravo

Za Jaroslava Mudroga (1019.-1054.) nastaje, tzv. Prva redakcija Ruske pravde, ali sačuvan je tekst iz XV. st. (tzv. Kratka, najstarija ili Jaroslavova pravda). Ona sadrži običajno slavensko pravo, većinom kazneno, koje pored sličnosti s bizantskim i franačkim pravom ima i posebnosti. Možda ju je Jaroslav dao stanovnicima Novgorada. Druga redakcija Ruske pravde nastaje u drugoj polovici XI. st. doba sinova Jaroslava (tzv. Pravda Jaroslaviča), također sadrži kazneno pravo i postupak. U XIII. st. nastaje najopširnija, Treća redakcija (tzv. Šira pravda), zbornik prava ruskih knezova, sadrži brojne kaznene, ali građanskopravne propise.

Iz kasnijeg doba treba spomenuti Sudbenik kneza Ivana III. Vasiljeviča iz 1497. koji je odredio da seljak može napustiti gospodara samo jednom godišnje ako ispuni sve obveze.

8.3.1. Stvarno pravo

Najstariji oblik vlasništva nad zemljom vjerojatno je kolektivno vlasništvo gradova i seoskih općina. Korisnik ga nije mogao otuđiti. S vremenom se javlja i privatno vlasništvo (votčina) slobodnih ljudi, a knez feudalcima dodjeljuje početno u neotuđivo i nenasljedivo vlasništvo teritorij na kojima obnašaju vlast (pomjestje).

Vlasnik ukradenu ili izgublenu stvar ne smije samovlasno oduzeti, no posjednik treba imenovati osobu od koje je stvar dobio pa se treći smatra kradljivcem. Vlasnik uzima stvar natrag, a kradljivac daje naknadu posjedniku. Ako vlasnik stvar nekome povjeri (posudba, zalog, ostava) ne može je vratiti. Slavensko i germansko pravo smatra da je osoba kojoj je stvar povjerena kao punomoćnik, pa se vlasnik ne može usprotiviti njegovim pravnim poslovima. Rimsko pravo polazi od ideje da nitko ne može prenijeti na nekog više prava nego što je sam ima (Nemo plus iuris ad alium transfere potest quam ipse habet).

Ugovor o kupoprodaji važnijih stvari zaključivao se javno, na trgu. Svod unutar grada ide do kraja, istražuje se od koga je posjednik dobio stvar dok se ne dođe do kradljivca. Izvan grada ide se do trećeg svoda, koji je dužan platiti prethodnom posjedniku stvar, a ona pripada vlasniku. Tada treći, kao tužitelj ide dalje i istražuje dok ne dođe do kradljivca, od kojega će nadoknaditi štetu.

Posjednik stvari kupljene na trgu pred svjedocima ne plaća globu za krađu. Vlasnik će vratiti stvar, ali nema pravo naknade za izgublenu korist dok nije imao posjed stvari. Kupac će naknadu potraživati od prodavatelja od kojega je kupio stvar.

Vlasništvo na pokretninama

41. Ako netko prepozna svoje, što je izgubio ili što mu je ukradeno, bilo konja bilo odjeću bilo stoku, nemoj reći 'to je moje' nego: 'pođi na svod, gdje si uzeo'. Dolazi do svoda pa tko bude kriv, na njega pada krađa. Tada on (tj. vlasnik) uzima svoje, a što mu je pri tome nestalo, to mu treba platiti.

44. O svodu. Ako bude u istome gradu, tužitelj treba ići do kraja svoda. Ako pak bude svod po zemljama, on treba ići do trećeg svoda, pa gdje se nalazi stvar (lice), taj treći treba platiti stvar. A sa stvari treba ići do konca svoda. Tužitelj čeka do daljnjega. A kad se dođe do kraja svoda, taj mora platiti sve i globu.

45. O krađi. Obratno, ako netko kupi što je ukradeno na trgu, treba privedi dva slobodna čovjeka ili ubirača traženih pristojba (mytnika). Ako ustvrdi da ne zna od koga je kupio, ti svjedoci treba da idu s njim položiti prisegu (na rotu). Tužitelj uzima svoj predmet, a što je pri tome izgubio, to ide na njegov teret (togo emu želeti) a onaj (tj. kupac) gubi svoj novac, zato što ne zna od koga je kupio.

46. Ako konačno prepozna od koga je kupio, uzima svoj novac pa taj plaća što je nestalo, a knezu globu."

8.3.2. Obvezno pravo

Sačuvani su i pisani ugovori (XI.-XV. st.) pisani na impregniranoj brezovoj kori (berestjanie gramoti). Kamata je dopuštena, možda i obvezna, iako je srednjovjekovno pravo pod utjecajem religije često zabranjuje. Visina naplaćene kamate smije narasti do trostrukog iznosa glavnice. Možda je razlog ograničenja i ustanak protiv zelenaša u Kijevu godine 1113. Zanimljivo je da trgovac odgovara i za štetu nastalu višom silom, ali tada vraća dug bez drugih sankcija, koje su predviđene za njegovo nesavjesno ponašanje. Poznat je i ugovor o ostavi pri čemu se vjeruje ostavoprimatelju uz prisegu.

"62. O kamatama. Ako netko dade novce na kamate (kuny v'rez) ili med s dodatkom ili žito u prisip (žito v'prisop") treba postaviti svjedoke. Kako se dogovore, tako treba da dobije.

65. b) Tko uzme dva (puta) kamate, on uzima osnovni dug (isto); ako uzme tri (puta) kamate, dug ne uzima (to ista emu ne vzjati).

66. Ako neki trgovac doživi brodolom (istopit'sja). Ako neki trgovac krene nekamo s tuđim novcem pa doživi brodolom ili mu ga uzme rat ili požar, ne sili ga se niti ga se prodaje, već neka počne s godišnjom otplatom i tako neka plaća jer je gubitak od boga i on nije kriv (ne vinovat' est').

67. Ako propije ili postane probisvijet (probiet'sja) i u bezumlju uništi tuđu robu, prepušta se na volju vlasnika robe da li će čekati, ako hoće, ili prodati (ga), ako hoće."

8.3.3. Bračno i nasljedno pravo

Drevno, običajno pravo spominje otmicu (umička), a kasnije kupovinu djevojke plaćanjem vena obitelji. Do XI. st. i učvršćenja kršćanstva spominje se i poligamija.

U ugovoru Olega s Bizantom iz 911. spominje se i oporučno pravo koje ima prednost pred zakonskim, ali nije jasna širina prava oporučivanja. Ruska pravda normira nasljedna prava udovice, maloljetne djece, više brakova, a za pravo nasljeđivanja majke uzima se odnos djece spram nje tijekom udovištva. Najmlađi sin, vjerojatno jer se smatra najmanje osiguranim spram ostale braće ima prednost kod nasljeđivanja.

Po srednjovjekovnom shvaćanju vlasništvo zemlje je podijeljeno, izravno (dominium directum) ima knez, a koristovno (dominium utile) seljak (smerd). Pravo seljaka vezano je uz obitelj, u prvom redu uz sinove, koji preuzimaju imanje nakon njegove smrti. Kćeri dobivaju samo stvari iz ostavine kao opremu za brak. Ako nema sinova zemlja se vraća knezu.

Plemićima (bojari) je knez dao zemlju u puno vlasništvo. Nasljedstvo dijele muška djeca na jednake dijelove, osim dijela u pobožne svrhe, a ako njih nema, ženska, a i udovica dobiva svoj dio. Oporuka (rjad) je uža od modernog pojma, jer bojar može samo "pravedno" odrediti što će svaki od sinova dobiti u svom, jednakom dijelu" i tek dijelom raspoložiti, u načelu u pobožne svrhe. Rodaci nemaju pravo na nasljedstvo. Jedino neudana sestra ostavitelja ima pravo na primjerenu opremu. Nasljedno pravo ima sličnosti i s franačkim i s bizantskim. Veliku važnost polaže se na užu obitelj

i na obiteljsku imovinu. Može se zaključiti da je u doba nastanka patrimonijalne države knez obiteljima seljaka priznao nasljeđivo i djeljivo, ali neotuđivo stvarno pravo na zemlju, slično trajnom zakupu. Članovima pratnje knez je priznao puno obiteljsko vlasništvo na zemlji, djeljivo i neotuđivo. Nasljeđivo je u širem opsegu od seljaka, jer pripada knezu ako bojar nema sinova i kćeri.

117. (...) *Ako umre smerd, njegova ostavina pripada knezu (to zadnjicu knjazju).*

118. *Ako su kćeri u njegovoj kući, daje im se dio; ako su udate, ne dobivaju dio.*

119. (...) *Ako od bojara ili njihove družine (netko umre), ostavina ne ide knezu.*

120. *Ako ne bude sinova, dobivaju je kćeri.*

121. *Ako tko na samrti razdijeli kuću svojoj djeci, to treba da ostane na snazi.*

122. *Ako pak umre bez oporuke (bez' rjadu), (nasljedstvo) ide svoj djeci, a njemu se daje dio za dušu.*

123. *Ako žena ostane u kući (sjedet') nakon (smrti) muža, dobiva svoj dio, a što joj je muž ostavio, to joj pripada u vlasništvo te nema udjela u muževoj ostavini.*

125. *Ako bude sestra u kući, ona nema pravo na ostavinu, već je braća udaju, prema mogućnostima."*

(105. *Ako očuh (nerazumno) potroši nešto od (imovine) oca njegovih pastoraka, pa umre, tada njegov sin treba da vrati bratu što je njegov otac straćio od te imovine, a prema izjavama ljudi (svedoka); a što mu bude ostalo od svoga oca, to će uzeti. – prema Nikolić i Đorđević, Zakonski, str. 160)*

8.3.4. Kazneno pravo

Koristi se naziv zlodela i obida, djela protiv države smatraju se napadom na kneza. Uz neke propise Ruske pravde propisano je „kaznit će knez“ čime se vjerojatno priznaje njegovo pravo određivanja kazne (slično i u Vinodolskom zakonu). Priznato je načelo krvne osvete, ali ograničene na bliže srodnike. Do plaćanja naknade dolazi ako ovlaštene osobe ne žele izvršiti osvetu. Naknadu dobiva najbliži rođak, a ako nema njega, dalji.

1. "Ako čovjek (muž) ubije čovjeka, osvećuje brat brata, ili otac ili sin ili nećak po bratu ili sestri.

2. Ako nema nikoga koji bi ga osvetio, plaća se za glavu 80 grivna, ako je ubijeni knežev čovjek ili tiun.

3. Ako je (ubijeni) Rus ili grid ili trgovac ili bojarski tiun ili mačonoša ili izgoj ili Slaven, plaća se 40 grivna."

Ugovor Olega s Bizantom iz 911. predviđa smrtnu kaznu što nije slavensko pravo, koje je možda sadržano u diobi imovine ubojice između žene i najbližeg rođaka.

Ako Rus ubije kršćanina ili kršćanin Rusa, neka ubojica umre. Ako ubojica pobjegne najbliži rođak ubijenoga, ako onaj ima imovinu, dobiva svoj dio po zakonu, a žena ubijenoga uzima onoliko, koliko joj po zakonu pripada. Ako pobjegli ubojica nema imovine, pravo (progona) ostaje na snazi dok ga se ne nađe i onda neka umre.

Čini se da je krvna osveta ukinuta za Vladimira (978.-1015.), a Jaroslavovi sinovi u drugoj polovici XI. st. samo potvrđuju tu odredbu. Za ubojstvo se plaća krvarina (vira) knezu i glavarina (golovnič'stvo) u korist najbliže rodbine.

Margetić razlikuje ubojstvo s napadom, koji je potekao od ubojice. Napad može biti bez povoda ubijenoga (članak 10.). Tada je kazna teža: progonstvo ubojice i uže obitelji, te nasilno prisvajanje imovine u korist općine. Napad može biti i s razlogom (članak 5.). Postoji i ubojstvo bez izravnog napada ubojice (članak 9.) kod kojeg se ne plaća glavarina, već krvarina, a plaćaju svi članovi općine i ubojica.

Ako je ubojica pobjegao, općina plaća krvarinu, ali u više godišnjih obroka. Ako ubojica nije pobjegao, sam plaća glavarinu, a općinari s njim krvarinu. Ako ubojica izbjegava plaćati krvarinu, općinari mu nisu dužni doprinositi, pa mora platiti cijeli iznos. Pojam "divlja vira" (dikaja vira) neki tumače "na osamljenom mjestu", drugi "tuđa", a treći "zajednička krvarina". Krvarina za žene iznosi polovicu iznosa za muškarca. Za roba se ne plaća krvarina, već naknada (urok) i globa knezu, ako je ubijen bez povoda.

4. *Nakon Jaroslava okupili su se njegovi sinovi Izislav, Svjatoslav, Vsevold i njihovi gljudi Kosnjačko, Perenjeg, Nikifor, i ukinuli su ubijanje za glavu, već (su odredili) da se otkupljuje s novcem. A sve ostalo uredili su njegovi sinovi kao što je Jaroslav odredio (sudil').*

5. *O ubojstvu. Ako netko ubije kneževa čovjeka napadnuvši ga (v' razboj), a ubojicu ne traže (ne iščut'), krvarinu (virovmuju) plaća ona općina, gdje se nalazi glava (ubijenoga), i to 80 grivna. Ako je riječ o običnom čovjeku (ljudin), 40 grivna.*

6. *Ako općina (verv') počne plaćati krvarinu (dikuju veru), ona plaća nekoliko godina, ako mora plaćati bez ubojice.*

7. *Ako je pak ubojica ostao u toj općini, oni mu za to doprinose, a ubojica treba u tom pomoći, naime u krvarini.*

8. *Plaćaju ukupno 40 grivna, a sam ubojica glavarinu (golovnič'stvo), a u 40 grivna on treba platiti svoj dio iz zajednice.*

9. Ako pak ubije javno ili u svađi ili pri svađbi, on plaća zajedno s općinom, jer oni doprinose u krvarini.
 10. Ako napadne bez krivnje (bez 'viny'). Ako napadne bez ikakve svađe, za razbojnika ljudi ne plaćaju, nego ga protjeravaju sa ženom i s djecom, a imovinu mu razgrabe.
 11. Ako netko ne doprinosi za krvarinu, ljudi mu ne pomažu, već sam plaća sve.
 (43. Ako neko krađe guvno ili žito iz jame, tada koliko ih bude kralo, svakome (kazna) po 3 grivne i 30 kuna. – prema Nikolić i Đorđević, Zakonski, str. 151, oznake propisa razlikuju se od Margetića).
 115. O ženi. Ako tko ubije ženu, o tome se vodi postupak pred sudom kao i za muškarca. Ako bude kriv, pola krvarine, 20 grivna.
 116. Za roba (holopa) i za robinju nema krvarine. Ako je ubijen bez krivnje, treba platiti naknadu (urok) za roba ili robinju, a knezu globu od 12 grivina.”

Povrede se kažnjavaju novčanom kaznom (prodaža). Krađa je regulirana opširno detaljnim navođenjem različite imovine, npr. golubovi, lovački psi, košnice pčela itd. Uz naknadu vrijednosti ukradenoga plaća se i kazna. Osobito teška kazna za krađu konja kao vrijedne imovine, spaljivanje kuće i razbojništvo je progonstvo obitelji počinitelja i konfiskacija čitave imovine (patoka i razgrabljenije). Smrtnu kaznu Ruska pravda ne navodi, iako postoji spomen do konca X. st. Knez Vladimir prvo je uveo, a odmah potom i ukinuo smrtnu kaznu za ubojstvo.

Kratka ruska pravda poznaje naknadu za odsijecanje brkova ili brade kao povredu časti: „8. A za brkove 12 grivni, i za bradu 12 grivni.“ Također radi precizno razlikovanje neodgovornosti za ubojstvo lopova uhvaćenog u nečijoj kući pri provali od usmrćenja savladanog lopova što je kažnjivo djelo: „38. Ako ubiju lopova u svojoj kući ili ostavi, ili u štali, šta je bilo – bilo je... ako li ga drže do svanuća (treba) da ga odvedu na knežev dvor; ako li ga ubiju, a ljudi su ga (prethodno) videli svezanog, platiće za njega (tj. za njegovo ubistvo).“ (Nikolić i Đorđević, Zakonski, str. 138 i 141).

Sudski postupak. Postupak se pokretao privatnom tužbom, javnom objavom o nestanku stvari i potragom za kradljivcem (zaklič) i hvatanjem počinitelja tijekom izvršenja djela. Postoje svjedoci očevici (vidioci) i suprisežnici koji prisežu za optuženog ako nema dokaza protiv njega ili su možda svjedoci po čuvenju (posluh).

Spomenuti svod postupak je pronalazanja držaoca tuđe stvari i njegovih prednika sve do onoga koji ne može pokazati prethodnika i na taj način se smatra odgovornim. Praćenje traga je slično, ali kod njega stanovnici naselja do kojeg vodi trag kradljivca i ne mogu ukazati na dalji trag te se priključiti traganju, solidarno snose naknadu vrijednosti ukradene stvari i novčanu kaznu.

Božji sud nošenja željeza kod ubojstva i krađe može se primijeniti u slučaju “opravdane” sumnje, ako nema racionalnih dokaza te optuženi ne može naći suprisežnike. Sud se vrši nošenjem usijanog željeza ili ako da bos hoda po njemu. Postojao je i sud vodom kod krađe (do pola grivne srebra). Pravo Pskova poznaje i sudski dvoboj batinama pa i za žene. Pravo na zamjenika imali su svećenici, redovnici, maloljetni, bolesni i invalidi. Dvoboj se odvijao ispred predstavnika kneza i grada.

113. Ako dođe do željeza na izjavu slobodnih ljudi ili postoji sumnja na njega ili hoda po noći ili za neki drugi razlog, pa se ne opeče, za bolove mu se ne plaća; jedino plaća novac za željezo onaj koji ga je postavio (na božji sud).”

9. ARAPSKA DRŽAVA

9.1. Povijest

Arapci se spominju u Asiriji u IX. st., a u babilonskim izvorima u VI. st. pr. n. e. Antički pisci Arabijom zovu pustinje Bliskog i Srednjeg istoka, sa Semitima. Europljani ih u srednjem vijeku zovu Saraceni. Arapskim poluotokom idu trgovački putovi, čije je sjecište u Hedžasu, na Crvenom moru. U gradovima Mekki i Medini razvila se trgovina i obrt. Mekka je zajedničko svetište na mjestu starog kulta meteora (*Kaaba*, “crni kamen”). Beduinsko stanovništvo živjelo je od stočarstva. Trgovina dovodi do raslojavanja i dužničkog ropstva. Trgovačka aristokracija osniva gradsko vijeće i potiskuje plemenske organe. Feudalizacija u VI. st. zahvaća pokrajine. Aristokracija izrabljuje beduine, što dovodi do ustanaka. Stvaraju se savezi plemena. U VII. st. religijsko-politički, monoteistički hanefitski pokret, istupa protiv plemenskih i gradskih kultova, a za religiju jednoga Boga - Allaha. Pokret usmjeren protiv rodovsko-plemenske aristokracije, nastao je u Jemenu, u Jatribu. Zahvatio je i Mekku, u kojoj je jedan od predstavnika bio Muhammed.

Muhammed je rođen 570./571. u Mekki, u plemenu Korejšita. Aristokratsko podrijetlo i trgovačka znanja utječu na vjersko učenje koje počinje 610. Prema učenju, Allah ga izabire za proroka koji će objaviti pravu vjeru. Islam je ideološki oblikovao jedinstvo plemena, jer uči pokornost jednom Bogu. Učenje sadrži i ekonomske odredbe, zabranjuje zelenaštvo. To je privuklo sitne trgovce Mekke, osiromašene pripadnike plemena Korejšita i beduine. Ugrožena je aristokracija Mekke, koja živi od politeizma, pa dolazi do borbe. Muhammed je priznao Kaabu kao središnje svetište. Svoje vjernike slao je u Jatrib (Medinu), gdje i on odlazi 622. kada mu je u Mekki ugrožen život (*hidžra*). Taj događaj obilježava početak islamskog računanja vremena. Poslije višegodišnjih sukoba Medine i Mekke, te proširenja islama među beduinima, Mekka se bez borbe predala 630. Stvoreno je jezgro buduće države. Muhammedov nasljednik kalif Abu-Bekr (632.-634.) dovršava ujedinjenje Arabije.

Načela islama uključuju monarhiju s religijskim obilježjima, ali vjerske i političke institucije nisu se učvrstile, pa poslije Muhammedove smrti 632. dolazi do krize. Pravila o nasljeđivanju vlasti ne postoje, pa je utvrđeno načelo da

“Prorokov duh” poslije smrti upravlja djelima njegovog zamjenika, kalifa, koji upravlja molitvama i pobožnostima. Kalifi su uglavnom srodnici Muhammeda. Za Omera, Arapi su 636. pobijedili Bizant te osvojili Siriju i Palestinu, a od Perzije Mezopotamiju i Srednju Aziju. Na zapadu je zauzet Egipat. Ratove su prekinuli unutarnji nemiri.

Kalifat Omejada (661.-750.) premješta prijestolnicu iz Mekke u Damask. To je doba širenja države. Kalifat je nasljedna, teokratska monarhija. Uvodi se arapski kao službeni jezik uprave, osniva se ustanova za nadzor zlouporabe ovlasti službenika (*mezalim*), kovnice novca, prikuplja se islamska tradicija, predaja o životu i radu Muhammeda (*hadis*) i sustavno sređuje u zbornike, preuređena je dvorska kancelarija (*divan*) i državna blagajna. Tada slabi karakter državne vlasti. Javlja se pokret *šiiita*, nezadovoljnika koji nisu imali povlašten položaj. Oni u Aliji, Muhammedovom sinovcu i posinku, gledaju oličenje ravnopravnosti. Država se dijeli na 5 emirata. Emiri šalju zamjenike u oblasti, a kalifu priopćuju njihova imena. Za 3 službe: upravu, ubiranje poreza i vjersku upravu, postoji poseban službenik u centralnoj vladi. Emiri imaju zasebnu upravnu i vojnu upravu u provincijama, ali o prihodima najčešće brine službenik neposredno odgovoran kalifu.

Sredinom VIII. st. u Perziji izbija pobuna Abasida. Kalif Abul-Abas premješta prijestolnicu u Bagdad (Bagdadski kalifat). Abdurahman, pripadnik Omejada bježi u Španjolsku, otcjepljuje je od kalifata i osniva Kordobski kalifat. Ovaj se početkom XI. st. raspao na niz državica, a Španjolci su 1492. protjerali Arape s Pirinejskog poluotoka. Najznačajniji bagdadski kalif bio je Harun al Rašid. Doba Abasida znači prestanak arapskog razdoblja u islamu. Klijenti i muslimani nearapi poboljšali su svoj položaj, što šiiti smatraju pobjedom. Arapsku aristokraciju zamijenila je vojna koja dolazi iz svih slojeva muslimana. Perzijanci su zauzeli vlast. Raspad kalifata počinje 940., kada vlast preuzima vojska, zapovjednici emiri i policija. Kalif je ostao vjerski poglavar, ali gubi vlast i financije (“*pticu u kavezu*”). Upravitelji provincija postaju samostalni, nastaje više država. Vlast se podijelila na duhovnu (*imamat*) i svjetovnu (*sultanat*). Mongoli su 1258. spalili Bagdad. Jedan Abasid sklanja se u Kairo i stavlja pod zaštitu mamelučkog sultana Beibara, koji im priznaje kalifat i imamat u Egiptu. Kada je turski sultan Selim I. zauzeo Kairo 1517., posljednji abasidski kalif ustupa mu čast kalifa, vjerskog poglavara. To priznaju muslimani Osmanskog carstva, ali ne Perzijanci i Marokanci. Turci su 1922. ukinuli sultanat i prognali sultana Mehmeda VI., a 1924. ukidaju kalifat i progone posljednjeg kalifa Abdul-Medžida.

9.2. Državno uređenje

Na čelu države je kalif, koji je i poglavar islamske vjerske zajednice, pa je država teokratska. Kalif je nasljednik Proroka i predstavnik Allaha na zemlji. On vodi brigu o obredima i čistoći vjere. Ima pravosudnu i vojnu vlast, imenuje službenike i odlučuje o porezima. Način određivanja kalifa nije propisan. Prvi kalifi su rođaci Muhammeda. Biraju ih najstarije i najbliže pristalice, iako formalno bira narod. S vremenom značaj dobiva oporučna volja prethodnog kalifa, ali se traži i suglasnost imenovanoga. Kalif mora imati podrijetlo iz obitelji kalifa ili roda Korejšita; biti slobodan, punoljetan i bez tjelesnih mana. Traže se i moralna svojstva, te obrazovanje.

S vremenom nastaju tri struje u islamu: suniti, šiiti i haridžije. Prema učenju sunita, kalif ne nastavlja božansku misiju Muhammeda, već je nasljednik svjetovne vlasti. On mora biti iz plemena Korejšita, a na položaj dolazi izborom zajednice. To je blisko aristokratskoj republici. Po šiitima, kalifat je božanska ustanova te nastavlja duhovnu i svjetovnu vlast Muhammeda. Bog je, a ne zajednica, kao nasljednike odredio Aliju i njegove muške potomke. To je blisko nasljednoj, apsolutnoj monarhiji. Oni ne priznaju prva tri kalifa (Abu-Bekra, Omera i Osmana). Haridžije su bliski sunitima te drže da je kalif nasljednik svjetovne vlasti, kojeg bira zajednica, a može biti izabran svaki dostojan musliman, bez obzira na pleme, rod ili stalež.

Pod utjecajem Perzijanaca uvodi se funkcija vezira. Veziri imenuju činovnike, nadziru financije, vrhovni su vojni zapovjednici. Postoje i zapovjednik policije, upravitelj pošta, nadzornik službenika, zapovjednik tjelohranitelja. Svaka grana uprave ima ministarstvo (*divan*): unutarnjih i vanjskih poslova, činovnika i financija. Unutar divana postoje i uredi uže nadležnosti (*medžlisi*).

Država se dijeli na oblasti na čelu s emirom, koji ima upravnu i vojnu vlast. Niži službenici su *amili*, sakupljaju porez i vode brigu o financijama. Službenici na čelu naselja su *šeici*. U gradovima s vojnom posadom postoji vojni upravitelj.

Osnovni sudski organ je sudac (*kadija*) kojeg imenuje kalif. On mora biti punoljetan, neporočan, izvrstan poznavatelj šerijatskog prava i arapskog, a kasnije i perzijskog jezika. Kadija se imenuje za pojedinu sudsku oblast (*kadiluk*). Osim sudskih, kadija ima i javne ovlasti, npr. organ starateljstva, nadzor javnih putova, tržnice, vakufa, kao i izvršenja oporuka.

9.3. Društvo

Arapsko društvo ima obilježja feudalnog društva. Vodeću ulogu ima arapska aristokracija, koja s vremenom slabi, a jača ona osvojenih zemalja, npr. Perzije. Arapi dolaze u dodir s drugim narodima,

upoznaju njihovu ekonomiju: zemljoradnju, navodnjavanje, obrt, trgovinu, usvajaju je i razvijaju. Razvoj gospodarstva utječe na kulturu, koja je višenacionalna (Arap, Perzijanci, Berberi i Egipćani), a zajednički faktor su arapski jezik i islam.

Postoje četiri kategorije stanovništva. Slobodni muslimani, pripadnici starih arapskih plemena, profesionalni su ratnici i nositelji državnih službi, uživaju povlastice koje nisu sadržane u islamskom pravu. Žive u gradovima i utvrdama. Nisu stalež kao europski feudalci. Drugi su pripadnici pokorenih naroda koji su prihvatili islam (*mavali*) i nisu ravnopravni sa slobodnim Arapima. Treći su pripadnici drugih vjera (*zimije*), koji imaju autonomiju, pravo na vjerske, građansko-pravne običaje, starješine, uživaju sigurnost osobe i vlasništva. Za zločine odgovaraju po šerijatskom pravu, plaćaju poreze, ne služe vojsku, a zabranjeno im je vršenje nekih službi. Nemuslimani plaćaju glavarinu (*džiziju*) i zemljarinu (*harač*). Muslimani plaćaju desetinu (*ušur*) i *zekat*, godišnji porez u korist siromaha. Četvrti su robovi koji to postaju: zarobljavanjem u ratu, kupnjom, rođenjem od roditelja robova. Vlast nad robom nije apsolutna, on je živo biće koje uživa zaštitu. Gospodar ga ne smije ubiti, zlostavljati, preopteretiti radom, siliti na promjenu vjere, ali ga može prodati, darovati, ostaviti u nasljedstvo. Ne može odvojiti maloljetnu djecu od majke. Gospodar ga može osloboditi: izjavom, ugovorom s njim, oslobođenjem poslije smrti, kao i silom zakona te odlukom suca (*kadije*).

9.4. Pravo

9.4.1. Izvori prava

Mehmed Bogović smatra da "pod šerijatskim pravom treba obuhvatiti sve one propise koji su u vezi sa vjerom i kojima je zadatak da regulišu odnose u islamskoj zajednici". Jedino je vjersko pravo (*fikh*) šerijatsko. Svjetovno pravo vladara (*kanuni*) primjenjuje se u pojedinoj državi i promjenjivo je. Fikh ima univerzalan karakter, jer se primjenjuje na sve muslimane, sakralan je prema izvoru, sankciji i nepromjenljivosti. Božanskog je, savršenog podrijetla "jer je Bog dao u Kur'anu osnovne principe i temelje na kojima će se izgrađivati bolje i moralnije društvo". Predviđene su dvostruke sankcije, na ovom i budućem svijetu. Šerijat znači pravac, put koji Bog ukazuje ljudima u životu, a sadržan je u Kur'anu i Sunnetu. Postoje glavni i sporedni izvori šerijatskog prava. Glavni su Kur'an, Sunnet, Idžma i Kijas, a sporedni su Urf adet i Er rei.

Kur'an sadrži načela vjere, morala i prava. Prema predaji Muhammed ga je diktirao od 610. do 632. Sadrži propise koje mu je Bog objavio u Mekki i Medini. Veći dio propisa pravne prirode objavljen je u Medini, a sadrži opća načela prava. Dio izrijeke zapisan je poslije smrti, po sjećanju pristalica. Kur'an se dijeli na 114 glava (*sura*), a one na izrijeke (*ajete*). Od 6.236 izreka prava se tiče oko 500, a ostale su vjerske i moralne. Sure nemaju istu dužinu i broj ajeta (neke i 200 ajeta), nisu poredane kronološki, redom objave, nego po dužini, prvo duže, a onda kraće. Ajeti u surama nisu raspoređeni prema materiji, već kronološki, prema vremenu objave.

Sunet je tradicija nastala na osnovu Muhammedova života. Svaki postupak, izjava i sl., uzor je i naputak sljedbenicima. To su izreke, način života i prešutno odobrenje tuđih djela, ako ih je učinio nakon što je počeo propovijedati. Kur'an je djelo Boga, a Sunet Muhammedovo tumačenje Kur'ana. Svaki postupak, presedan iz života je *hadis*. Ranije se prenose usmeno, a kasnije se zapisuju. Sakupljanje i odabir su izvršili Buhari i Muslim. *Usuli hadis* znanost je koja proučava istinitost hadisa.

Poslije vladavine prva četiri kalifa javile su se razlike u mišljenjima o raznim dogmatskim i pravnim pitanjima. Usuglašena rješenja islamskih znanstvenika o pravnim problemima zovu se *Idžma ul ummet*, tj. *idžma*. Pravo na davanje mišljenja imali su Muhammedovi drugovi, kasnije učenici i konačno islamski znanstvenici.

Idžtihad je pravo učenih ljudi da tumače Kur'an i Sunet. Oni mogu stvarati i nove propise za uređenje pitanja koja nisu bila utvrđena u Kur'anu i Sunetu.

Kijas su rješenja pravnika utemeljena na analogiji, primjeni pravnih pravila ili načela na slične slučajeve. Neregulirani odnosi podvode se pod postojeće propise, uz uvjet da za odnos postoje isti zakonski razlozi kao i za propis pod koji se podvodi. To je neizravan izvor šerijatskog prava, više tumačenje, tj. metoda.

Urf adet su narodni pravni običaji. Neki pravници daju prednost običaju Medine, jer je Muhammed tu živio, a drugi isti značaj i običajima drugih gradova.

Er rei rješenje je konkretnog sudskog slučaja po slobodnom odlučivanju, ako nema rješenja ili se ne može izvesti iz vrela. Ne smije biti u suprotnosti sa duhom osnovnih izvora i mora odgovarati zahtjevima vremena.

Suniti drže da po smrti Muhammeda pravo tumačenja vrela "*pripada jedino islamskoj zajednici kao cjelini koju predstavljaju njeni učeni ljudi*". Šiiti smatraju da pravo tumačenja Kur`ana pripada Muhammedovom zetu Aliji i njegovom muškom potomstvu. Za haridžije je izvor prava: Kur`an, Muhammedov Sunnet, rješenja prve dvojice kalifa i suglasna rješenja njihovih znanstvenika. Prednost daju gramatičkom tumačenju, a protiv su slobodnoga.

9.4.2. Stvarno pravo

Vlasništvo je u šerijatskom pravu skup ovlaštenja neograničenog raspolaganja i uživanja. Kod prijenosa vlasništva mora se predati stvar. Posjed nastao bez pravnog osnova nije pravno zaštićen. Zalog se smatra obveznim, a ne stvarnim pravom. Pravo plodouživanja osniva se samo darovanjem. Zemljišne služnosti ne nastaju ugovorom, već zakonom ili ograničenjem prava vlasništva.

Zemlja je Božje dobro, a pravo raspolaganja pripada samo kalifu, koji je može ustupiti pojedincima uz obvezu plaćanja poreza. Zemlja osvojena od neprijatelja ne može se dati pojedincima u vlasništvo, već služi islamskoj zajednici. Ona je državna i naziva se *mirijska*. Daje se na zakup najuglednijim Arapima, za što plaćaju (*ušur*). S vremenom su posjedi dobili karakter vlasništva, iako su formalno državni. *Mulk* zemlje predstavljaju puno vlasništvo, ali posjednik plaća porez, desetinu. *Mulk* su i gradske nekretnine, zgrade i vrtovi. *Ikta*-posjed je privremeno pravo korištenja zemlje uz uvjet vršenja službe, pa se nakon smrti ili prestankom službe vraća državi. *Vakufi* su dobra koja država ustupa vjerskim institucijama. Ova zemlja trajno zadržava taj status, izvan je prometa i ne može se otuđiti, osim ako bi vakufska imovina u slučaju neprodaje pretrpjela štetu. Vakuf se gasi ako nestane pravna osoba uz koju je vezan.

Kur'an časni (Kur'an s prevodom, preveo Korkut, Besim)

Sura II, ajet 284. Allahovo je sve što je na nebesima i što je na Zemlji!...

9.4.3. Obvezno pravo

Za valjanost ugovora traži se nazočnost ugovornih stranaka. One moraju imati poslovnu sposobnost, nemaju je maloljetnici, duševni bolesnici i robovi. Ugovor mora biti sklopljen dobrovoljno, a ne uz obmanu, prinudu ili zabludu. Predmet ugovora mora biti određen, stvaran i u pravnom prometu. Ako se roba i novac neposredno i izravno razmjenjuju ne traže se formalnosti za valjanost ugovora. Ako se ugovorom zasniva obveza na buduću činidbu, ugovor je, valjan ako je sastavljen pismeno u prisutnosti dva muška svjedoka (ili jednog muškog i dvije žene); ako se ugovor ne može sastaviti pismeno, davanje zaloga je uvjet njegove valjanosti. Zalog nema značenje stvarnog osiguranja tražbine, već je on forma sklapanja ugovora. Kamata je protivna volji Allaha.

Osoba koja učini štetu, umišljajem ili iz nehata, obvezna je na naknadu. Nositelj vlasti nadoknađuje štetu koju pričinu rob, maloljetnik i životinje. Jednostrana izjava o izvršavanju ili neizvršavanju radnji (zavjet) stvara obvezu, a osoba koja ne ispuni zavjet mora prinijeti otkupnu žrtvu.

II, 276. Allah uništava kamatu, a unapređuje milosrđa...

279. A ako je u nevolji, onda pričekajte dok bude imao; a još vam je bolje... da dug poklonite.

282. O vjernici, zapišite kada jedan od drugog pozajmljujete do određenog roka. I neka jedan pisar između vas to vjerno napiše...a dužnik neka mu u pero kazuje... i neka ne umanju ništa od toga. A ako je dužnik rasipnik ili slab, ili ako nije u stanju da u pero kazuje, onda neka kazuje njegov staratelj... I navedite dva svjedoka, dva muškarca vaša, a ako nema dvojice muškaraca, onda jednog muškarca i dvije žene, koje prihvatate kao svjedoke; ako jedna od njih dvije zaboravi, neka je druga podsjeti... I neka vam ne bude mrsko da ga utanačite pismeno, bio mali ili veliki, s naznakom roka vraćanja... ali, ako je riječ o robi koju iz ruke u ruku obrćete, onda nećete zgriješiti ako to ne zapišete...

283. Ako ste na putu, a ne nađete pisara, uzmite zalog. A ako jedan kod drugog nešto pohranite, neka onaj opravda ukazano mu povjerenje...

V, 1. O vjernici, ispunjavajte obaveze!...

9.4.4. Bračno pravo

Brak se zaključuje ugovorom, pred dva muška svjedoka. Suniti priznaju stalni brak i brak s robinjom, a šiiti i brak na određeno vrijeme (*muta*). Stalni brak može se zaključiti s najviše četiri žene istodobno, uz uvjet osiguranja uzdržavanja, zasebnog stana i posluge. Postojao je i brak s robinjom koji nestaje ukinućem ropstva.

Vjenčani dar (*mehr*) daje mladoženja pri zaključenju braka, a osigurava ženu u slučaju prestanka braka. Predmet može biti novac, tražbina, rad i stvar koja je u pravnom prometu.

Apsolutne smetnje onemogućavaju zaključenje braka, a to su: srodstvo (krvno, tazbina, po mlijeku), broj žena, brak žene, razlika u vjeri (suniti dopuštaju mješoviti brak muškarca, a šiiti zabranjuju mješoviti brak), nedostojnost, prekomjerni razvod i *iddet*. Razlika u vjeri je bračna smetnja samo za ženu, dok musliman može sklopiti brak i sa ženom koja ispovijeda kršćanstvo, židovsku ili sabvejsku vjeru. Žena nemuslimanka ima pravo slobodnog ispovijedanja vjere, ali u braku nema ista prava kao muslimanka. Ona ne može biti tutor djeci ni naslijediti muža.

Iddet je rok u kojem razvedena žena ne može sklopiti novi brak. Ako je brak prestao za života muža, obično traje tri mjeseca, uz uvjet da žena nije trudna. Ako brak prestane smrću muža, traje 4 mjeseca i 10 dana, a u slučaju trudnoće do poroda. Osoba koja se 3 puta razvede s istom osobom, ne može se vjenčati tom ženom, osim ako ona stupi u brak s trećom osobom, s njim održava odnose, a potom brak prestane na pravno dopušten način, te istekne *iddet*.

Zajednička prava i dužnosti bračnih drugova su: vršenje spolnih odnosa, vjernost, obostran lijep postupak. Vjernost je dužnost bračnih drugova, ali muž vjernost može dijeliti na četiri žene. Tjelesna nevjera kažnjava se smrću kamenovanjem. Povreda duhovne vrijednosti je težak grijeh.

Muž ima, tzv. "bračnu vlast", jer se prema Kur'anu smatra sposobnijim da upravlja obitelji. On određuje mjesto stanovanja i nadzire ponašanje žene. Muž je dužan uzdržavati ženu (stan, hrana i odjeća) bez obzira *mehr*. Žena je dužna pokornost mužu i vođenje domaćinstva nakon što plati *mehr*. Bez obzira na imovno stanje žene, vjeru i starost, ona nije obvezna doprinositi troškovima u braku.

Potpuni prestanak braka nastaje otkazom (*talak*), uzajamnim sporazumom, sudskom presudom i poništenjem. Pravo otkaza u načelu se priznaje samo mužu. Brak se može razvesti na zahtjev žene, ako muž ne izvršava bračne dužnosti. Žena može kupiti razvod. Brak se može razvesti obostranim proklinjanjem (*lijan*), kada se smatra da je dijete plod bračne nevjere. Moguć je i razvod sporazumom bračnih drugova.

IV, 22. I ne ženite se sa ženama koje su ženili očevi vaši...

23. Zabranjuju vam se: matere vaše i kćeri vaše, i sestre vaše i sestre očeva vaših, i sestre matera vaših i bratične vaše i sestrične vaše, i pomajke vaše koje su vas dojile, i sestre vaše po mlijeku, i majke žena vaših, i pastorke vaše koje se nalaze pod vašim okriljem od žena vaših s kojim a ste imali bračne odnose, - ali ako vi s njima niste imali bračne odnose, onda vam nije grijeh -, i žene vaših rođenih sinova, i da sastavite dvije sestre...

II, 228. Raspuštenice neka čekaju tri mjesecna pranja; i nije im dopušteno da kriju ono što je Allah stvorio u maternicama njihovim...

229. Puštanje (žene od muža, op. Ž.B.) može biti dvaput, pa ih ili velikodušno zadržati ili im na lijep način razvod dati. A vama nije dopušteno da uzimate bilo šta od onoga što ste im darovali...

230. A ako je opet pusti (treći put, op. Ž.B.) ona mu se ne može vratiti što se neće za drugog muža udati (tj. osim ako bude udana za drugog čovjeka, op. Ž.B.)

231. ... I ne zadržavajte ih da biste im učinili nasilje...

237. A ako ih pustite prije nego što ste u odnos s njima stupili, a već ste im vjenčani dar odredili, one će zadržati polovinu od onoga što ste odredili, osim ako se ne odreknu ili ako se ne odrekne onaj koji odlučuje o sklapanju braka...

241. Raspuštenicama pripada pristojna otpremnina, dužnost je da im to daju oni koji se Allaha boje.

9.4.5. Nasljedno pravo

Temelj nasljeđivanja je zakon ili oporuka. Prema šerijatskom pravu nasljeđuje se samo aktiva. Zakonsko nasljeđivanje ima prednost pred oporučnim. Ostavitelj koji ima zakonskog nasljednika može raspolagati samo 1/3 imovine. Osnovno načelo je blizina srodstva. Načelo reprezentacije nije priznato. Nasljeđivanje između muža i žene temelji se na načelu uzajamnosti i nejednakosti. Ako postoji više žena, one zajednički dijele dio koji pripada supruzi.

Muški srodnici ne isključuju bliže ženske, ali srodnici po očevoj liniji imaju prednost pred muškim srođnicima po majčinoj, udaljenije ženske srodnike načelno potiskuju muški srodnici istog stupnja. Muški i ženski srodnici istog stupnja i nasljednog reda su u nejednakom položaju. Dijelovi muških srodnika dvostruko su veći od onih ženskih srodnika istog stupnja. Uz sinove nasljeđuju i kćeri, ali samo 1/2 dijela koji dobiva sin. Nužni nasljedni dio za 2 kćeri su 2/3, za jednu 1/2, za roditelje po 1/6 ako nasljeđuju uz djecu, a 1/3 ako nema djece itd. Muž nasljeđuje 1/2 ostavine žene ako nema djece, a 1/4 ako ima. Udovica ima pravo na dvostruko manje dijelove.

V, 106. O vjernici, kada vam se približi smrt, prilikom davanja oporuke neka vam posvjedoče dvojica pravednih rođaka vaših ili neka druga dvojica, koji nisu vaši...

IV, 11. Allah vam naređuje da od djece vaše - muškom pripadne toliko koliko dvjema ženskima. A ako bude

više od dvije ženskih, njima – dvije trećine onoga što je ostavio, a ako je samo jedna, njoj – polovina. A roditeljima, svakom posebno – šestina od onog što je ostavio, ako bude imao dijete; a ako ne bude imao djeteta, a nasljeđuju ga samo roditelji, onda njegovoj materi – trećina. A ako bude imao braće, onda njegovoj materi – šestina, pošto se izvrši oporuka koju je ostavio, ili podmiri dug...

12. A vama pripada - polovina onoga što ostave žene vaše, ako one budu imale djeteta, a ako budu imale dijete, onda – četvrtina onoga što su ostavile, pošto se izvrši oporuka koju su ostavile, ili podmiri dug. A njima – četvrtina onoga što vi ostavite, ako ne budete imali djeteta; a ako budete imali dijete, njima osmina onoga što ste ostavili, pošto se izvrši oporuka koju ste ostavili ili podmiri dug. A ako muškarac ili žena ne budu imali ni roditelja ni djeteta, a budu imali brata ili sestru, onda će svako od njih dvoje dobiti – šestinu; a ako ih bude više, onda zajednički učestvuju u trećini..

9.4.6. Kazneno pravo

Postoji krvna osveta i mogućnost imovinske naknade, koja ovisi o pristanku oštećenoga ili nasljednika. Kaznena djela protiv osobe, npr. ubojstvo, kažnjavaju se odmazdom ili plaćanjem otkupa; za neka kaznu određuje Kur'an; a za teža zakon ne predviđa kaznu, već postoje popravne mjere.

Za djela protiv osobe, primjenjuje se talion, koji je za islam "ovozemaljsko ispaštanje vlastita zla". On je oblik zaštite od prijestupnika, čiji je zločin uvijek vidljiv, jer je simbolično vezan uz određeni dio tijela. Prema šerijatu, osoba koja nekog ubije ili smrtno rani mora biti ubijena, osim ako mu najbliži srodnici ubijenog oprostite, i daju mogućnost otkupa. Za ubojstvo iz nehaja plaća se otkup nasljednicima, oslobađa se rob musliman ili se posti 2 mjeseca. Za ubojstvo iz nehaja roba plaća se otkup kao i za slobodnoga. Nema kazne ako je djelo izvršeno u obrani osobe ili imovine. Ubojstvo kradljivca pri izvršenju djela nije kažnjivo, osim ako bježi. Razlikuje se teži i laki otkup. Teški je 100 deva i 16.000 dirhema, a laki 100 deva i 12.000 dirhema. Teži se koristi za teške slučajeve ubojstva, npr. u Svetoj zemlji, Mekki i Medini, tijekom svetih mjeseci, osobito Ramazana, za člana vlastite obitelji ili za slobodnog muslimana. Za ženu se plaća polovica iznosa. Otkup se plaća i za tjelesne povrede, za lišavanje osjetila, obje noge i 10 prstiju plaća se otkup u cijelosti. Za lišavanje jedne ruke i jedne noge plaća se 1/2, za gubitak prsta 1/10, za izbijanje zuba 1/20 otkupa.

Djela za koja kaznu predviđa Kur'an, a nagodba stranaka nije dopuštena su: preljub (kamenovanje), ispijanje vina (40 udaraca bičem), krađa (odsijecanje desne ruke, za povrat i lijeve), razbojništvo (odsijecanje obje ruke), napuštanje vjere (lišenje građanskih prava i smrt), pobuna (smrt) i bogohuljenje (lišenje građanskih prava i smrt). Izvanbračni odnosi, ako se dokažu s četiri svjedoka, kažnjavaju se sa 100 udaraca bičem za počinitelja koji nije u braku, a ako je počinitelj u braku onda smrtnom kaznom. Treća vrsta djela su skitnja, bijeg iz borbe, lažna optužba i svjedočenje. Kazne su ukor, bičevanje, globa, progonstvo.

II, 178. O vjernici! Propisuje vam se odmazda za ubijene: slobodan – za slobodna, i rob – za roba, i žena – za ženu. A onaj kome rod ubijenog oprost, neka oni velikodušno postupe, a neka im on dobročinstvom uzvrati...

179. U odmazdi vam je – opstanak, o razumom obdareni, da biste se ubijanja okanili!

IV, 15. Kad neka od žena vaših blud počini, zatražite da to protiv njih četvorica od vas posvjedoče, pa ako posvjedoče, držite ih u kućama sve dok ih smrt ne umori ili dok im Allah ne nađe izlaz neki.

16. A ako dvoje to učine, izgrdite ih; pa ako se pokaju i poprave, onda ih na miru ostavite...

92. Nezamislivo je da vjernik ubije vjernika, to se može dogoditi samo – nehotice. Onaj ko ubije vjernika nehotice – mora osloboditi ropstva jednog roba-vjernika i predati krvarinu porodici njegovoj, oslobođen je krvarine jedino ako oni oprostite. Ako on pripada narodu koji vam je neprijatelj, a sam je vjernik, mora osloboditi ropstva jednog roba-vjernika...Ne nađe li (roba, op. Ž.B.), mora uzastopce postiti dva mjeseca...

93. Onome koji hotimično ubije vjernika kazna će biti – džehennem...

XXIV, 2. Bludnicu i bludnika izbičujte sa stotinu udara biča, svakog od njih...

4. One koji okrive poštene žene, a ne dokažu to s 4 svjedoka, sa 80 udara biča izbičujte i nikada više svjedočenje njihovo ne primajte...

6. A oni koji okrive svoje žene, a ne budu imali drugih svjedoka, nego su samo oni svjedoci, potvrdiće svoje svjedočenje zakletvom... i to četiri puta...

8. A ona će kazne biti pošteđena, ako se četiri puta Allahom zakune da on, doista, laže...

9.4.7. Sudski postupak

Šerijatsko pravo ne razlikuje građanski, kazneni i upravni postupak. Nema pravila o postupku, koji je jednostavan. Dokazna sredstva su racionalna, priznanje, svjedoci, zakletve i sve što pridonosi pravdi. Božji sud je nepoznat. Postupak ima optužni, akuzatorni karakter. Sudac brine o javnom interesu, tj. moralnim načelima islama, utvrđuje materijalnu istinu i sam inicira dokaze i radnje koji vode do istine.

10. OSMANSKA TURSKA

10.1. Povijest

Turska feudalna država značajna je za Južne Slavene, čiji su prostori više stoljeća bili u njenom sastavu. Začetak Osmanske Turske leži u osamostaljenom bejluku (feudu) u oslabljenoj državi Turaka Seldžuka, na sjeverozapadu Male Azije. Osman iz plemena Kaji osamostalio se početkom XIV. st. Osmanov sin Orhan (1326.-1359.) oteo je Bizantu dio

Male Azije i utemeljio janjičare. Sredinom XIV. st. država se širi u Europu. Pod Muratom I. (1359.-1389.) dolazi do bitke na Kosovu polju 1389. Nakon što je Mehmed II. osvojio Carigrad 1453. Turska je vodeća država Europe, a prostire se na 3 kontinenta. Vrhunac snage dostiže za Sulejmana Zakonodavca (1520.-1556.), a tada dolazi do slabljenja. Karlovačkim mirom 1699. Turska gubi Ugarsku, Dalmaciju, itd., a u XIX. i početkom XX. st. naziva se "bolesnik na Bosporu".

10.2. Državno uređenje

Turska je apsolutistička, centralistička i teokratska monarhija. Sultan Selim I. 1517. Uzeo je položaj kalifa, poglavara islamske zajednice. On je jedini zakonodavac svjetovnog prava. Vršiti vojnu, upravnu i sudsku vlast, postavlja i smjenjuje državne službenike, a kasnije niže, po odobrenju sultana, mogu postavljati i beglerbegovi. Sultan za vršenje državnih funkcija daje posjede. Divan je savjet najviših službenika. Sultan Mehmed II. el Fatih (1451.-1481.) kanunom uvodi magistrature, tzv. 4 stupa carstva (veziri, defterdari, kadiaskeri i nišandži).

Veziri su najviši i najranije uvedeni službenici. Prema kanunima Mehmeda II. bilo ih je 7, a najvažniji je veliki vezir. On je na čelu državne uprave, čuvar je državnog pečata, jedini uz sultana može zapovijedati vojskom. Savjet velikog vezira zove se *divan* ili Visoka Porta, a kasnije je prerastao u neku vrstu turske vlade. *Kadiaskeri* su vrhovni vojni i svjetovni suci, prvo postoji jedan, a kasnije dva (za Rumeliju i Anadoliju) te prate sultana u rat. Kasnije je anadolijski izgubio značaj i ovlasti prelaze na rumelijskoga. Kadiaskeri su postavljali niže suce. *Defterdari* vode državne financije. Ime potječe od registra (*deftera*) koji vode. Ranije su upravljali carskim dobrima i državnim prihodima, a kasnije vode popise vojnih posjeda (veličina, prihod, korisnici). *Nišandži* je bio tajnik državne uprave i bilježnik. U sultanovo ime upisuju sultanov znak (*tugru*) na državnim aktima.

Država se dijeli na vojno-upravne jedinice ejalate s beglerbegom na čelu, najprije dva: Rumelija (europski dio) i Anadolija (azijski dio). U XIV. st. bilo ih je 40 (u Europi 8). Ejalati se dijele na sandžake sa sandžakbegom koji zapovijeda spahijama, a ima i izvršnu vlast. Unutar sandžaka postoje nahije sa subašama na čelu.

Sudski se država dijeli na *kadiluke*, a podjela se ne poklapa s upravnom. Razlikuje se pet skupina sudaca: velike i male mole, mufetiši, kadije i naibi. *Velike mole* su nadležne u najvećim gradovima, a male u manjima. *Kadije* sude u ostalim mjestima, a *naibi* su njihovi zamjenici. *Mufetiši* su nadležni za pobožne zaklade. Suci se mogu obratiti poznavatelju šerijata (*muftiji*), za pravno mišljenje u obliku, tzv. *fetvi*.

10.3. Društvo

Razlikuju se vojnici (*askeri*) i pokoreni stanovnici (*raja*), što ne ovisi o vjerskoj pripadnosti. Askeri su i službenici: kadije, muderisi i neki vjerski službenici. Zemlja pripada državi, tj. sultanu. Zemlja i seljačka kućanstva upisana su u registre (*deftere*). Privatne zemlje (*mulk*) daju se zbog zasluga i ne snose porez. *Malikane* sultan daje u trajno i otuđivo vlasništvo *mulk-namom*, npr. vojskovođama. Postoje posjedi islamske vjerske zajednice (*vakufi*) i slobodnih seljaka muslimana (*mulk*).

Turski feudalni sustav razlikuje se od zapadnoeuropskoga. Feudalne posjede, manje (timare) i veće (zeamete), sultan poveljom (berat) daje zaslužnim osobama spahijama, većinom ratnicima, konjanicima, dok vrše dužnost. Timari su posjedi s prihodom do 20.000 akči, zeameti do 100.000, a hasovi iznad 100.000. Hasovi se daju najvišim službenicima (sultan, vezir, sandžakbeg, beglerbeg). O veličini posjeda, ovisi i vojna obveza, pa spahije vode pomoćnika (džebeli) te konjanike s ratnom opremom. Neispunjavanje dužnosti povlači gubitak posjeda. Pravo spahija u načelu je osobno, doživotno, tj. nenasljedivo i neotuđivo uživanje. Spahijin sin može nakon smrti oca od sultana dobiti dobro, ali nešto umanjenog opsega. Veličina dobivenog dijela ovisi je li otac poginuo na bojnopolju. Na timaru spahija nema sudsku, upravnu i policijsku vlast, dok na zeametima, visoki dužnosnici imaju i upravnopolijske ovlasti.

Sultan nastoji prava spahija nad zemljom i seljacima zadržati u razumnim granicama, vodeći računa o interesu države. Ograničava prava spahije koji posjed ne mogu prodati, pokloniti, založiti i pretvoriti u vakuf. Spahija dobiva *tasarruf*, koji je različit za *hassa* i rajetinska zemljišta. *Hassa* zemljište spahija koristi u vlastitoj režiji (usp. Alodij na zapadu). Do Opće kanunname Mehmeda II. spahije mogu imati više od jednog *hassa* čifluka. Bez sultanove dozvole ne može iskorištavati

rajetinsko zemljište kao hassa. Tasarruf na rajinskom zemljištu sastoji se u pravu ubiranja daća. Spahija ima pravo na naturalnu rentu: tzv. *ušur* od 10 % uroda zemljišta i iznos na ime otkupa od dužnosti ukonačivanja (*salarija, priselica*). Spahija od kršćana naplaćuje *ispēdže* i radnu rentu, obično tri dana godišnje. Od XVI. st. odbjeglog seljaka može vratiti silom.

Na timarima i zeametima postoje zemljišta (baština i čifluci) poluslobodnih seljaka (raje). Oni imaju jako otuđivo i nasljedivo stvarnopravno ovlaštenje, a spahiji daju naturalnu i dijelom novčanu rentu. Pravo seljaka zaštićeno je i on se ne može izbaciti iz posjeda dok ga obrađuje. Pravo stalnosti posjeda (hakki karar) osigurava središnja vlast. Seljak ga može založiti ili prodati uz suglasnost spahije i plaćanje pristojbe za prijenos (tape), a mora biti upisano u defter. Prema kanunima Mehmeda II., ako seljak ne obrađi zemlju 1 godinu, spahija je može oduzeti i dati drugome uz naplatu tape. Kanunama Sulejmana Zakonodavca u XVI. st. predviđa rok od 3 godine. Isto važi i ako je seljak umro bez muškog potomka (sina ili unuka).

Bosanska kanun-nama iz 1565., Zakon o ukinutim čiflucima (prema Margetić, Opća, str. 127)

Izvršteno je, da se od nekih zemalja, koje je raja oživjela iskrčivši šumu svojim sjekirama, i od nekih zemalja, koje oni uživaju 20, 30 godina što više s koljena na koljena, uzima četvrti dio zato, što su to ona sela i njive, koja su uz neznatnu obvezu nekih osoba zavedena u starom defteru kao čifluk. Stoga je naredeno, da se sela i njive, koji su iz takvog razloga zavedeni kao čifluk, upišu u novi defter kao selo i njiva, kao što su i bili, i da se zemlje koje raja uživa na opisani način više od deset godina ostave u njihovim rukama i da se zemlje koje oni uživaju upišu na njih, te su u novi defter zavedene na gore obrazloženi način.

Zakon o tapiji (Kanuni tapu)

Ako neko od raje i od posjednika timara i drugih uživajućih zemlju umre ili nestane tako da je s njim svaka veza prekinuta, a ostanu mu sinovi, zemlje koje su im bile na uživanju neće potpasti pod "tapu". Preći će na njihove sinove, i oni će ih obrađivati i davati na njih desetinu i pristojbe. Ako ne budu imali sinova, nego budu iza njih ostala braća po ocu, potpast će pod "tapu". Prema tome kako nepristrani muslimani procjene pristojbu ("tapu"). Ako braća po ocu ne pristanu na pristojbu, koju su oni odredili, i odustanu, njihov će spahija dati kome hoće uz pristojbu "tapu". Ostala njihova rodbina računa se kao strana lica.

Spahija ne smije kupiti čifluk, jer bi stekao jako pravo slično individualnom, punom vlasništvu. Iznimno ga može kupiti u Bosni, gdje je timar postao nasljediv (odžakluk timari). U XVII. st. timarsko-spahijski sustav pada u krizu. Posjedi se daju neratnicima, a spahije zapostavljaju vojnu obvezu. Slabljenjem središnje vlasti spahije teže posjede pretvoriti u trajne i nasljedne. U XVIII. st. dolazi do procesa čiflučenja. Spahije izbacuju raju sa zemljišta i prisilno otkupljuju hakki karar ili traže ustupanje zemljišta obećavajući zaštitu od šikaniranja. Novi ovlaštenik (čifluk-sahibija), obično vojnik, a ne seljak, ima pravo slično punom privatnom vlasništvu. Seljak nakon toga radi na zemlji kao obveznopravni zakupac spahije i čifluk-sahibije. Opterećen je i obvezama prema državi, a kršćani i haračem, čiji se iznos s vremenom povećavao.

Turski feudalizam ima uzore ne samo u arapskom nego i bizantskom pravu. Neotuđivost timara može se usporediti s bizantskom pronijom, pravo raje (čifluk) s pravom parika, zabrana spahiji da kupi pravo od seljaka na zabranu veleposjednika da kupe zemlju od parika i pravo prvokupa članova seljačke općine, a registri zemlje i kućanstva (defteri) na praktike. Neki prijepisi, tzv. Zakona cara Justinijana, najstariji iz XV. st., kompilacije bizantskih propisa, sadrže 13 odredbi Zemljoradničkog zakona, a i pravo prvokupa utemeljeno na noveli cara Romana I. Lekapena iz 922.

10.4. Pravo

Uz šerijatsko pravo (*fikh*, vidi Arapsku državu) postoji svjetovno (*urf*). *Urf* ne smije biti u suprotnosti sa *fikhom*. *Urf* čine sultanovi zakoni (*kanuni*), a zbirke zakona su *kanuname*. Ranije su kanuni donošeni u obliku jednostavne zapovijedi (*fermana*), a kasnije kao carska ručna pisma (*hatišerif*). *Kanuname* mogu biti opće, važe za čitavu državu i sandžačke, za pojedini sandžak. Osim šerijata i kanuna sudovi u pokrajinama primjenjuju tamošnje običaje, pretvarajući ih svojom sankcijom u pravne običaje.

11. ENGLSKA

11.1. Povijest

a) **Anglosaksonsko-dansko doba** (do 1066.). Starosjedioce Ibere u VII. st. pr. n. e. potiskuju Kelti i Gali. Otok je nazvan po keltskom plemenu, Britima. U I. st. Rimljani su zauzeli južni i srednji dio otoka (Englesku) i vladaju do V. st. Germani (Saksonci, Angli, Juti) se naseljavaju u VI. st. Sedam kraljevstva ujedinio je Egbert početkom IX. st. Od 832.

počinju najezde Normana. Koncem IX. st značajan je vladar Alfred Veliki. Danci osvajaju Englesku u XI. st., no vlast stječu Saksonci. Anglosaksonskog vladara Harolda porazio je 1066. kod Hastingsa, normanski vojvoda William Osvajač. Nastupa doba razvijenog feudalizma, a snažan položaj kralj temelji na osvajanju zemlje (*ius gladii*, pravu mača). Kralja zahtijeva vojnu službu i od vazala svojih vazala.

Društvo se dijeli na vladajuće (*eorls*) i podređene (*ceorls*). Zemlja je općinska (*folklond*) ili privatna. Zemlja u privatnom vlasništvu je neotuđiva u obiteljskom vlasništvu (*erfland*) ili otuđiva (*bocland*). Sudsku vlast imaju veleposjednici u sudu grofovije (*county, shire*). Postoji skupština velikaša (*Witenagemot*).

b) Feudalno-normansko doba (1066.-1215.). William je konfiscirao posjede, zadržao je 1/3 kruni, dio podijelio pratnji (1/4 na 20-ak velikaša, 1/4 Crkvi, a ostatak na oko 170 baruna), a dio ostavio starim posjednicima. Kralj je vrhovni vlasnik svih feuda. Neposredni kraljevski vazali imaju rascjepkane feude, što onemogućava razvoj feudalnog partikularizma. Feudalci polažu prisegu kralju, pa postoji izravna feudalna veza s vazalima. Radi oporezivanja 1086. nastaje *Knjiga sudnjeg dana* (*The Domesday Book*), popis posjeda i prihoda u državi, na temelju podataka narodnih predstavnika. Uočava se da su "baruni imali oko 8.000 svojih vazala, da je bilo blizu 10.000 slobodnih seljaka, da je broj kmetova oko 11.000, da je oko 9 % stanovništva robovi, da su domaći zemljoposjednici zadržali samo 8 % obradiva tla itd." Upisani su prihodi posjeda na temelju čega kralj utvrđuje obveze vazala. William je zemlju podijelio na grofovije sa šerifima na čelu. Da bi oslabio plemstvo daje povlastice gradovima, osobito trgovcima. Kako bi ojačao vlast Crkvi daje privilegije, ali je na čelo postavio svoje ljude. Odvojio je svjetovne od crkvenih sudova, koji primjenjuju "kanone i biskupske zakone". Nije htio jačati vlast pape, ne dopušta da se papini propisi primjenjuju prije no što ih odobri. Postavlja biskupe i daje investituru.

Krupnim feudalcima, barunima smeta neograničena moć kralja, pa nastoje oslabiti njegovu vlast, slično Francuskoj. Kada je kralj postao Henrik II. Plantagenet Anjou (1154.-1189.) provodi reforme. Suprotstavio se krupnim feudalcima, razorio 300 utvrda, a u ostale stavlja svoju vojsku. Provodi sudsku reformu, potiče razvoj općeg običajnog prava (*common law*) i porote, osniva najamničku vojsku, sukobio se s Crkvom i započeo osvajanje Irske. Reforma suda daje glavnu ulogu Kraljevom sudu. Vitezovi i slobodni seljaci dobili su pravo da njihove sporove rješava Kraljevski, a ne sud seniora. Da bi olakšao sudovanje uvodi "putujuće suce". Oni obilaze oblasti i sude u ime kralja. Jedino kmetovima sude feudalci. Reformiran je postupak, ukinut je Božji sud, uvodi se dokazivanje zakletim svjedocima. Henrik II. je *Klarendonskom konstitucijom* 1164. ograničio nadležnost crkvenih sudova. Kraljevski sud je odredio koja djela spadaju pod duhovnu jurisdikciju. U sukobu s Crkvom ubijen je nadbiskup Thomas Becket. Henrik II. umjesto vojne službe feudalaca (40 dana) uvodi plaćanje "po štiti", štitovinu (*scutagium, shield-money*), čime je smanjio ovisnost o feudalcima. On je 1156. od duhovnih vazala zatražio plaćanje po 20 šilinga umjesto viteza kojeg su unajmljivali sami, a 1181. Naredbom o oružju propisao je da svaki slobodan čovjek mora imati naoružanje.

c) Staleška država (1215.-1688.). Kralj John (*Lackland, Bez zemlje* 1199.-1215.), u neuspješnim ratovima protiv francuskog kralja Filipa II. gubi najveći dio posjeda u Francuskoj i postaje vazal pape Inocenta III. Baruni se bune optužujući ga da su zbog njega izgubili posjede u Francuskoj. Uz njih staju vitezovi i gradovi nezadovoljni visokim porezima. To je prisililo kralja da postane papin vazal, a Engleska papino leno, plaća crkveni porez papi. Jača nezadovoljstvo prema kralju, pitanje prirode kraljeve vlasti, feudalne ustavnosti i spoznaje da je "kralj zato kralj jer ga pravo čini kraljem", "da pravo zemlje niče iz naroda i njegovih običaja". John pod pritiskom baruna 1215. izdaje *Veliku povelju sloboda* (*Magna Carta Libertatum*). Feudalci su ograničili vlast Krune, zaštitili se od izvanrednih poreza, a pravo odobravanja novih poreza dobiva *Opće vijeće*. Crkva bira biskupe, a podanici mogu biti uhićeni i kažnjeni odlukom porotnog suda. Papa je proglasio povelju ništetnom, izbija rat kralja i feudalaca, a John umire.

Vitezovi su optužili barune da nisu ništa učinili u korist države, već samo za sebe. Henrik III. koristi nesuglasice da bi ojačao vlast, pa 1263. dolazi do rata između kralja i baruna. Vođa feudalaca Simon de Montfort je 1264. zarobio kralja, a 1265. sazvao *Magnum Concilium* (*Opći savjet*) predstavnika feudalaca, crkve, grofovija i gradova. To je začetak Parlamenta, koji će se od tada uglavnom redovito sastajati.

Edward I. (1272.-1307.) osvojio je Wales, nazvan je engleski Justinijan. Od Eduarda III. (1327.-1377.) uz kralja je postojao *parliamentum*. Od 1337. do 1453. Engleska vodi tzv. *Stogodišnji rat* s Francuskom u kojem kralj gubi posjede u Francuskoj. Nakon njega (1455.-1485.) državu razdire

dinastički sukob ograna obitelji Plantagenet, tzv. *Rat dviju ruža* (York – crvena i Lancaster – bijela). Na vlast dolazi Henrik VII. (1485.-1509.) Tudor, koji uvodi apsolutizam. Henrik VIII. (1509.-1547.) raskida s katoličkom crkvom i uspostavlja samostalnu Anglikansku crkvu na čelu sa kraljem. U XVII. st. dolazi do postupnog razvoja kapitalističkih odnosa.

11.2. Državno uređenje

Kralj moć temelji na osvajanju Engleske (*ius gladii*), čime je postao vrhovni vlasnik zemljišta. Feudalci polažu zakletvu kralju, koji zahtijeva vojnu službu od svih podanika, tzv. krunski vazalit. Kralj Henrik II. Klarendonskim konstitucijama 1164. želi potčiniti Crkvu. Ograničava nadležnost njenih sudova i uvodi nadzor imenovanja crkvenih službenika. Kralj jača svoju vlast kroz Kraljevski sud. Načelo primogeniture ne ometa parlament da u XIV. st. odlučuje o pravu na krunu te je sposobnost pretendenta da vlada na dobrobit države odlučujuća. *Interregnum* se želi izbjeći, odatle Opće pravo ističe načelo da *“kralj nikad ne umire, a nasljednik odmah po smrti preuzima vlast”*. Malodobnost nije zapreka, jer vlast vrši regent. O regentu odlučuje *Magnum Concilium*, kasnije parlament. Kralj ima kraljeve povlastice, prerogative.

Kralj ima redovite prihode od domena, vazala i povlastica. Pod treće spadaju i globe koje izriče kraljev sud. Kralj štiti nezaštićene, uključivo i strance, osobito Židove, pa je od njih do izгона 1290. naplaćivao poseban porez. Neredoviti kraljevi prihodi su, npr. porez na obranu kao zemljarina (*danegeld*) do 1163, *carucage* od 1194. do 1224. uz suglasnost Velikog vijeća. Postoje i pripomoći, ponekad su ubirane samo od gradova, jer je tamo bilo novca. Od XIII. st za izdatke je potrebna suglasnost parlamenta. U XIV. st. uvodi se opći izvanredni porez na pokretnine (1/10 i 1/15). Tijekom Stogodišnjeg rata pokušava se uvesti glavarina prema imovnom stanju pojedinaca.

U srpnju 1215. baruni su primorali kralja Johna da proglasi i potpiše *Veliku povelju o slobodama*. Akt označava početak moderne ustavnosti. Povelja štiti interese baruna, nižeg plemstva te građana. Utvrđuje nepovredivost prava Crkve, pravo samostalnog izbora službenika. Kralj se odrekao samovoljnog povećavanja poreza, zlorporaba starateljstva na imovini maloljetnih vazala itd. Ograničeno je miješanje kraljevskih sudova u sporove u nadležnosti feudalnih sudova. Uvođenje izvanrednih poreza moguće je uz pristanak *Općeg savjeta*, u koji ulaze neposredni kraljevi vazali. Baruni neće od vitezova uzimati davanja bez njihove suglasnosti, osim uobičajenih, koja se neće povećavati. Potvrđene su slobode Londona i drugih gradova, te pravo trgovaca da slobodno ulaze i izlaze iz Engleske. Slobodni seljaci neće se opterećivati nametima koji bi ih upropastili. Članak 39. i danas je na snazi, jamči osnovna prava ljudi, tada feudalaca, ali kasnije pojam *“slobodan čovjek”* obuhvaća sve slobodne stanovnike. Kralj jamči da će suditi i postupati pravedno. Predviđeno je povjerenstvo 25 baruna, koji nadzire da kralj ne krši Povelju, a u protivnom baruni imaju pravo na pobunu. Povelja je prvi pisani dokument koji ograničava vlast feudalnog monarha, preteča je moderne ustavnosti, a 9 članaka dio su engleskog *“historijskog ustava”*.

“39. Nijedan slobodan čovjek neće biti ubijen ili zatvoren, ili lišen svojih prava ili imovine, ili stavljen van zakona ili prognan, ili na bilo koji način lišen svog položaja, niti ćemo mi protiv njega upotrijebiti silu ili uputiti druge da to učine, osim na osnovi zakonite presude njemu jednakih ili prava zemlje.

40. Nikome nećemo prodavati pravo i pravdu, nikome ih nećemo odreći i odugovlačiti.

61. Baroni će između sebe izabrati dvadesetpetoricu da čuvaju i svim svojim moćima osiguraju poštivanje mira i slobode koje su im date i ovom poveljom utvrđene.

Ako mi, naš vrhovni sudac, naši službenici, ili bilo koji naš sluga, ikoga u bilo čemu povrijedimo, ili prekršimo bilo koju odredbu o miru i ovom jamstvu, i četvorica od rečenih dvadesetpet barona saznaju za povredu, oni će doći nama — ili, u našoj odsutnosti iz Kraljevstva, našem vrhovnom sucu, - da to saopće i traže da se to smjesta ispravi. Ako mi, ili za našeg izbivanja u inozemstvu naš vrhovni sudac, u roku od četrdeset dana, računajući od dana kad je nama ili njemu saopćena povreda, ne pribavimo nikakvu zadovoljštinu, četiri barona će predmet saopćiti ostalima od dvadesetpet barona, koji nam mogu, uz podršku cijele zemlje, zaplijeniti ili nas napasti na svaki mogući način, oduzimajući naše tvrđave, imanja i bilo što drugo, poštedivši jedino nas lično, te kraljicu i našu djecu, i sve to dotle dok ne osiguraju onakvu naknadu kao što su to odlučili. Kad osiguraju uklanjanje nepravde, oni će nam ponovo iskazivati svoju uobičajenu poslušnost.

Tko god želi može položiti zakletvu da će se radi postizanja tih ciljeva pokoravati naredbama dvadesetpet barona i da će im se pridružiti da bi se protiv nas borio svim svojim moćima. Mi svakom tko želi, javno, i slobodno dopuštamo da položi tu zakletvu, i nikada nikoga nećemo priječiti da je da. Zapravo, svakog našeg podanika koji ne želi da položi tu zakletvu, mi ćemo prisiliti naredbom da se zakune.”

Uz kralja je *Veliko vijeće* (*Magnum concilium*) u koji ulazi duhovno i svjetovno plemstvo koje drži zemlju od kralja i neki kraljevi službenici. U XII. st. krupne vazale (velike barune) kralj poziva osobno, a niže vazale (vitezove) putem

šerifa općim pozivom. Ponekad sudi sporove između vazala te kralja i vazala. Iz vijeća se izdvajaju neke službe. Justicijar mijenja kralja u pravnim nadležnostima, političkim i upravnim poslovima, a u XIII. st. služba nestaje, a poslove preuzima kancelar. On je redaktor kraljevih akata i prvi službenik, a vremenom i sudac. Značaj financija u XIV. st. čini rizničara najvažnijim. Vojni službenici su *constable* i *marshall*.

Kraljevska kurija (Curia regis) je izdanak Velikog vijeća, uži sastav, najveći vazali uglavnom s dvora, koji odlučuje o najvažnijim državnim pitanjima. U XII. st. zbog brojnosti poslova izdvaja se: Državna blagajna, sudovi common lawa, kancelar i njegov sud, dijelom i dom lordova. *Kraljevski sud* je dio kurije, koja širi nadležnost, nauštrb feudalnih sudova. Kurija uvodi sustav porote, te u grofovije šalje suce.

Opći savjet je utemeljen Magna cartom. Kralj mora imati njegovu suglasnost u državnim poslovima. Koncem XIII. st. češće se saziva. Zahtijeva preuređenje državne uprave. Savez baruna s vitezovima, građanima i Crkvom omogućio je proširivanje njegova sastava, čime nastaje staleško predstavništvo, Parlament, kojim kralj provodi državne poslove. Parlament će u XVII. st. potisnuti kraljevski apsolutizam.

U *Tajni savjet (privy council)* ulazi aristokracija, novo plemstvo i buržoazija. Djeluje u doba Tudora. Nadzire vanjsku trgovinu i upravu kolonija te je apelacijska instanca. Uz njegovo sudjelovanje kralj izdaje ukaze. *Zvezdana palača (Star Chamber)* odjel Tajnog savjeta radi borbe s feudalcima. Ima upravne ovlasti, sudi kaznene i građanske stvari, nadzire odluke porotnika. *Visoka komisija* utemeljena je 1539. u doba kraljice Elizabete, radi zaštite Crkve i vjere, borbe s katolicima i pristalicama radikalnih vjerskih skupina, ali i protiv uplitanja Crkve u poslove države, te njenog potčinjavanja jurisdikciji kralja. Članovi su duhovne i svjetovne osobe. Kao istražni i sudski organ razvila je inkvizicijski postupak, a razmatra i, npr. procese skitnicama i sumnjivim osobama u Londonu. Kasnije sa Zvezdanom palačom vrši cenzuru tiska.

Parlament. Baruni 1258. traže zajedničko povjerenstvo s predstavnicima kralja radi preuređenja državne uprave. Povjerenstvo izdaje plan (Oxfordski statuti) preuređenja Općeg savjeta, Parlamenta. U sastav ulaze crkveni i svjetovni baruni te vitezovi. Kralj će vladati u suglasnosti s Velikom vijećem baruna. Zahtijeva se da baruni biraju vrhovnog suca, kancelara i velikodostojnike te suce (šerife) u provincijama. Dolazi do nesuglasica među barunima, kralj pridobiva dio plemstva i počinje rat. Baruni pod vodstvom Simona de Monforta traže podršku ostalih slojeva, 1264. pobjeđuju kralja i 1265. sazivaju Parlament, u čiji su sastav ušli crkveni i svjetovni feudalci, te po 2 viteza iz svake grofovije i po 2 predstavnika niza gradova. Monfort pogiba, ali je kralj prinuđen na sporazum. Parlament postaje stalno tijelo, čiji su članovi vitezovi i predstavnici gradova. Engleska je monarhija sa staleškim predstavništvom, koje ograničava kralja pri oporezivanju i donošenju zakona.

Predstavnici Parlamenta do 1332. zasjedaju zajedno, kada se dijeli na Gornji dom (*House of Lords*, Dom lordova) i Donji dom (*House of Commons*, Dom zajednica, tj. gradova i grofovija). U Gornjem zasjedaju velikaši: nadbiskupi, biskupi, opati i najveći baruni, pa je izravan nastavak Velikog vijeća. U Donjem domu sjede vitezovi i građani. Prve biraju skupštine grofovija, po 2, javnim glasovanjem, ukupno 74. Edward I. pozvao je u parlament po 2 predstavnika iz 165 gradova. Jaz između vitezova i predstavnika građanstva nije velik. Razvojem robnonovčanikih odnosa na selu i feudalci se bave trgovinom. Od 1430. pravo glasovanja u grofovijama imaju samo slobodni posjednici s godišnjim prihodom od 40 šilinga.

U XIV. st. raste utjecaj Parlamenta, potvrđuje izravne i neizravne poreze, nadzire trošenje sredstava. Do XVI. st. financijska pitanja Parlament raspravlja na kraju zasjedanja, pa vrši pritisak na kralja u prethodnim pitanjima. Od XV. st. porezna pitanja prvo razmatra Donji dom, a obvezna je suglasnost oba doma na statute koje donosi kralj. Od Henrika VI. zahtjevi Parlamenta moraju imati oblik zakonskog nacrt (Bill), kojeg kralj može odbaciti ili bez izmjena potvrditi i objaviti kao zakon. Parlament stječe i zakonodavno pravo. Pravo zakonodavne inicijative, uz kralja, imaju oba doma, a *Statuti* se ne mogu ukinuti ili mijenjati bez pristanka oba doma.

Parlament nadzire državnu upravu, pa se koncem XIV. st. uvodi postupak protiv kraljevih savjetnika koji vrše zlouporabe dužnosti (*impeachment*). Donji dom pokreće tužbu pred Gornjim. Kralj nije odgovoran, za njegove postupke odgovaraju savjetnici. Kako su crkvene osobe bile kancelar i rizničar nije ih se moglo sudski goniti, pa Parlament traži da to budu svjetovne osobe. Postupak je uobličen 1376., kao sudski postupak. Osuda putem zakonodavnog postupka (*act of attainder*) uvodi se 1447., a koristi se do XVIII. st. Parlament daje suglasnost na odlazak vojske izvan granica države. Politički značaj Parlamenta opada od konca XV. st., a prevlast Krune očuvala se za dinastije Tudor.

Lokalna uprava. Država se dijeli na grofovije (*county, saski shire*), satnije (*hundred*) i desetine (*tithing*), dakle vojne jedinice. Na čelu grofovije je šerif (*sheriff*, kasnije zvan grof, *count, earl*, anglosas. *scirgerefa*, lat. *comes*) kojeg imenuje kralj i načelnik (*hundred reeve, vice-comes*). Grofovija, ranija kraljevstva ili njihovi dijelovi, ima oko 35. Šerif predsjedava skupštinom, izvršava naredbe kralja, skuplja prihode, zapovijeda narodnom vojskom. Pomoćnici su: *constable* (od *comes stabuli*) i *coroner*. Constable je pomoćnik u policijskim poslovima. Coroner istražuje uzroke smrti,

vrši istrage. Delikti protiv općeg reda i mira su u nadležnosti mirovnih sudaca, a u XII. st. kraljevi putujući suci potiskuju šerifa i sud grofovije.

Gradovi od XII. st. stječu samoupravu, a u XIII. i XIV. otkupljuju slobode od gospodara i izdvajaju se iz grofovije. Slobodni stanovnici članovi su skupštine grada. Jačanjem gornjeg sloja i cehova vlast se zatvara u krug bogatih koje predstavlja gradsko vijeće i gradonačelnik (*mayor*). Od XIII. st. kralj poziva po 2 predstavnika gradova u Veliko vijeće.

Barunija (*manor*), vlastelinstvo je gospodarska, upravna i najviše sudska jedinica manorijalnog suda (*court baron*) za kmetove i slobodne ljude. Za kmetove je sud konačan, a slobodni se mogu obratiti kralju. U doba Williama bilo je oko 170 baruna. Manor je imao svoje pravne običaje. Od XIII. st. kada je dopušten promet zemlje sudbenost ostaje onome koji ima dio manora gdje zasjeda sud. Manori vode i registre zemlje, posjednika i obveza te običaja menora. U XVI. st. sudovi gube značaj zbog oslobađanja kmetova.

Sudovi. Razlikuju se kraljevski, menorijalni, mjesni i crkveni. Sporove kralja i vazala, te vazala rješava *Kraljevski sud* (*Curia regis, Bancum r.*), po načelu da svakome sudi sud jednakih. Nadležnost Curie regis temelji se na načelu feudalne i kraljeve sudbenosti. Kralj sudi kada ni jedan sud ne štiti pravdu, u sporovima slobodnog držanja zemlje, jer je vrhovni vlasnik, te kaznenih djela. Stranke žele ovaj sud i zbog njegove učinkovitosti. Zbog brojnosti sporova koncem XII. st. iz Curiae regis izdvaja se nekoliko sudova. Kraljevski Westminsterski sudovi stvaraju Opće pravo.

Sud državne blagajne (*Court of Exchequer, Sud šahovske ploče*) od Henrika I. 1118. nadležan je za financijske sporove, potraživanja vladara od vazala i poreznih obveznika. *Sud opće sudbenosti* (*Court of Common pleas*) nastaje Magna cartom 1215. Sporovi se ne rješavaju tamo gdje se nalazi kralj, već na jednom mjestu, Westminsterskoj palači. Rješava opće sporove između slobodnih ljudi, osobito o zemljištima, tj. građanskom pravu. Njegovu nadležnost u XIV. st. ugrožava Sud kraljeva stola, a u XV. st. Kancelarov sud, zbog troškova, jer pred njim nastupaju najviši pravници. *Sud kraljeva stola* (*Court of King's bench*), kojem često predsjedava kralj, jer se sporovi tiču njega, osim financijskih sporova, a osobito kaznene. Od XIV. st. i bez kralja. Nadležan je za imovinske i kaznene sporove u prvom stupnju i prizivu. Nadzire druge sudove, pa i Kancelarov, može mijenjati nadležnost i preuzeti predmet drugog suda. *Sud vijeća državne blagajne* (*Court of Exchequer chamber*) nastaje radi rješavanja sukoba nadležnosti između kraljevih sudova, osobito Suda državne blagajne i Suda kraljeva stola. Od XIV. st. suci tri najviša suda zajednički raspravljaju o težim slučajevima ili zajedničkom radu. Do XV. st. odluke nemaju karakter presude. Iznad sudova je Parlament, koji u XIV. st. preuzima ulogu vrhovnog suda.

Kraljevi sudovi nisu sudili samo u Londonu. Od Henrika II. u XII. st. država se dijeli na okružja (*circuits*) koje od 2 do 3 puta godišnje obilaze po dva kraljeva putujuća suca, ukupno 23 (*Justices in eyre, itinerant justices, iustitiiarii*). Sude sa zakletim predstavnicima općina (*recognitiones iuratae*). Šire primjenu common lawa. Pravdu je trebalo približiti narodu, ojačati kraljevu vlast, ali i povećati prihode. Razlikuju se putujući suci za kaznene i imovinske sporove. Suci su i iskorištavali stanovništvo, jer ono mora uzdržavati suce i pratnju, pa često na glas o dolasku sudaca bježi u šume.

U XIV. st. nastaju mirovni sudovi, čiji suci poduzimaju preventivne mjere i razmatraju kaznene sporove. Sude kao pojedinci, lakša djela rješavaju udvoje, tzv. male sjednice, a veća četiri puta godišnje u kvartalnim sjednicama. Suce imenuje kralj iz redova lokalnih zemljoposjednika. Zahvaljujući centralnim i putujućim sudovima feudalni sudovi su relativno brzo izgubili značaj. Nasuprot sudovima Općeg prava nastaje 1327. od Edwarda III. *Sud Lorda kancelara* ili *Sud "pravičnosti"* ne sudi po Općem pravu već po načelu pravičnosti (*equity law*) i bez porote.

11.3. Društvo

Svećenstvo se dijeli na više i niže. Više, nadbiskupi i biskupi ulaze u Gornji dom kao vazali krune, perovi, raspoložu velikim zemljišnim posjedima koje su dobili od vladara, pa prema njemu imaju vazalne obveze, a plaćaju i poreze. Niži izbornim putem ulaze u Donji dom. Crkva živi po kanonskom pravu. Svećenicima načelno sude crkveni sudovi, kao i svjetovnim osobama u pitanju braka, obiteljskog i nasljednog prava. Odvajanjem Anglikanske crkve položaj svećenstva se mijenja, potčinjeno je svjetovnoj vlasti, gubi prevlast u Gornjem domu i ne daje državne činovnike.

Plemstvo nije stalež, nema povlastice koje ga izdvajaju, već je počasno zvanje, koje prema načelu primogeniture prelazi na najstarijeg sina. Ostali su prinuđeni baviti se trgovinom i pomorstvom. Plemstvo plaća poreze i spada u nadležnost redovitih sudova. Povlastice imaju članovi Gornjeg doma, ali kao nasljedni članovi Parlamenta. Razlikuju se veliki baruni, kasnije (*peers of the realm*, lat. *equal*), koji imaju više od 13 vitezova, tj. posjeda (vojvode, markizi, grofovi, vikonti i baruni). Niži plemići su vitezovi i biraju po grofovijama predstavnike u Donji dom. Na posjedima (*manor*) plemstvo ima samo nižu sudbenost. Plemstvom mogu postati i obogaćeni trgovci.

Vazal mora dovesti onoliko vitezova, konjanika (*knights*), koliko ih uzdržava posjed, tj. domaćinstva (*hide*, anglosaks. *hiwan* obitelj). Svakih 4 do 5 domaćinstava izdržava jednoga. Domaćinstvo ima od 24 do 38 hektara zemlje. Vazal je dužan 40 dana ratne službe godišnje i tada snosi svoje troškove. Dužni su pomoći senioru novčano u slučaju zarobljavanja, udaje najstarije kćeri i kada najstariji sin postaje vitez. Od XII. st. uvodi se primogenitura, pa vazali smatraju da je leno nasljedno. Sin preuzima posjed ako je odrastao za viteza (21 godina), kći ako je dorasla za udaju (14 godina), a supruga ako pristaje da joj senior odredi novog muža. U slučaju maloljetnosti senior ima starateljstvo nad djecom, ali ga može prodati djeci. Kad postane punoljetna osoba plaća 1/2 godišnjeg prihoda, izražava vjernost i stupa u posjed, a nakon prve godine plaća još 1/2 godišnjeg prihoda. Ako je nasljednik punoljetan senior uživa posjed godinu dana i dobiva jedan godišnji prihod. Postojala je razlika između vitezova, neki su bogati poput baruna, a neki su bez zemlje. Bilo ih je oko 10.000.

Građani se bave trgovinom i obrtom, ali često i poljoprivredom. Trgovci se udružuju u gilde, a obrtnici u cehove. U XVI. st. nastaju nove manufakture (izrada stakla, sapuna itd.). Do XIII. st. nemaju različit status od slobodnih seljaka. William ih je proglasio kraljevim domenima. Koncem XII. st. neki otkupljuju svoje slobode, koje su različite. Ipak su dio domena te plaćaju kralju davanje koje se zove desetina (*decima, thenth, tallage*). Od konca XIII. st. njenu visinu određuje parlament.

Seljaci, kmetovi (*villein, serf*, kasnije *copyholder* jer dobiva prijepis popisa obveza - *copy*) većina su stanovnika. Slobodni su osim prema posjedniku zemlje. Normanskom feudalizacijom u XII. i XIII. st. broj ovisnih seljaka raste, a u XIV. i XV. st. opada. Oni su zakupnici zemlje (*freeholders*), a ne vlasnici, bez obzira je li zakup nasljedan, doživotan ili ograničen. Vezani su uz zemlju i ne mogu je napustiti bez pristanka gospodara. Davanja su vezana uz zemlju i ne mijenjaju se, pa i kada zemlja prijeđe u ruke slobodnog čovjeka. Robnonovčana privreda u XIV. st. utječe na rast novčane rente. Dolazi i do ograđivanja općinskih zemljišta (zabrana) od feudalaca. Od XV. st. kancelarov sud ih štiti od gospodara koji smeta posjed, kao i slobodnog seljaka. Kmetски posjed je 1926. potpuno ukinut uz novčano obeštećenje vlasnicima, iako se njihov broj posjeda s vremenom smanjio.

Slobodan seljak koji uživa posjed uz nevojne obveze je *socman, socager*, a odnos je *socage*. Oni su posjednici nasljedivih i otuđivih dionica zemlje, potčinjeni su jurisdikciji feudalaca, manorijalnom sudu, pa i u prizivu. On daje nasljednu pristojbu (*relief*) i pripomoći (*aids*) gospodaru. Slobodan seljak mogao je prodati svoje pravo, a gospodar to nije mogao spriječiti. Zakupci na određeni rok su *leaseholder*. To nije držanje, stvarno pravo. S vremenom se iz manorijalne sudbenosti u zakupnom odnosu pojavljuje vazalska vjernost (*fealty*) koje kod socmana nema.

Seljaci su sredinom XIV. st. bili u lošem položaju, Stogodišnji rat i kuga utječu na povećanje obveza, pa bježe s posjeda. Parlament to ograničava donoseći zakon o visini nadnica. Dolazi do pobune pod Watom Tylerom 1381. koja je ugušena, ali se shvatilo da je bolji slobodan zakupac, nego nezadovoljan kmet. Zakup umjesto kmetских obveza već je u XV. st. većinu kmetova učinio slobodnom, a u XVI. st. potpuno nestaje osobna zavisnost seljaka. Seljak je nasljedni zakupnik ili zakupnik na određeni rok ili je postao najamnik. Razvio se i vjerski pokret protiv svjetovne vlasti Crkve i njenog bogatstva, pod utjecajem Wycliffa, a pristalice su *lolardi*.

11.4. Pravo

11.4.1. Pravni sustavi

Prvo razdoblje obuhvaća doba do osvajanja Normana 1066. i dijeli se u dvije etape: galo-rimsku i doba barbarskih najezdi. Vlast Rima iako duža od 400 godina nije ostavila većeg traga. Barbari u V. st. donose svoje običaje, te nastaju anglosaksonski zakonici. Dolaskom Williama 1066. nisu ukinuti, ali su bez veće važnosti. Drugo razdoblje traje do dolaska na prijestolje Henrika VII. 1485. Normani uvode svoje pravne ustanove. Bolonjska škola i glosatori potiču interes te se rimsko pravo predaje u Oxfordu i Cambridgeu, ali je zabranjeno za Henrika III., tzv. Mertonski statut 1235. U XIII. st. nastaju temeljne pravne ustanove engleskog prava. Najvažnije pravne knjige su: Ranulf Glanville, *Tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae* (1187.-1189.), Henricus de Bracton, *De legibus Angliae* (prije 1259.) po vanjskoj formi slična Azzonovim glosama Justinijanovu Codexu.

Opće pravo (*common law*) nastaje od pravnih pravila kraljevskih sudova u Westminsterskoj palači. Oni dobivaju prednost nad mjesnim sudovima grofovija i feudalaca. Ne raspolažu pisanim pravom pa se pozivaju na "pravo zemlje", tj. opće običajno pravo, stvarajući poseban sustav prava koji se odupire rimskom. Kralj ne stvara pravo, ono je "*nataloženi iskustveni um naraštaja, a ne logika trenutnog razuma*" pojedinačnog (kralja) ili kolektiva (parlamenta). Od XII. st. slobodni ljudi nezadovoljni lokalnom pravdom obraćaju se kralju, ali on putuje pa Magna carta zahtijeva suđenje na stalnom mjestu. Kraljevski sud sudi na temelju prava zemlje, Općeg prava, a s vremenom i običaja Londona gdje se nalazi sud.

Kraljevski suci su od XII. st. profesionalci. Uz Opće pravo koriste i prethodna rješenja sudova te ukaze kralja (*writ, breve*). To je kraljev nalog upućen službeniku. Na njemu je kraljevski pečat, a izdaje ga kancelarija uz naplatu. Nepokoravanje znači neposluh kralju, što se kažnjava. Ukaz sadrži naredbu da osoba koja je prekršila pravo udovolji nalogu ili se privodi pred Kraljevski sud gdje mora opravdati svoj postupak. Ukazi su početno različiti za pojedini slučaj. Koncem XII. i početkom XIII. st. kancelar stvara niz ukaza dajući zaštitu raznim odnosima. Nastaje Registar ukaza jer se bez njih ne može zatražiti zaštita. Zbog brojnosti slučajeva ukaze od XV. st. pišu stranke, a kancelar stavlja kraljevski pečat. Ukaz određuje postupak i pravo koje će sudac primijeniti. Ukazi imaju bitnu ulogu u nastanku Općeg prava, a njegov izvor su rješenja kraljevskih sudova. Od XII. st. vode se registri presuda kraljevih sudova (*plea rolls*), a od XIII. st. sastavljaju se neslužbeni godišnjaci (*Yearbooks*), izvješća o najvažnijim presudama. Stranke i sudovi pozivaju se na ranije presude. Nastaje *presedan* (*precedent*), tj. presuda uzor za buduća rješenja. Pravilo nastaje u XIV. st., a od XVI. je općepriznato. Pravilo apsolutnog presedana napušteno je 1966. Odluka višeg suda obvezuje niži dok se ne promijeni zakon ili dok je ne izmijeni sud novom odlukom (*precedent*).

Breve de recto (writ of right), o reivindikaciji, tj. čiji je *dominium utile* (Iz Glanville, R., *Tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae*, prema Margetić, Opća, str. 105-106)

“Rex comiti W. salutatem. Praecipuo tibi quod sine dilatione teneas plenum rectum V. de decem carucatis terrae in Middeltune, quas clamat tenere de te per liberum servitium centum solidorum per annum pro omni servitio (et) quas R. filius X. ei deforciat. Et nisi faceris, vicecomes de Notingeham faciat, ne amplius inde clamorem audiam pro defectu iustitiae. Teste Ranulpho de Glanville apud Clarendunam.” (Kralj grofu W. uz pozdrav. Nalažem ti, da bez odlaganja doneseš ispravnu presudu N-u o deset ždrijebova zemlje u Middletonu, za koju on tvrdi da je drži od tebe za 100 solida godišnje u ime sve službe i koju mu je nasilno oduzeo R. sin X-a. Ako to ne učiniš, učinit će to šerif Nottinghama, kako o tome ne bih čuo daljnje tužbe zbog uskraćivanja pravde. Za opravak Ranulf de Glanville u Clarendonu.)

Statutarno pravo (statute law). Zakonodavna aktivnost normanskih kraljeva sastoji se u donošenju raznih akata: povelja, statuta, *asiza*, provizija i konstitucija. Kralj Edward I. (1272.-1307.) donosi niz propisa (“engleski Justinijan”). Značajan je II. Westminsterski statut (1285.) koji mijenja institute zemljišnog feudalnog prava. Statutarno pravo kao zakonsko pravo, ovlaštenje države da normira nastaje u XIV. st. Tada Donji dom podnosi peticije kralju s predloženim tekstom statuta. Statuti su obvezni za Kraljevske sudove, dopunjavaju i mijenjaju Opće pravo (*addenda, errata*), ali nemaju prednost u odnosu na njega. Ono uglavnom regulira javnopravne odnose.

Sustav pravičnosti (equity law). Treće doba počinje s dinastijom Tudor 1485. i traje do 1832. Mjesni, feudalni sudovi gube značaj, a prevladava Opće pravo, no njega opterećuje formalizam. Od konca XIII. st., zbog Parlamenta i konzervativnih sudaca broj ukaza ne povećava se u dovoljnom broju, pa postupak u XV. st. postaje kompliciran, npr. odabir krivog writa za tužitelja rezultira gubitkom spora. No, kancelaru je zabranjeno je izdavanje novih writova, čime se brani širenje nadležnosti kraljevih sudova. Formalizam se nadomješta širokim tumačenjem starih ukaza, što 1285. Edward I. uvodi II. Westminsterskim statutom 1285. Kancelar može izdati ukaze ne samo u identičnim, nego i u sličnim slučajevima (*in consimili casu*, usp. u rimskom pravu *actiones utiles*). No i šire tumačenje ima granice, pa se u XV. st. javlja sustav pravičnosti, koji se razvija usporedno s Općim pravom. Rezultat je molbi i žalbi upućenih kralju u predmetima koji nisu dobili sudsku zaštitu Općeg prava osobito iz formalnih razloga. Takvih je slučajeva sve više, pa ih kralj upućuje Kancelaru na njegov sud (*Court of Chancery*). On slučajeve ispituje po “savjesti” i “pravičnosti”, te nije vezan Općim pravom. Rješenje temelji na svom shvaćanju pravde. Kralj ne može ispravljati pravo, ali svojom milošću ispravlja nepravdu.

11.4.2. Stvarno pravo

Vrhovni vlasnik zemlje je kralj, a plemstvo (lordovi) zemlju dobiva izravno od kralja i oni su “čelični držaoci”. Posjedi većih feudalaca su *menori*, a oni daju manje posjede. Zemljišni odnosi temelje se na sustavu držanja (*tenure*). Posjednik ima obveze prema višem posjedniku, te ograničenja u opsegu i trajanju prava. Obveze slobodnih posjednika određuje common law. Obveze neslobodnih posjednika nisu utvrđene. Njihove odnose rješava menorigalni sud na temelju mjesnih običaja. Od XV. st. equity law štiti posjed seljaka (*villains*) oslanjajući se na menorigalne običaje. Obveza slobodnih posjednika je viteška vojna služba. U početku iznosi 40 dana i osobnog je karaktera. Od XII. st. uvodi se “novac za štit” (*scutagium*).

Slobodni posjedi, prema ovlaštenjima, dijele se na: *fee simple*, slično punom vlasništvu i povratni posjed. Kod povratnoga osoba dobiva zemlju doživotno ili privremeno, koja se vraća lordu, npr. u slučaju smrti posjednika ili nepostojanja izravnih nasljednika. Otudivanje posjeda je složeno. Stjecatelj je izložen riziku da zemlju oduzmu nasljednici otuđivatelja ili treća osoba koja ima prava. Pri otudjenju posjednik daje jamstvo, naknadu u slučaju oduzimanja. Za prijenos zemlje ne traži se pisani dokument, već stupanje u posjed, uz napuštanje ranijeg posjednika. Drugi način prijenosa je sklapanje pravnog posla u obliku sudskog spora, dovršenog sporazumom (vidi *seisin*). Vlasništvo se kasnije prenosi ispostavljanjem formalne isprave (*deed*) stjecatelju (tzv. *delivery*). Prijenos tražbina u *common lawu* nije dopušten, osim u obliku prijenosa prava zastupanja na sudu, čime se postižu pravne posljedice slične cesiji, slično rimskom civilnom pravu. Tek *equity law*, slično pretorskom pravu u Rimu, počinje dopuštati prijenos potraživanja, cesija.

Englesko pravo ne govori o vlasništvu zemlje, već vlasništvu prava na njoj. Držanje (*tenure*) ima razne sadržaje (*estates*), razlikuje se stvarno vlasništvo (*real property, realty*) od osobnoga (*personal*

property, personality). Stvarno vlasništvo može imati ove sadržaje (*estates of freehold*): a) puno vlasništvo (*a fee simple*), otuđivo i nasljedivo, slično rimskom i modernom shvaćanju vlasništva; b) feudalno vlasništvo (*a fee tail*), doživotno uživanje, neotuđivo, s utvrđenim redom nasljeđa muških potomaka; c) doživotno uživanje (*a life estate*) za života trećega. Common law poznaje buduća ovlaštenja. *Reversion*, privremeno i uvjetno otuđenje ovlaštenja, kada netko neka ovlaštenja, zadržavajući ostala, prenese na drugoga. Ona se vraćaju ispunjenjem uvjeta, npr. protok vremena. Kod *remaindera* osoba prenosi sva ili neka ovlaštenja jednoj osobi, a istim poslom ta ovlaštenja prenosi na drugu osobu koja ih dobiva u budućnosti kada utru ovlasti prve. U osobno vlasništvo ulazi: stvarnopravni zakup (*leasehold estates, terms of years*); vlasništvo nad pokretninama (*choses in possession, corporeal chattels*), te potraživanja (*choses in action*).

II. Westminsterški statut 1285. sadrži *Statute de Donis* po kojem *fee simple* može biti ostavljen kao *tail*, tj. osnivač nasljedivog i neotuđivog obiteljskog dobra određuje redosljed nasljeđivanja u svojoj obitelji. Prema *Quia Emptores* iz 1290. *fee simple* koji se ne drži neposredno od krune može se otuđiti ili prenijeti, ali se prenose sva ovlaštenja, a ne samo dio da se ne stvara podvazalitet. No ako zemlja pripada kruni, a otuđuje se Crkvi, traži se odobrenje višeg gospodara.

Doktrina *seisin* (lat. *investitio*; franc. *saisine*; njem. *Gewere*) je pravni institut "pravnim poretkom priznate vlasti nad stvarima", ne samo fizička vlast, već i pravo, npr. zemljišna renta. Usporediv je s vlasništvom-posjedom (*possessio*) postklasičnog rimskog prava. Nastaje u XIV. st., a kao faktični i svečani prijenos i prihvat prava na zemlju, može se izvršiti privatnim poslom stranka ili uz učešće suda, koji radi 3 nazubljene kopije u svrhu autentičnosti, svaka strana dobiva jednu kopiju, a treću sud.

Zalog (*pledbe, mortgage*) Common law do 1485. ne poznaje. Stvara ga equity law. Do tada zemlja prelazi u vlasništvo zalogoprimca, a dužnik je otkupljuje. Od XIII. st. stranke koriste uvjetni dar, dužnik daruje uz uvjet da vjerovnik vrati zemlju, ako do roka ne vrati dug.

Kod *trusta* nominalni vlasnik (*trustee*) vrši vlasnička prava, dok koristi uživa drugi (*beneficiary*), a obojica su vlasnici. Trust nastaje jer common law štiti pravo formalnog vlasnika, a equity law beneficijara, npr. osoba odlazi u rat i trustom predaje zemlju drugome, a ovaj koristi od zemlje trajno daje njegovoj djeci.

Zakup (*lease*) je obveznopravni odnos, ali vremenom postaje stvarnopravni. Nastaje u XIII. st. kao osiguranje zajma. Zakupnik, tj. vjerovnik ubire plodove sa zemlje, a zemlju vraća kada se dug isplati. Zakup za common law nije držanje (*tenement*), ni stvarno pravo (*property*), već obvezno (*personalty*). Od XV. st. i common law daje zakupcu zaštitu, ne samo prema trećima, već i prema zakupodavcu.

11.4.3. Obiteljsko i nasljedno pravo

Kanonsko pravo regulira zaključivanje, valjanost, raskid braka i osobne odnose supružnika, a imovinske Opće pravo. Prema Općem pravu pravni položaj žene određuje položaj muža. On je vlasnik njenih pokretnina, upravlja nekretninama, koje su u slučaju smrti žene, u braku bez djece, vraćaju njenim rođacima. Ako ima djece, muž zadržava imovinu žene na temelju "prava ljubaznosti" (*Courtesy*), te ima pravo doživotnog uživanja. Žena nema poslovnu sposobnost, osim kao zastupnik muža, koji je odgovoran za njene akte, te ne može oporučiti imovinu. Muž odgovara i za njene dugove nastale prije braka, kao i za štete koje je počinila. Mogao je ženu zatvoriti i tjelesno kazniti. Partikularno običajno pravo ipak daje ženi poslovnu sposobnost.

Common law ne priznaje očinsku vlast nad maloljetnom djecom. Punoljetnost feudalci stječu s 21 godinom (viteška služba), a seljaci s 14 godina. Djeca iznimno kazneno odgovaraju. Izvanbračna djeca nemaju prava prema roditeljima, ne mogu se ozakoniti naknadnim brakom, a usvajanje ne postoji do 1926.

Kod nasljeđivanja razlikuju se nekretnine (*real property*) i osobno vlasništvo (*personal property*). Poslije smrti posjednika zemlja se vraća kralju, koji je na molbu nasljednika, može dati uz naknadu, taksu. Od XII. st. zemlja prelazi na nasljednike uz obvezno plaćanje prijenosa. Nastaje pravo primogeniture kod nasljeđivanja zemlje. Vrijedi načelo *Deus solus heredem facere potest* (Samo Bog može nekoga učiniti nasljednikom.), tj. postoji neoporučno zakonsko nasljedno pravo samo potomka prvog stjecatelja, dok je kasnije priznato i srodstvo sa zadnjim držaocem zemlje. Srodnici po muškoj liniji imali su prednost pred ženskom lozom. Oporučno raspolaganje zemljom dopušteno je tek 1540. Za nasljeđivanje pokretnina nadležni su crkveni sudovi, a dijele se na 3 dijela: žena, djeca i Crkva dobivaju po 1/3. Ostavitelj je mogao raspolagati (tzv. *dead's part*) 1/3 ako je imao djecu i udovicu, a 1/2 ako ima samo udovicu ili djecu. Ako nema djece udovica dobiva 1/2. Nakon smrti muža udovica ima pravo doživotnog uživanja 1/3 zemlje, zakonski "miraz" (*dower*), pa čak i ako ju je muž već otuđio. Muž može ženi odrediti i imovinske koristi iz imovine (*jointure*).

Novel disseisin je postupak common lawa pred porotom od 16 vitezova radi povrata zemlje koju je tužitelj protuzakonito izgubio. *Mort d'ancestor* je postupak kojim potomak umrloga traži povrat posjeda od osobe koja ga drži,

uveden u XII. st. *Darrein presentment* je postupak kojim se utvrđuje pravo osobe svećeničkog staleža (*clergyman*) na beneficij.

Magna Carta, 1215.

(Prijevod Kurtović, Šefko, Magna carta i njena ustavno pravna analiza, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, XXII, 1972., str. 329-336, prema Margetić, Opća, str. 104-105)

“2. Ako umre grof, baron ili neko drugi tko direktno od Krune drži zemlju uz vojne službe, i ako je u času njegove smrti njegov nasljednik punoljetan i duguje pristojbu za nasljeđe, nasljednik će to svoje nasljeđe steći kad plati nasljednu pristojbu prema starom omjeru.”

“7. U času muževljeve smrti njegova udovica može odmah i nesmetano uzeti svoj miraz i nasljedstvo. Ona neće ništa platiti za svoj udovički dio, miraz ili nasljeđe bilo čega što su ona i njen muž zajednički posjedovali u času muževljeve smrti. U muževljevoj kući on može ostati 40 dana nakon njegove smrti, i u tom razdoblju će na nju biti prenesen njen udovički dio nasljedstva.”

“16. Nitko neće biti prisiljen da za svoj viteški posjed ili kakav drugi slobodan posjed zemlje, vrši druge službe osim onih na koje ga obvezuje taj posjed.”

“18. Istrage u novel disseisin, mort d'ancestre, i darrein presentment će se vršiti samo pred njihovim grofovijским sudom. Mi, ili za našeg izbivanja u inozemstvu naš vrhovni sudac, poslat ćemo četiri puta godišnje u svaku grofoviju po dva suca, i oni će zajedno sa četiri viteza iz grofovije, koje je izabrala ta grofovija, zasjedati kao pokretni sud grofovije, onog dana i na onom mjestu gdje se sud sastaje.”

“26. Ako Kruna nema nikakvih potraživanja, sva pokretna imovina, osim umjerenih dijelova njegove žene i djece, bit će tretirana kao ostaviočevo vlasništvo.”

“27. Ako slobodan čovjek umre bez oporuke, njegovu pokretnu imovinu će razdijeliti, pod kontrolom Crkve, njegovi najbliži rođaci i prijatelji. Prava njegovih vjervnika treba da su zaštićena.”

11.4.4. Kazneno pravo

Kazneno pravo regulira Opće pravo, prema “općem običaju od pamtivijeka”. Razvija se sudskim tumačenjem, a dopunjeno je statutarnim pravom. Do XIII. st. protupravne radnje (*trespass*) podliježu privatnim tužbama, čak i povreda “kraljevog mira”. Od XII. st. izgrađuje se shvaćanje o subjektivnom odnosu počinitelja prema djelu, namjeri. Razlikuju se zločini (*crime*), gdje je namjera bitna, od djela gdje se utvrđuje imovinska odgovornost za štetu (*tort*). Početno se brojna djela smatraju povredom vazalnih obveza prema senioru i obrnuto (*felony*), te povlače konfiskaciju zemljišta, oduzimanje imovine te djela koja predstavljaju povredu kraljevskog mira i o kojima raspravlja Kraljevski sud, npr. ubojstvo, palež, silovanje i neke krađe. U XIV. st. izdvaja se izdaja (*treason*). Razlikuje se veleizdaja (*high treason*), napad na osobu i prava kralja te “mala” izdaja (*petty treason*), napad podređenog na gospodara. U XVI. st. uz teža djela (*felony*) razlikuju se i lakša (*misdeemeanour*), koja se kažnjavaju globom (*fine*). Kazne su surove. Od XVI. st. sudovi ih određuje prema svojoj procjeni. Strogost je ublažena izuzimanjem crkvenih osoba od kazni za izdaju i teža djela, a kasnije je to načelo izuzeća za sve muškarce koji poznaju crkveno učenje.

11.4.5. Sudski postupak

Težište common lawa je na postupovnom pravu. Postupak sadrži germanske institute, a Normani, npr. uvode sudski dvoboj. Razlikuje se postupak utvrđivanja činjenica od primjene prava na činjenično stanje. Porota sudi o činjenicama, a suci o pravu. U predpostupku (*pleading*) određuje se koje činjenice treba utvrditi. Do XVI. st. postupak je usmen, ali stranke već od XIV. st. podnose pismene prijedloge koje činjenice treba utvrditi. Sud utvrđuje činjenice (*issue*) te poziva porotu da donese sud o njima (*verdict*). Prema *Statutu Nisi Prius* iz 1285. sud poziva šerifa da sazove porotu u Londonu, osim ako ranije putujući sudac ne dođe u to mjesto. Sudac se s odlukom porote o činjenicama vraća u London, te s ostalim sucima vodi postupak u kojem donose zajedničku presudu o pravnim pitanjima (*judgement*).

Porota (*jury, assize*) je ustanova common lawa, a različita je u građanskim i kaznenim postupcima. Za kralja Henrika II., u XII. st. svaki slobodan čovjek dobiva pravo na suđenje s porotnicima. Kralj uvodi dvije vrste građanske porote, malu (*petty* ili *possessory assize*) i veliku (*grand assize*). Prva sudjeluje u sporovima o smetanju posjeda, a druga o jačem pravnom naslovu na zemlji. Porota je bila zamjena za sudski dvoboj. Kancelar poziva šerifa da pozove 12 čestitih ljudi koji će pred kraljevim sudom, kada dođe, dati iskaz o činjenicama. Porotnici se izjašnjavaju s „da“ i „ne“ na temelju svog znanja, bez saslušanja svjedoka. Ako je svih 12 porotnika suglasno, sud donosi rješenje, a ako su proturječni, pozivaju se novi, dok se ne postigne suglasnost. U XIII. st. primjena porote širi se i na druge sporove. Suci se bave pravnim pitanjima, a porota činjenicama. Od XIII. st. porotnici saslušavaju svjedoke, a ranije odluku temelje na svom znanju ili saznanjima. Clarendonskim (1166.) i Northamptonskim statutom (1176.) kralj odlučuje da se u svakoj satniji odredi 12 čestitih ljudi koji

zločine i počinitelje prijavljuju sudu. Kasnije šerif imenuje 24 porotnika u grofoviji, što je začetak velike ili optužne porote (*grand jury*) koja sudu prijavljuje sumnjivce. Ona ne odlučuje na temelju svoga znanja, nego iskaza tužitelja, pa ako misle da ima mjesta tužbi predaju predmet sudu uz klauzulu "pravilan *Bill*". Mala porota (*petty jury*) u kaznenom postupku pojavila se kasnije. IV. Lateranski koncil 1215. je zabranio ordalije pa sud mora ispitivati osobe. Do XVIII. st. optuženi nije mogao biti osuđen, ako nije pristao na primjenu male porote, pa se za to koristi i mučenje.

Postupak je kontradiktoran. Stranke u pripremnom postupku podnose pismene podneske da bi razjasnili sporna pitanja, koja mogu biti pravna ili činjenična. Spor o činjenicama rješava porota, a pitanje prava sud. Nakon toga tužitelj podnosi sudu izvješće, a porotnici moraju donijeti jednoglasnu odluku. Sudsko razmatranje počinje pitanjem optuženom smatra li se krivim ili ne. Ako se ne smatra krivim, onda tužitelj pred Malom porotom iznosi optužbu. Zatim se ispituju svjedoci i iznose dokazi, prvo optužbe, a zatim obrane. Sudac daje naputke Maloj poroti, ukratko izlaže pravne propise i podnesene dokaze. Mala porota odlučuje o krivnji ili nevinosti optuženoga. Ako je proglašen krivim, sud određuje kaznu.

Do XVIII. st. common law nije predmet znanstvenog proučavanja kao građansko i kanonsko pravo, već se izučava u četiri pravna udruženja u Londonu (*Inns of court*), čiji su članovi pravnici kraljevskih sudova. Pravni savjetnici koji stranku zastupaju pred višim sudom su *barristeri*. Pravni savjetnik koji savjetuje stranku, kontaktira s barristerom i može biti saslušan pred nižim sudom je *solicitor*, a opći pravni savjetnik i zastupnik stranke je *attorney*, danas je to uobičajeno *solicitor*.

IV. DRŽAVE I PRAVO U NOVOM VIJEKU

1. ENGLESKA

1.1. Engleska do 1642.

Od velike je važnosti, tzv. prvobitna akumulacija kapitala koja je u XVI. st. putem "ograđivanja" (*enclosures*), tj. odvajanja pašnjaka od općinske zemlje u korist veleposjednika, osiromašuje seljake i stvara temelj tekstilne proizvodnje. Za Elizabete I. (1558.-1603.) razvija se trgovina, tzv. "trgovaca-avanturista" (*Marchant Adventures*) prema Rusiji (*Moskovy Company*, 1554.), Bliskom istoku (*Levante Company*, 1581.) i Dalekom Istoku (*East India Company*, 1600.). Iz redova trgovaca, obrtnika i brodovlasnika nastaje novo plemstvo kojem odgovara jačanje kraljevske vlasti radi očuvanja povlastica. Parlament radi u skladu s kraljem do konca vladavine Elizabete I. Tada je slomljena pomorska prevlast Španjolske koja je pokušala osvojiti Englesku 1588. Šaljući, tzv. *Veliku Armadu* od 130 brodova i 27.000 vojnika. Armadu je uništilo nevrijeme i engleska flota.

Dolaskom na vlast dinastije Stewart nastaju sukobi. Građani i srednje plemstvo u parlamentu protive se uvođenju novih poreza i vanjskoj politici kralja. Oni su 1628. donijeli *Peticiju o pravu* (*The Petition of Right*) ističući nepovredivost Parlamenta, obveznu suglasnost Parlamenta za uvođenje poreza, zabranu ustupanja darova, poreza ili davanja bez suglasnosti Parlamenta, zabrana kralju da uzdržava vojsku. Pokušala se utvrditi granica između kralja i Parlamenta, tj. izvršne i zakonodavne vlasti. Kralj je potvrdio Peticiju, ali i raspustio Parlament. Ponovno ga je sazvaio tek 1640, prvo na tri tjedna (tzv. *kratki Parlament*), a kada se ponovno sastao zasjedao je do 1653. (tzv. *dugi Parlament*). Parlament donosi *Velike optužbe* (*Grand Remonstrance*) nabrajajući povrede privilegija koje je učinio kralj. Istaknut je zahtjev da državni službenici mogu postati samo osobe koje uživaju povjerenje Parlamenta. Kako i Magna Carta utvrđuje nepovredivost kralja, to i Velike optužbe ne idu protiv kralja, već njegova savjetnika Straforda, koji je osuđen na smrt. Ukinut je i Sud Zvezdane palače i Visoka komisija. Kralj Charles I. potvrdio je da se novi Parlament, nakon raspuštanja staroga mora sazvati u roku od tri godine.

1.2. "Krvava" revolucija 1642.

Kralj je 1642. pokušao zarobiti vođe oporbe u donjem domu Parlamenta te napušta London. Kralja pomažu, tzv. rojalisti, a to su: aristokracija, prelati anglikanske crkve, dio nižeg plemstva i građanstva koji je bio ovisan o dvoru. Rojalisti su uglavnom pripadnici anglikanske crkve i katolici. Uz Parlament je građanstvo, novo plemstvo, brojni seljaci. Po vjerskoj pripadnosti to su *prezbiterijanci*, *independenti* i radikalne vjerske skupine, npr. *puritanci*. Zato se i revolucija naziva puritanskom.

Bolje organizirana kraljevska vojska početno je uspješnija od Parlamenta. Tek kada na čelo drugih dolazi Oliver Cromwell, mali seoski plemić, puritanac dolazi do preokreta. On je izvršio reformu vojske. Proveo je *Bill o samoodricanju*, prema kojem član Parlamenta ne može istodobno biti i zapovjednik u vojsci, želeći tako ukloniti nesposobne i nepouz dane plemiće. Jedino je Cromwell bio iznimka, tj. zapovjednik koji je zadržao mjesto u Parlamentu.

Kraljevska vojska poražena je 1645., ali tada dolazi do rascjepa između bogatijih i kompromisnih prezbiterijanaca koji su htjeli kompromis s kraljem. Na drugoj strani srednje seljaštvo, *independenti*, a osobito, tzv. *leveleri* (engl. *level* – poravniti, egalitarci) traže opće izborno pravo, jednakost pred zakonom, slobodu trgovine i savjesti. Sukob je bezuspješno pokušao iskoristiti kralj. Iz Parlamenta su izbačeni protivnici independenata i to je, tzv. *krunji Parlament*. Parlament je osnovao vrhovni sud koji je kralja osudio na smrt, kralj Charles I. je pogubljen 1649. i proglašena je republika. Raspušten je gornji dom, konfiscirana kraljevska, crkvena i rojalistička zemljišta. Parlament je proglasio narod izvorom vlasti. Utemeljen je Državni savjet od plemića i bogatijih građana kao najviši organ vlasti. Oni su htjeli završetak revolucije, no *leveleri* i najradikalniji, tzv. *digeri* (engl. *digger* – kopač) traže ukidanje privatnog vlasništva, podjelu zemljišta zajednici i punu jednakost. Cromwell se obračunao s ovim strujama.

Parlament je 1653. izglasao *Instrument upravljanja* (*The Instrument of Government*), tzv. Cromwellov ustav. Vrhovni organ vlasti jednodomni je Parlament s najviše 400 poslanika biranih na temelju proporcionalnog sustava. Lord-rotektor, Cromwell je šef države i izvršne vlasti. Njemu pomaže Savjet (od 13 do 21 člana, jer postoji 21 okrug). Zapovjednik je vojske Između zasjedanja Parlamenta. Zakonodavnu vlast vrši Parlament, ali Lord-Protektor ima pravo na suspenzivni veto u

trajanju 20 dana. Između sjednica Parlamenta Lord-Protektor donosi zakone i naredbe, pa je tako omogućena Cromwellova diktatura. Lokalnu upravu okruga vršili su njegovi generali.

Doneseno je više važnih akata, npr. 1649. oduzeta je zemlja katoličkim Ircima. *Akt o unaprjeđenju i reguliranju trgovine i industrije Engleske Republike* (1650.) te *Akt o plovidbi* (*Act of Navigation*, 1651.) uvode protekcionizam i štite pomorsku trgovinu, na štetu Nizozemske. Englesku robu mogli su prevoziti samo engleski brodovi, europsku robu mogu uvoziti engleski brodovi i brodovi zemlje podrijetla robe, a ostalu samo engleski brodovi. Akt je 1660. proširen na izvoz iz Engleske. U Cromwellovo doba ugušen je ustanak u Irskoj i Škotskoj, a Škotska praktično priključena Engleskoj. Engleska privreda je iscrpljena. Pred konac života Cromwell ponovno saziva Parlament te vraća Gornji dom.

1.3. Restauracija i "Slavna" revolucija 1688.

Cromwella je 1658. kao Lord-Protektor naslijedio sin Richard, koji nije bio sposoban kao otac. Parlament je ponudio prijestolje Charlesu II. (1660.-1685.) sinu pogubljenog kralja, koji je u *Bredskoj deklaraciji* obećao opću amnestiju, vjersku toleranciju i neprovođenje konfiskacije imovine političkih protivnika. Tijekom restauracije kralj nije održao obećanje pa je simbolično ekshumirao Cromwellov leš i nakon suđenja ga objesio. Između kralja i Parlamenta došlo je do sukoba i zbog favoriziranja katolika, pa je kralj 1673. prinuđen donijeti *Zakon o ispitivanju vjere* (*Test Act*) prema kojem visoke državne položaje mogu obnašati samo pripadnici anglikanske crkve.

U Parlamentu su se javile dvije struje. *Torijevci* su rojalisti, uglavnom plemići, a *vigovci* građanstvo i novo plemstvo, koje želi ojačati Parlament. Utjecaj vigovaca jača 1679., kada je Parlament donio *Akt o boljem osiguranju slobode podanika i o sprječavanju zatočenja preko mora* (*Habeas corpus act*). Uhićena osoba, rođaci i poznanici te svaka zainteresirana osoba, ima pravo zahtijevati od suda izdavanje naloga o *Habeas Corpusu*. Upravitelj zatvora mora, u roku od 24 sata predati osobu sudu i navesti razloge uhićenja, pod prijetnjom kazne od 100 funti te gubitkom službe u slučaju ponovljenog prekršaja. Sud mora ispitati razloge, te uhićenog osloboditi, pustiti uz jamstvo ili ga zadržati u zatvoru, ali uz obvezu provođenja sudskog postupka. Sudac u protivnom plaća kaznu 500 funti. Osoba koja je jednom puštena ne može biti ponovno uhićena iz istog razloga pod prijetnjom globe 500 funti. Ovaj propis onemogućio je razračunavanje i bezrazložno zatvaranje političkih protivnika. Važno je naglasiti da je propis i danas na snazi, ali se ponekad nije primjenjivao, npr. u slučaju radničkih štrajkova i ustanka u Irskoj 1916.

Vigovci, ali dijelom i plemstvo, nezadovoljni kraljem, a u želji da vladar ne bude katolik, sporazumno nude prijestolje Williamu Oranskom, zetu kralja Jamesa II. i tadašnjem namjesniku Nizozemske. Kralj napušta zemlju, a Parlament je Williama proglasio kraljem 1688. To je *Slavna revolucija* (*Glorious Revolution*), jer je izvedena bez prolijevanja krvi.

Bula o pravima (*Bill of Rights*) donesena 1689. znači prijelaz na parlamentarnu monarhiju. Kralj suverenitet daje Parlamentu, ne smije donositi propise, poreze, osnivati sudove te okupljati vojsku bez suglasnosti Parlamenta, koji sada donosi i proračun. Kralj ima izvršnu vlast, ali se postupno razvija kabinet.

Bula o pravima (Bill of Rights) (13. II. 1689.), Margetić, Opća, str. 153.

"(...) crkveni i svjetovni velikaši (lords) i komune (...) objavljuju prije svega, kao što su to uvijek činili i njihovi pretci u sličnim okolnostima, da bi sačuvali svoja stara prava i slobodine:

1. da je protuzakonita navodna ovlast kralja da obustavi zakone ili njihovo izvršenje bez suglasnosti Parlamenta;
2. da je protuzakonita navodna ovlast kralja da oslobađa od zakona ili od sprovedbi zakona, kao što je to bilo uzurpirano i vršeno u prošlosti;
3. da su protuzakonite i pogubne kako komisija, koja je osnovala rečeni sud komesara za crkvena pitanja tako i ostale;
4. da je protuzakonito ubiranje novca za Krunu ili za njezine svrhe, pod izlikom ovlaštenja, a bez suglasnosti Parlamenta, za dulje vrijeme i na drukčiji način nego li što je to bilo odobreno od Parlamenta;
5. da je pravo podložnika da podnose kralju zahtjeve i da su protuzakoniti sva hapšenja i progoni zbog tih zahtjeva;
6. da je protivno zakonu novačenje i držanje vojske u kraljevstvu u vrijeme mira bez suglasnosti Parlamenta;

7. da podložnici mogu za svoju obranu imati oružje u skladu s njihovim staležom i odobreno po zakonu;
8. da sloboda riječi, debata i postupci unutar Parlamenta ne mogu biti ometani ili stavljeni u pitanje ni pred kojim sudom ili bilo kojim drugim mjestom osim samoga Parlamenta;
9. da izbori za članove Parlamenta trebaju biti slobodni;
10. da se ne smije tražiti jamčevina niti nametati pretjerane globe, a ni suditi na okrutne i neuobičajene kazne;
11. da lista izabranih porotnika treba biti sastavljena u ispravnoj i prihvaćenoj formi i objavljena, a da porotnici trebaju biti slobodni pojedinci ako donose zaključke o sudbini osoba u sudskim postupcima o veleizdaji;
12. da su protuzakonita i ništavna oslobođanja ili obećanja globa i konfiskacija učinjenih prije nego što je došlo do presude za zločin;
13. i konačno, Parlament se mora češće sastajati da bi ispravljao sve povrede te da bi popravio, utvrdio i poštivao zakon, te traže i zahtijevaju uporne sve rečene stvari kao njihova prava i nesumnjive slobodine. Uz to neka nikakva izjava, presuda, dokument ili postupak, koji bi narodu štetio u jednoj od gornjih točaka, ne može biti ni na koji način u buduće presedan ili primjer.

Aktom o nasljeđivanju prijestolja (Act of Settlement) 1701. vladar može biti samo pripadnik anglikanske crkve, katolici su isključeni. Vladar stranac ne može napustiti Englesku, Škotsku i Irsku bez suglasnosti Parlamenta. Svaku odluku kralja mora supotpisati ministar, koji je odgovoran pred Parlamentom. Vladar mora položiti prisegu da će vladati sukladno zakonima Parlamenta. Jamči se neovisnost sudstva od izvršne vlasti. Parlament je 1711. odlučio da je kralj neodgovoran, a da za rad izvršne vlasti odgovaraju resorni ministri. No tako je kralj počeo gubiti nadzor nad ministrima. Dolaskom na vlast Hannoverke dinastije 1714. na prijestolje dolazi George I. koji ne zna engleski jezik, pa nije prisustvovao sjednicama ministara, već mu je prvi ministar podnosio izvještaj o odlukama. Tako je izvršna vlast postupno prešla na prvog ministra. I danas postoji naziv *Vlada Njegovog Veličanstva*, jer ministre iz redova Parlamenta, imenuje kralj. Kada je prvi ministar Robert Walpole 1742. dao ostavku, nakon što većina Parlamenta nije podržala predložene mjere, nastaje nepisani običaj da ministar, tj. vlada koja nema većinu u Donjem domu daje ostavku.

1.4. Izborne reforme

Parlament je u XIX. st. još uvijek bio predstavničko tijelo srednjovjekovnih grofovija, gradova i nekoliko sveučilišta, koji biraju 658 poslanika Donjeg doma. Postojao je visok imovinski cenzus koji je onemogućavao većinu stanovništva u vršenju aktivnog i pasivnog prava glasovanja. Pored toga raspodjela poslaničkih mandata utvrđena još u XVI. st. nije odgovarala postojećem rasporedu stanovništva. Svaka grofovija i grad slali su po dva poslanika. Tijekom stoljeća neki su gradovi opustjeli (tzv. truli gradovi), a neki su se mnogostruko povećali. Novi, industrijski gradovi uopće nisu imali poslanike (Manchester, Leeds, Birmingham), a London s 1.300.000 stanovnika imao je samo četiri poslanika. Naprotiv, 30 trulih gradova s 375 stanovnika biralo je 60 poslanika. To je dovodilo do kupovanja birača u trulim gradovima, kako bi pojedinci došli do poslaničkog mjesta.

Donošenjem *Zakona o reformi (Reform Bill) 1832.* počinju reforme biračkog prava. Čak je 56 gradova s manje od 2.000 stanovnika izgubilo poslanike, a 30 s više od 2.000, a manje od 4.000 jednog poslanika. Snižen je imovinski cenzus, pa umjesto svakog 30.-og, svaki 24. Englez dobiva pravo glasovanja. Donji dom postao je pristupačan i predstavnicima građanstva.

Radničko udruženje u Londonu 1837. donijelo je peticiju tražeći opće biračko pravo za muškarce s 21 godinom, godišnje izbore, tajno glasovanje, izjednačavanje izbornih okruga, ukidanje imovinskog cenzusa za kandidate i plaćanje dnevnica poslanicima. Zahtjevi su objavljeni u obliku povelje (*charter*), pa se pokret naziva *čartizam*. To je prvi organizirani pokret radnika, ali već sredinom XIX. st. gubi polet.

Zakonom 1867. snižen je imovinski cenzus, pa su brojni industrijski radnici dobili biračko pravo, kao i mogućnost biti izabrani u Parlament. Nastavljeno je s usklađivanjem broja stanovnika i predstavničkih mjesta u izbornim jedinicama. Reforma 1884. utrostručuje broj birača (2.500.000) te opet ispravlja neravnomjernost broja birača sa brojem zastupnika. Sada 105 gradova s manje od 16.000 stanovnika gube poslanike, a oni s manje od 57.000 jednoga. Opće biračko pravo s navršenom 21 godinom za muškarce, a 30 za žene uvedeno je 1918. Žene su dobile pravo glasovanja s navršenom 21 godinom tek 1928. I tada se zadržao, tzv. pluralni votum, tj. pravo visokoobrazovanih birača da imaju pravo na još jedan glas. Preobrazile su se i političke stranke. Tako su vigovci, koji su na vlasti veći dio XVIII. st., 1877. uzeli naziv *liberali*, a torijevci 1887. *konzervativci*.

1.5. Vladar (kralj)

Od 1689. Engleska je ustavna monarhija. Kruna je simbol vlasti i suvereniteta, pa se skup ovlaštenja vladara precizno označava kao "*prerogativi Krune*". Formalno vladar ima niz važnih ovlaštenja, ali ih nikada ne koristi, ona su ostatak nekadašnje suverenosti i diskrecijskih ovlasti. On ima pravo izbora prvog ministra, ali mandat za sastav vlade tradicionalno povjerava vođi stranke koja je na izborima dobila većinu poslaničkih mjesta u Donjem domu Parlamenta. Vladar se ne miješa u rad vlade, već ga o radu obavještava prvi ministar.

Kralj ima pravo sazvati i raspustiti Parlament. Na temelju ustavne konvencije Parlament se sastaje jednom godišnje, vladar ga formalno saziva proklamacijom. Temeljem *Zakona o Parlamentu* iz 1911. vladar aktom samo konstatira činjenicu da je Parlamentu istekao mandat. Kralj može raspustiti Parlament prije isteka mandata na prijedlog prvog ministra. Na početku godišnjeg zasjedanja Parlamenta vladar čita "prijestolni govor", koji je zapravo godišnji program vlade.

Kralj ima pravo veta, tj. može ne potpisati zakon usvojen u Parlamentu, no to se posljednji puta dogodilo 1707. S vremenom je nastala obveza vladara da potpiše zakone usvojene u Parlamentu. Monarh vlada "*po milosti božjoj*", te je "*nepovrediv i neodgovoran*", "*ne može pogriješiti*", odgovorni su resorni ministri, tj. vlada. No, to je značilo da je kralj postupno izgubio izvršnu vlast, te je ona prešla na vladu i ministre.

1.6. Vlada

Kabinet je izvršna vlast koju nadzire Donji dom Parlamenta, no u praksi "vlada" i kabinet. Od 1832. vlada koja nema povjerenje Parlamenta mora podnijeti ostavku ili raspustiti Donji dom Parlamenta. To je posljedica dvostranačkog sustava, jer jedna stranka ima većinu u Donjem domu, a vlada je sastavljena od njenih članova. Zato uglavnom nema izglasavanja nepovjerenja vladi. Slučajevi raspuštanja Donjeg doma su rijetki, ali kabinet se, osim pojedinih ministara, u praksi ne povlači, već se pristupa raspuštanju Donjeg doma. Predsjednik pobjedničke stranke na izborima za Parlament dobiva od vladara mandat za sastav vlade. Ministri moraju biti članovi doma Parlamenta, a za njihov izbor prvi ministar ne treba suglasnost Parlamenta.

Vlada ima tri kruga članova. Prvi, najuži je *kabinet*. On nema utvrđen sastav, ali obično ima 20 članova. Drugi, širi krug sačinjavaju ministri, šefovi resora, koji nisu članovi kabineta, a ima ih oko 30. Treći, najširi krug, čine mlađi ministri, kojih ima oko 50. Dakle, vlada broji oko 100 članova. Svi članovi kabineta su članovi vlade, ali ne i obrnuto. Vlada se nikada ne sastaje u punom sastavu. Sjednice održava kabinet, a na njih se mogu pozvati i ministri izvan kabineta, ako se raspravlja o pitanjima iz njihovog resora. Odluke kabineta obvezuju sve članove vlade. Neslaganje se može izraziti samo ostavkom. Ministarsko mjesto pojedinca ovisi i o prvom ministru, koji praktično određuje politiku vlade. Danas, uz odgovornost vlade pred Parlamentom, koja je rijetka, postoji i odgovornost pred javnim mnijenjem.

1.7. Gornji dom (Dom lordova)

Članstvo u Gornjem domu nije izborno. Od XIV. st. običaj je da osoba koju vladar jednom pozove, a ona se odazove, postaje član Gornjeg doma. To pravo prelazi na najstarijeg, zakonitog, muškog potomka. Kralj je aktom dodjeljivao nasljedno članstvo, titulu pera (vojvode, markizi, vikonti i baruni). Danas Gornji dom ima oko 800 svjetovnih lordova. Članovi su i tzv. duhovni lordovi, 26 velikodostojnika anglikanske crkve (2 nadbiskupa i 24 biskupa), te tzv. lordovi pravnici (*Law lords*), 18 najviših sudskih dužnosnika. *Zakon o doživotnom perstvu (Life Perages Act)* 1958. daje kralju pravo imenovanja doživotnih perova, bez nasljednog prava potomaka. Takvih članova ima 295. Gornji dom ukupno ima 1.100 članova, ali sjednicama obično ne prisustvuje više od 200. Nekada su članovi Gornjeg doma u pravilu bili torijevci, tj. konzervativci, ali danas ima relativno velik broj laburista.

S vremenom značaj Gornjeg doma opada, pa on postaje drugorazredan. Vlada od 1832. nije odgovorna pred Gornjim domom. Do izborne reforme 1884. nije bilo većih sukoba domova. Gornji dom je 1893. odbio dati suglasnost na zakonske prijedloge Donjeg doma o autonomiji Irske i uvođenju socijalnih mjera. Kada je 1909. stavio veto na proračun izglasan u Donjem domu, prekinuo je tradiciju

o nemiješanju u financijska pitanja. Zato je 1911. usvojen *Zakon o parlamentu (Parliament Act)*, koji je smanjio njegove zakonodavne ovlasti. Za donošenje financijskih zakona više se ne traži suglasnost Gornjeg doma. On je dobio pravo suspenzivnog veta. Zakon usvojen u Donjem domu Gornji dom vetom odgađa na godinu dana, najviše 2 puta. Kada Donji dom prijedlog usvoji treći puta, kralj će ga potvrditi bez suglasnosti Gornjega. Odgodni rok je izmjenom Zakona o Parlamentu 1949. skraćen na godinu dana.

1.8. Razvoj Britanskog imperija

Godine 1707. došlo je do formalnog ujedinjenja Engleske i Škotske, iako je to u praksi učinjeno za Cromwella te je nastala Velika Britanija (*Great Britain*). Kada je 1800. došlo do unije s Irskom nastalo je Ujedinjeno Kraljevstvo (*United Kingdom*).

Od XVI. st. Engleska postaje kolonijalna sila. Razlikovale su se naseljeničke i urođeničke kolonije. Urođeničke kolonije većinom su naseljene urođeničkim stanovništvom, nisu imale veći stupanj samouprave. Na čelu im je bio guverner i činovnici podvrgnuti vladi u Londonu. Naseljeničke kolonije većinom su naseljene bijelim doseljenicima, pa su zato imale i veći stupanj samouprave. Tako su nastali dominioni, Kanada (1867.), Australija (1901.) i Novi Zeland (1907.). Južnoafrička Unija postaje dominion 1910., nakon što je u ratu 1899.-1902. slomljen otpor starih nizozemskih doseljenika, tzv. Bura. Na čelu je generalni guverner, ali uz njega postoje i samoupravna predstavnička tijela. Nakon Drugog. svjetskog rata došlo je do oslobađanja gotovo svih kolonija. Izvjesna veza s nekadašnjom matičnom zemljom zadržala se kroz organizaciju Britanske državne zajednice (*British Commonwealth*).

1.9. Pravo

1.9.1. Općenito

Englesko pravo je specifično. Sustav je historijski, ono nije teorijsko, već praktično, temelji se na praktičnim rješenjima, sudskim precedentima. Revolucija ne donosi radikalnan raskid s feudalnim pravom. Uz tradicionalizam, očuvanje starih formi postupno se mijenja sadržaj pravnih instituta, a odlučujuću ulogu imala je sudska praksa i djelatnost sudaca. Tradicija je sklonija precedentima, jer "zakon unosi nagle novine u englesko pravo i predstavlja prekid s ustanovljenom tradicijom", ali nema apstrakcije i generalizacije. Ustav Engleske nije pisani ustav, više se temelji na običajima i praksi (*Conventions of the Constitution*), koji se prilagođavaju novim prilikama. To je zemlja povijesnih ustava, ali *Magna Carta*, *Petition of Right* i *Bill of Rights* nisu samo deklaracije prava, već određuju i propisuju protupravne postupke kralja, kao što i *Habeas Corpus Act* uvodi konkretan i praktičan sudski postupak. Pound piše da je kontinentalno pravo "rođeno iz sveučilišne nastave, englesko pravo je rođeno iz prakse sudova. Iz toga razloga sisteme zasnovane na rimskom pravu karakterizira tehnika koja se sastoji u primjeni tekstova, dok engleski sistem, isto tako jasno, karakterizira tehnika koja primjenjuje iskustvo sudaca". U kontinentalnom sistemu vlada konceptualni sustav, u kojem se pravnim propisima utvrde pravila, koja se zatim primjenjuju na konkretne slučajeve. U engleskom pravu sudski precedent je izvor prava, konkretan slučaj prethodi pravilu za buduće slučajeve. I zakon se u pravilu ne primjenjuje neposredno, već prema načinu na koji ga tumače sudovi, rješavajući pojedine sporove. Tu su nastali instituti koje kontinentalne pravo ne poznaje, drugi nazivi i sistemizacija, kao i nove grane prava, npr. pronalazačko (1632.) i autorsko pravo (1709.).

Izvori prava su i dalje: opće pravo (*common law*), sustav pravičnosti (*equity law*) i statutarno pravo (*statute law*). *Common* i *equity law* su precedentna prava. Sudske presude služe kao "prejudicij" za stranke i suce. U načelu, jednom donesena presuda važi zauvijek. Sudski precedent (*case*) vezuje, pa se buduća ista situacija rješava jednako, no sustav nije krut i nepromjenljiv. Stranke i sudovi biraju na koji će se, od ogromnog broja precedentata pozvati. Sudska mišljenja su iznijansirana, moguće je navoditi precedent koji je u vrijeme nastanka imao suprotan smisao. Viši sud ima tri mogućnosti pri rješavanju slučaja presuđenog na nižoj razini. Može isti slučaj riješiti na nov, drugačiji način (*overruling*), pa nastaje novi precedent (*case*). Može spor riješiti suprotno od dosadašnjega (*reversal*, obrnuta presuda). Može izraziti neslaganje (*disapproval*) s ranijom presudom. Kada nema precedentata, sud je slobodan, što sustav čini elastičnim. *Equity law* nastaje kao dopuna *common lawa*, a dualizam između sudova u ta dva sustava ukinut je 1831.

1.9.2. Stvarno pravo

Razlikuje se stvarno (*real property, real estate*) i osobno vlasništvo (*personal property, personal estate*). Prvo obuhvaća pravo na zemljište i pripadajuće predmete, a drugo, ostale stvari i prava. Osobno obuhvaća tjelesne stvari u posjedu, ali i tužbene zahtjeve. Prava su i autorsko pravo, pravo na naknadu štete i sl. Razlika je što se za prijenos vlasništva zemljišta traže formalnosti, a red nasljeđivanja realnog vlasništva je drugačiji nego kod personalnoga. U precedentnom pravu nema posebnog režima vlasništva nekretnina, ni rimske koncepcije vlasništva kao potpune vlasti na stvari (*plena in re potestas*). Ono je feudalnog podrijetla, tj. na istom zemljištu postoje ovlaštenja različitih subjekata. Vlasništvo pokretnina poklapa se s *proprietas* rimskog i kontinentalnog prava. Neki feudalni instituti uklopili su se u robnonovčane odnose građanskog prava (npr. *trust*).

Trust nastaje u *equity lawu* u XVI. st., te nema pandan u kontinentalnom pravu, iako slični rimskoj fiduciji. To je prijenos prava vlasništva na nekretninama ili pokretninama, koje pripada jednom subjektu, a on ga vrši u interesu trećega, u poslovima *inter vivos* ili *mortis causa*. Može biti izričit ili prešutan, te posljedica zakonske odredbe. Primjerice skrbnikova zaštita malodobnih nasljednika do punoljetnosti, pravo trećih koje vrše u korist udane žene. Najvažniji oblik su poduzetnička društva (*business companies*), kada se uprava imovine povjerava jednom ili više upravitelja (*trustee, manager*) koji to čine u korist trećih osoba, tj. onih koje su uložile kapital.

1.9.3. Obvezno pravo

Razlikuju se formalni pismeni ugovori i neformalni. Kod neformalnih se za perfekciju traži suglasnost stranaka, ali i temelj, tzv. *consideration* za prihvatanje obveze. Obvezno pravo razlikuje *Contract* (ugovor) i *Torts* (odgovornost za delikte, izvanugovorna imovinska odgovornost). Ugovor je sporazum između dvije ili više osoba koje sadrži *consideration*. To je razlog, motiv, cijena, odlučujući utjecaj na stranke da zaključe ugovor. Ugovor se najčešće zaključuje u pismenoj formi, što je utvrdio Zakon o prijevarama (*Statute of Frauds*) 1677. Svi ugovori koji prelaze određeni iznos, o prometu nekretnina ili čije izvršenje traje duže od godine dana, proizvode samo prirodne, neutužive obveze, ako nisu zaključeni pismeno. Opća deliktna, izvanugovorna građanska odgovornost nije poznata, već je nastao utvrđen skup građanskopravnih delikata izvan kojega se ne može podići tužba.

1.9.4. Bračno i nasljedno pravo

Do početka XIX. st. valjanost braka i odnose bračnih drugova reguliralo je kanonsko pravo. Fakultativni građanski brak uveden je 1836., a razvod tek 1857. Žena u braku ima poslovnu sposobnost. Muž je odgovoran za delikt žene, ako ga je počinila u njegovoj prisutnosti. Muž je imao pravo ženu umjereno kažnjavati. U XX. st. izjednačen je pravni položaj žene i muža.

Nasljedno pravo poznaje zakonsko i oporučno nasljeđivanje. Kod prvoga se razlikuje stvarno i osobno vlasništvo. Zemlju kod stvarnog vlasništva nasljeđuju muški potomci po načelu primogeniture. Predmete osobnog vlasništva nasljeđuju djeca, a bračni drug 1/3. Ako nema djece bračni drug može naslijediti 1/2 imovine, a cijelu ako je vrijednost manja od 500 funti.

1.9.5. Kazneno pravo i postupak

Ono izvore ima u *common i statute lawu*. Načelo legaliteta (*Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege.*) nije utvrđeno zakonom, već u djelima političara i filozofa. Djelo veleizdaje, utvrđeno u XIV. st. služilo je kao osnova za kažnjavanje novih djela u XVII i XVIII. st., koja se tretiraju kao veleizdaja, npr. u doba Cromwella napad na osobu i prava lorda protektora kao najviši organ vlasti. Kasniji statuti veleizdajom utvrđuju razna djela protiv države, npr. kovanje lažnog novca, a 1691. odlazak i dolazak te izvoz oružja u Francusku. Sredinom XIX. st. kazneno pravo još koristi okrutne tjelesne kazne, a osobito se kažnjavaju djela protiv imovine.

Načela postupka nalaze se u *Magna Carta* i *Habeas Corpus Actu*. Kontradiktornost znači da osumnjičeni (optuženi) dokazuje nevinost, a tužitelj krivnju ili odgovornost, u istrazi, kao i pretresu pred sudom. Velika porota u istrazi odlučuje o predaji osumnjičenoga sudu, a mala odlučuje na sudu o krivnji optuženoga.

2. SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE

2.1. Postanak i razvoj kolonija

Početkom XVII. st. nastaju kolonije u Sjevernoj Americi. Prvi kolonisti, puritanci, doselili su se zbog vjerskih progona u Engleskoj i naselili područje Virginije i Nove Engleske (Massachusetts, New Hampshire, Connecticut, Rhode Island). Južno od rijeke Potomac, anglikanci i katolici osnivaju plantaže. Od 1607. (Virginia) do 1733. (Georgija) osnovano je 13 kolonija. Postoje 3 vrste kolonija. Krunske su najbrojnije, pod izravnom upravom krunice, tj. vlade. Kralj druge daruje kompanijama, a privatne pojedincima, npr. William Penn osniva 1683. Philadelphiju i kvekersku Pensilvaniju. Kolonije nemaju upravne veze, podređene su Trgovačkoj komori, a ova Tajnom savjetu u Londonu. Imenovani guverner ima izvršnu vlast u koloniji, njemu pomaže Vijeće čije članove imenuje. Postoji i izborno predstavničko tijelo kolonista, koje ima zakonodavnu i sudsku vlast, npr. odobrava poreze. Kolonisti primjenjuju englesko pravo.

Nakon Sedmogodišnjeg rata (1756.-1763.) poražena Francuska predaje Velikoj Britaniji Kanadu i područje istočno od rijeke Missisipi. Engleska restriktivna ekonomska politika (zabrana izdavanja novca, ograničenje industrije, obveza izvoza duhana, šećera i pamuka u Veliku Britaniju, visoke carine za poljoprivredne proizvode, europsku robu mogli su prevoziti samo britanski brodovi) nije pogodovala razvoju kolonija, smatrajući ih izvorom sirovina i svojim tržištem. Kralj proglasom 1763. zabranjuje naseljavanje zapadno od planina Allegheny.

2.2. Rat za nezavisnost

Britanski parlament 1765. donosi *Zakon o pečatima (Stamp Act)*. Uveden je porez na publikacije, ugovore i pravne dokumente na koje se stavlja porezni žig. Kongres 9 kolonija odbija plaćanje poreza, jer kolonisti nemaju predstavnike u Parlamentu i usvaja *Deklaraciju o pravima Amerikanaca*, te uvodi bojkot britanske robe. Parlament je 1766. ukinuo Zakon, ali je 1767. donio *Thownshend Act* i uveo

porez na industrijske proizvode kolonija, što je ogorčilo koloniste, dovelo do krijumčarenja i bojkota uz parolu: "Kupujte američku robu!", a središte otpora bio je Boston. Velika Britanija 1773. ukida carine na čaj, ali uvodi nizak porez želeći tako stvoriti presedan prava na naplatu poreza. U Bostonu su kolonisti bacili sanduke čaja s engleskog broda (tzv. *Bostonska čajanka*, *The Boston Tea Party*). Velika Britanija s pet represivnih propisa zatvara luku Boston, anulira autonomiju Massachusettsa, čiji je guverner imenovan zapovjednikom vojske u kolonijama, sva suđenja za kršenje ovih propisa prenosi u Englesku, te daje slobodu katolicima u Kanadi. Oružani sukobi počinju 1775. i postupno se šire. U ratu za neovisnost (1775.-1783.) engleska vojska ima početnu prednost, ali kolonisti koriste gerilsku taktiku. Odlučujuću pobjedu ostvarili su kod Saratoge 1777. Uz europske dragovoljce u rat 1778. ulazi i Francuska. Englezi su poraženi kod Yorktowna. Mirom u Parizu 1783. Velika Britanija priznala je neovisnost SAD-a.

2.3. Filadelfijski kongresi i Deklaracija nezavisnosti

Više se kolonija zbog dogovora o zajedničkoj borbi okupilo na *Kontinentalnom kongresu* u Philadelphiji. Prvi Kongres održan je od 6. IX. do 26. X. 1774. Bogatiji plantažeri s juga, kao umjerena struja oko Benjamina Franklina zahtijevali su konfederaciju kolonija sa izbornim predstavnikom na čelu, ali i vrhovnu vlast kralja. Zbog nepomirljivosti Velike Britanije i vojnih uspjeha kolonija prijedlog nije prošao. Kongres donosi *Deklaraciju prava*, apel kralju da promijeni politiku prema kolonijama, tromjesečni prekid trgovine s Velikom Britanijom, te udruživanje ako se primijeni sila protiv Massachusettsa. No, umjesto smirivanja, došlo je do novih krvavih sukoba.

Drugi kontinentalni kongres počeo je 10. V. 1775. Neke kolonije su do tada proglasile neovisnost, a sada je trebalo odrediti međusobni odnos kolonija. George Washington je imenovan vrhovnim zapovjednikom vojske. *Virdžinijska deklaracija prava* 12. VI. 1776. istaknula je načelo narodne suverenosti i prirodna prava čovjeka: život, sloboda, privatno vlasništvo, postizanje sreće i sigurnosti. Kralj je koloniste proglasio pobunjenicima i šalje vojsku. Drugi kontinentalni kongres je 4. VII 1776. na prijedlog Thomasa Jeffersona donio *Deklaraciju o neovisnosti*, kojom je 13 kolonija prekinulo veze s Velikom Britanijom i proglasilo neovisnost, ali se nije ujedinilo. Deklaracija ističe načela škole prirodnog prava: traženje sreće, legitimitet vlasti počiva u narodu, vlast gubi legitimitet ako zlorabi mandat i nadomješta ga legalitetom. Nabraja se 27 povreda kralja tiranina, oduzima mu se legitimitet i legalitet. Neke delegacije nisu htjele da u Deklaraciju uđe osuda ropstva, što je bila klica budućih sukoba u SAD-u.

Deklaracija nezavisnosti SAD, 4. VII. 1776., Margetić, Opća, str. 158

Kada tijekom ljudskih događaja dođe do potrebe da neki narod raskine političke veze koje su ga vezale uz neki drugi i da zauzme među ostalim vlastima na zemlji odvojeno i jednako mjesto i na koje ima pravo po prirodnim i božanskim zakonima, poštivanje prema mišljenju čovječanstva ga obvezuje da objavi razloge koji su imali za posljedicu odvajanje.

Smatramo očitim po sebi iduće istine: svi su ljudi stvoreni jednakim; njima je stvoritelj podijelio određena neotuđiva prava; među tim pravima nalazi se život, sloboda, potraga za srećom. Ljudi su postavili vlade da bi jamčile ta prava i njihova pravedna vlast potječe od suglasnosti građana. Svaki puta kada neki oblik vlade postane zaprekom za taj cilj, narod ima pravo da ga izmijeni ili obori, da ustanovi novu vladu te da je temelji na onim načelima i da je organizira u onom obliku koji mu se čini najprikladnijim da bi mu dao sigurnost i sreću. Mudrost uči da vlade koje već dulje vremena postoje ne trebaju biti izmijenjene zbog malih i prolaznih razloga, a iskustvo svih naroda je pokazalo da su doista ljudi spremniji podnositi podnošljive nevolje, nego da sami sebi pribavljaju pravdu ukidajući oblike na koje su naučeni. Ali, kada dugi niz zloupotreba i uzurpacija teže neprestano istom cilju i evidentno pokazuju namjeru da ih se podloži apsolutističkom despotizmu, oni imaju pravo i dužnost da odbace takvu vladu i da se pobrinu za svoju buduću sigurnost novim sigurnosnim mjerama (...)

2.4. Razvoj ustavnosti i državno uređenje SAD

a) Kongres 13 samostalnih država 15. XI. 1777. donosi *Članke konfederacije* i uvodi naziv SAD. Oni su stupili na snagu 1781., kada su ih države ratificirale. Članci uvode republiku kao oblik vladavine, a konfederaciju kao oblik državnog uređenja. Države članice zadržale su sva prava koja Člancima nisu izričito prenesena na konfederaciju. To je savez radi obrane od Velike Britanije. Građani jedne države reciprocitetom imaju ista prava u drugoj državi, a predviđena je

uzajamna pomoć i izručenje (ekstradikcija) kod progona osoba osumnjičenih ili optuženih za kaznena djela. Jednodomni Kongres predstavništvo je država članica, a delegate prema svojim propisima same određuju, od dva do sedam ovisno svojoj veličini. Svaka država ima jedan glas, a odluke se donose jednoglasno. Drugi zajednički organi nisu postojali. Ovlasti Kongresa izričito su utvrđene. Kvalificiranom većinom odlučuje o ratu, sklapa međunarodne ugovora i saveze, izdaje novac, donosi proračun, imenuje vrhovnog vojnog zapovjednika i časnike zajedničke vojske, te časnike iznad čina pukovnika u vojskama država. Kongres rješava sporove između država članica, pitanja međusobne trgovine, pošte, imenuje diplomatske predstavnike i sl. Između zasjedanja Kongresa radi *Komiteta država*, u čiji sastav ulazi po jedan predstavnik svake države. Komitet rješava tekuća pitanja, za koja ga ovlasti Kongres, osim onih za koje je potrebna kvalificirana većina u Kongresu. Teritorij svake države mijenja se samo uz suglasnost te države, svaka država ima svoju miliciju, a može stupiti u rat u slučaju napada na svoj teritorij.

Kongres je 13. VI. 1787. donio Uredbu o naseljavanju novih teritorija zapadno od planina Allegheny. Dolazi do masovne kolonizacije i uništavanja Indijanaca. Prema Uredbi, potvrđenoj 1780., određen je postupak stvaranja novih država. Kada područje dostigne 5.000 stanovnika, Kongres mu daje status teritorija, pravo izbora narodne skupštine, guvernera i jednog predstavnika u Kongresu, koji ima savjetodavni glas. Kada teritorij dostigne 60.000 stanovnika, dobiva ovlast da izabere ustavotvorni konvent, izradi ustav i odluči da kao suverena država stupa u SAD. Kongres potom donosi odluku o prihvatu, a predsjednik u svečanof formi prima državu.

b) Članci Konfederacije predviđali su slabu vezu između država. Život traži jače veze, pa 1786. Kongres u Annapolisu saziva ustavotvorni konvent. Konvent se sastaje na zatvorenim sjednicama od 25. V. do 17. IX. 1787. u Philadelphiji te nakon rasprave oko organizacije državne vlasti donisi ustav. Velike države tražile su federaciju s jakom središnjom vlasti, te su podržale nacrt ustava, tzv. *Virginia plan*, koji daje pravo zakonodavnom tijelu da donosi savezne zakone kada su pojedine države nenadležne. Velike države imaju prednost u tijelu, jer se članovi biraju srazmjerno broju stanovnika države. Male države, želeći očuvati prava, podržale su *New Jersey plan* koji zadržava konfederaciju i zakonodavno tijelo u kojem države imaju isti broj glasova, a čije delegate imenuju države. Nijedan plan nije usvojen, pa je prihvaćen *Connecticut Compromise* prema kome je zakonodavno tijelo dvodomno. Senat zastupa države, svaku s dva predstavnika. Predstavnički dom čine članovi izabrani od građana po izbornim jedinicama.

Ustav je 17. IX. 1787. usvojilo 55 delegata 13 država osnivača (tzv. *Founding Fathers*, *Očevi unije*), a stupio na snagu u lipnju 1789. Sastoji se od sedam članaka. I danas je na snazi, kao najstariji na svijetu. Od 1791. do 1951. ratificirana su 22 amandmana. Prvih 10 amandmana usvojeni su 1791. (tzv. *Bill of Rights*) i njima se jamči: I. sloboda govora, tiska, nepostojanje državne religije; II. sloboda držanja i nošenja oružja; III. zabrana odsjedanja vojske po privatnim kućama bez odobrenja vlasnika; IV. zabrana neprimjerenog pretresa i oduzimanja osobnih predmeta; V. pravedan sudski postupak; VI. pravo na obranu i brzo suđenje; VII. porotno suđenje; VIII. zabrana neprimjerenog sudskog pologa i surovih kazni; IX. kršenje tuđih prava pozivanjem na vlastita; X. nadležnosti koje nisu izričito dane federaciji pripadaju isključivo državama. Ustav se temelji na Montesquieuovoj ideji o podjeli vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, radi njihovog međusobnog nadzora, kao i nadzora organa federacije i država članica. SAD su po obliku državnog uređenja od konfederacije, tj. saveza država, postale federacija, tj. savezna država. Vrhovni organi države su: predsjednik, Kongres i Vrhovni sud. Države članice sačuvale su velik dio suverenosti. Ustav države članice mora biti u skladu s federalnim. Izričito je navedeno što se zabranjuje državama članicama, a što mogu učiniti samo uz suglasnost Kongresa. Ovlasti koje Ustavom nisu dana federaciji ili uskraćena federaciji ostaju u nadležnosti pojedine države. Federacija vrši funkcije koje su neophodne za njezin opstanak i redoviti rad kao cjeline.

Ustavni amandmani na ustav SAD (prijevod prema Stanimirović, Hrestomatija, str. 320-325)

Amandman I.

Kongres ne može donositi nikakav zakon o uspostavi državne religije, kao ni zakon koji zabranjuje slobodno ispovijedanje vjere; ni zakon koji ograničava slobodu govora ili tiska ili pravo naroda na mirne zborove i na upućivanje peticije vladi za ispravljanje nepravdi.

Amandman II.

Kako je dobro organizirana milicija potrebna za sigurnost slobodne države, ne smije se kršiti pravo naroda da drži i nosi oružje.

Amandman III.

U doba mira, niti jedan vojnik ne smije se nastaniti u privatnoj kući bez pristanka vlasnika, a u doba rata samo onako kako to određuje zakon.

Amandman IV.

Ne smije se neopravdanim pretresima ni zapljenom kršiti prav građana na sigurnost osobe, stanova, vrijednosnih papira, imovine i nalog za to neće se izdati, osim u slučaju vjerojatnog osnova, potkrijepljenog prisegom ili svečanom izjavom, uz točan opis mjesta na kome treba izvršiti pretres osobe ili stvari koje treba oduzeti.

Amandman V.

Nitko neće biti pozvan odgovarati za zločin ubojstva ili za neki drugi zločin, osim na temelju prijave ili optužnice velike porote, osim za kaznena djela počinjena u vojsci, mornarici ili miliciji, i to za vrijeme službe u doba rata ili javne opasnosti; nitko neće biti zbog istog kaznenog djela dva puta podvrgnut kaznenom postupku, niti će biti prisiljavan u bilo kojem kaznenom suđenju svjedočiti protiv samoga sebe, niti lišen slobode i imovine bez propisanog zakonskog postupka; ne može se privatno vlasništvo oduzeti u javnom interesu bez pravične odštete.

Amandman VI.

U svim kaznenim progonima optuženi će uživati pravo na brzo i javno suđenje od strane nepristrane porote države i oblasti u kojoj je kazneno djelo počinjeno, a ta oblast će prethodno biti zakonom utvrđena, i optuženi će imati pravo da bude obavješten o naravi i temelju optužnice, pravo biti suočen sa svjedocima protiv sebe i pravo zahtijevati zakonitim putem pozivanje svjedoka u svoju korist i pravo na pomoć savjetom u svojoj obrani.

Amandman VII.

U parnicama prema common law-u, gdje je sporni iznos viši od 20 dolara, ostaje pravo na suđenje s porotom i nikakva činjenica koju porota ispita neće biti ponovno ispitivana pred bilo kojim sudom Sjedinjenih Država, osim sukladno pravilima common law-a.

Amandman VIII.

Ne mogu se tražiti prekomjerna novčana jamstva, ni propisivati pretjerane novčane kazne, niti određivati surove i neobične kazne.

Amandman IX.

Nabranje u Ustavu izvjesnih prava ne smije se tumačiti tako da se ospore ili umanjuju druga prava koje je narod zadržao.

Amandman X.

Prava koja nisu ovim Ustavom dana Sjedinjenim Državama, niti su uskraćena državama, ostavljena su svakoj pojedinoj državi ili narodu.

Amandman XIII. (ratificiran 6. XII. 1865.)

1. U Sjedinjenim državama ili bilo na kom mjestu podložnom njihovoj vlasti neće postojati ropstvo niti prinudno služenje osim kao kazna za zločin za koji krivac bude osuđen prema propisu. ...

Amandman XV. (ratificiran 2. II. 1870.)

1. Pravo glasa građana Sjedinjenih Država ne mogu Sjedinjene Države ni ma koja od država uskratiti ili ograničiti zbog rase, boje ili ranijeg ropstva. ...

Amandman XIX. (ratificiran 18. VIII. 1920.)

Pravo glasa građana Sjedinjenih Država, Sjedinjene Države ili ma koja od država neće uskratiti ili ograničiti temeljem spola. ...

Amandman XXII. (ratificiran 1. III. 1951.)

1. Niti jedna osoba ne može biti izabrana na položaj predsjednika više od dva puta i niti jedna osoba koja je bila na položaju predsjednika ili obnašala dužnost predsjednika za više od vije godine od roka na koji je neka druga osoba izabrana za predsjednika – ne može biti izabrana na položaj predsjednika više od jednom. ...

SAD su se 60.-ih godina XIX. st. proširile na 30 država. Postoji jaz između sjevernih, pretežito industrijskih država i južnih, poljoprivrednih. Prve se zalažu za jačanje federacije, te su protivnik ropstva, uz načelne, humanističke razloge i jer bi dobili jeftine, slobodne radnike. Sukob je eskalirao do Građanskog rata (1861.-1865.). Jedanaest južnih država, nezadovoljnih statusom u Federaciji, odojlopilo se i proglasilo Konfederaciju. Južne države i ideja konfederacije su poražene. Od tada u praksi jača nadležnost federacije, spram država članica.

2.5. Predsjednik SAD-a

Predsjednik SAD-a je šef države, ali je i na čelu izvršne vlasti i vrhovni je zapovjednik oružanih snaga. Zato se ovaj sustav naziva predsjednički. Na to mjesto može biti izabran svaki državljanin SAD-a s navršenih 35 godina starosti, koji je rođen u SAD-u ili je prirođeni državljanin koji boravi

u SAD-u najmanje 14 godina. Bira se na 4 godine, najviše na 2 mandata. Iznimka je Franklin D. Roosevelt, koji je biran 3 puta. On sebi bira suradnike, resorne tajnike (sekretare, analogni ministrima), koji su odgovorni njemu. Ne postoji odgovornost tajnika pred Kongresom, izglasavanje nepovjerenja ili mogućnost da ih smjeni. Tajnici ne smiju biti članovi Kongresa. To je suprotno načelu parlamentarizma, gdje se ministri biraju iz redova parlamenta i njemu odgovaraju. Predsjednik zaključuje međunarodne ugovore, imenuje veleposlanike i suce Vrhovnog suda, uz suglasnost Senata. On ima pravo odgoditi izvršenje kazne i dati pomilovanje za delikte protiv SAD-a. Moć predsjednika leži i u veličini savezne uprave, pod njegovim nadzorom je oko 6 milijuna činovnika.

Predsjednik se bira posredno. Ustav predviđa elektore (izbornici), koje biraju birači u svakoj državi prema broju predstavnika države u Kongresu. Skup elektora svih država bira predsjednika. U praksi, sustav se približava izravnim izborima, jer elektori države u kojoj kandidat dobije većinu moraju glasovati za njega.

Predsjednik nema zakonodavnu vlast, ali na Kongres može utjecati institutom tzv. suspenzivnog veta. Predsjednik u roku od 10 dana od izglasavanja zakona može odbiti potpisati i proglasiti zakon, koji se vraća na ponovno razmatranje Kongresu. Ako isti zakon, ponovo izglasuju 2/3 oba doma Kongresa, on stupa na snagu bez obzira na veto. Predsjednici se rijetko koriste vetom. Iznimka je bio Roosevelt u doba provođenja politike New Deala. Ustav omogućuje i tzv. "džepni veto". Ako Kongres usvojeni prijedlog dostavi predsjedniku na potpis unutar 10 dana do zaključenja zasjedanja, on ga može staviti u "džep", jer nema mogućnost da iznese stav u roku od 10 dana koji mu daje Ustav. Neki tvrde da je predsjednik postao "*treća grana zakonodavnog tijela*".

Izvršna vlast nije politički odgovorna Kongresu, ni predsjednik, ni njegovi tajnici. Načelo podjele vlasti dosljedno je primijenjeno. Iznimno, kod primanja mita i težih zločina i prijestupa, može se pokrenuti postupak protiv predsjednika. Optužbu, tzv. *impeachment*, podnosi Predstavnički dom, a sudi Senat.

2.6. Kongres SAD-a

Vrhovno zakonodavno, predstavničko tijelo je dvodomni Kongres SAD-a. Predstavnički dom ima oko 430 zastupnika biranih na dvije godine, općim pravom glasovanja i proporcionalno broju stanovnika svake države. Biraju se prema izbornim propisima pojedine države. Neke imaju cenzus domicila, tj. traže da birač mora provesti godinu dana u jednom mjestu, da bi stekao pravo glasovanja. Druge, traže da birač bude pismen i da može tumačiti Ustav ili plaćanje biračke pristojbe. Predstavnički dom teoretski zastupa interese svih građana SAD-a, neovisno o državi članici u kojoj živi. Domu predsjedava *speaker*, a svaka stranka ima vođu kojem pomažu, tzv. bičevi (*whips*).

Senat ima 100 senatora, po dva iz svake države, bez obzira na broj stanovnika. Mandat im traje šest godina, a 1/3 sastava obnavlja se svake druge godine. Senat teoretski zastupa interese federalnih država.

Prijedlog zakona moraju usvojiti oba doma, a predsjednik ga mora potpisati i proglasiti. Pravo zakonodavne inicijative imaju članovi oba doma. Ustav predviđa da o prijedlozima poreza prvo raspravlja Predstavnički dom. Kongres donosi i rezolucije, koje predsjednik, za razliku od zakona, ne potpisuje. Kongres objavljuje rat, utvrđuje poreze, pristojbe i savezni proračun, sklapa zajmove, donosi propise o trgovini s drugim državama i između država članica, propise o optjecaju i falsificiranju novca, bankarstvu, autorskom pravu, poštama i javnom prometu, te radnim odnosima. Senat ima bitnu ulogu u vanjskoj politici. Predsjednik ga mora izvještavati o pregovorima sa stranim državama i bez njegova pristanka ne može zaključiti međunarodni ugovor. Senat daje suglasnost na imenovanje visokih državnih službenika, npr. veleposlanika, šefova resora, agencija itd.

Kongres ima istražne i sudske funkcije u odnosu na rad državne uprave i druge javne djelatnosti. Može osnovati istražnu komisiju, a svaki pozvani građanin, mora dati iskaz, jer može biti optužen za uvredu Kongresa pred redovitim sudom, osim ako se pozove na Peti amandman Ustava. Kongres pokreće postupak protiv državnih službenika u slučaju izdaje, korupcije i sl.

2.7. Vrhovni sud SAD

Vrhovna sudska vlast, *Vrhovni sud SAD-a (Supreme Court)* po zakonu iz 1869. ima devet sudaca (predsjednik i osam sudaca). Suce imenuje predsjednik SAD-a na temelju mišljenja i uz odobrenje Senata, a funkcija im, prema Ustavu, traje "dokle god se dobro drže".

Sud ima prvostupanjsku i apelacijsku nadležnost u kaznenim i građanskim predmetima. Kao prvostupanjski rješava sporove: između članica država, države članice i strane zemlje, protiv presude vrhovnog suda države članice kod povrede saveznog zakona ili Ustava. Najvažnija funkcija, bez izričitog ustavnog ovlaštenja, je ocjena ustavnosti zakona, koji moraju biti u skladu s Ustavom, tj. tumačenje Ustava. Ocjena ustavnosti zakona nije apstraktna, već se uvijek odnosi na konkretan slučaj. Odluka suda djeluje samo između stranaka, a ne prema svima, ali kako u SAD-u odluke najviših sudova imaju snagu precedenta, učinak je u praksi općeovažeći. Pri ocjeni ustavnosti zakona, Vrhovni sud pristupa tumačenju Ustava i na temelju toga, odlučuje je li zakon u skladu s Ustavom. Tako može utjecati na politiku Kongresa, ali ako odluči da je savezni zakon sukladan s Ustavom, iako ovaj odstupa od njega, on tekstu Ustava daje novi smisao. Zato se kaže: "Vrhovni sud je ne samo čuvar Ustava, nego u određenim situacijama i njegov gospodar". Vrhovni sud ne može protuustavni zakon poništiti, jer se ne može miješati u zakonodavnu vlast, ali ga može ne primijeniti, npr. zakone o provođenju *New Deal*a 1935./1936. proglašavao je protuustavnima. Tako su konzervativci sprječavali provođenje socijalnih reformi. Jedini način utjecaja na sud je pravo predsjednika imenovati nove suce, što nije često zbog doživotnosti funkcije.

2.8. Političke stranke

U SAD-u djeluju dvije političke stranke: demokratska i republikanska. Prva, nastaje na Jugu, a njeni su pristalice antifederalisti na čelu s Thomasom Jeffersonom, protiv jake središnje vlasti i za jačanje država. Republikanska stranka, federalisti, na čelu s Hamiltonom, nastaje na Sjeveru, pobornici su jake centralne vlasti, zastupaju interese industrijalaca i protiv su ropstva. Poslije Građanskog rata, Republikanska stranka dominira, svi su predsjednici do 1933. njeni pripadnici, ali od 1933. do 1969., uz prekide od 1953. do 1961., vladaju demokrati. Danas se demokrati smatraju liberalnijim, a republikanci konzervativnijim. U XIX. st. nastaje *spoil system (sustav plijena)*, pobjednička stranka otpušta stare državne činovnike i postavlja svoje članove.

Stranke se programski malo razlikuju, nemaju formalnog članstva, redovitih stranačkih organa, pa ni stranačke discipline. Kaže se da ne postoji jedna već 50 demokratskih i republikanskih stranaka, jedna u svakoj državi. Stranka se jednom u četiri godine sastaje radi izbora kandidata za predsjednika SAD-a, a u međuvremenu se aktivnost stranke odvija isključivo u pojedinoj državi. To je zato jer izbori odvijaju u državama i lokalnoj razini, a jedino je izbor predsjednika na federalnoj razini. Postoje primarne skupštine, konvencija i odbor stranke te nacionalne konvencije. Najvažniji skup je *Nacionalna stranačka konvencija*, u koju iz svake države ulazi po jedan član. Sastaje se jednom u četiri godine, kada utvrđuje politički program za izbore predsjednika SAD-a. Kampanju vodi središnji stranački stožer. *Nacionalni odbor (komitet)* koordinira rad stranke između dviju konvencija.

Kandidat za predsjednika SAD-a nastoji dobiti podršku tri regije, različite po društvenom sastavu, ali i političkoj opredijeljenosti. Sjeveroistok je područje bankovnog i industrijskog kapitala. Zapad je poljoprivredni i industrijski kraj, a jug ima slabije razvijenu poljoprivredu, ali i rasne tenzije. Kandidat obično mora napraviti politički kompromis. Danas kod izbora predsjednika stranke nastoje pridobiti većinu birača, koji se sve više organiziraju u interesne, a ne političke skupine (prije sindikate, ali danas udruge za zaštitu prirode, ljudskih prava itd.).

2.9. Pravo

Englesko pravo se smatra temeljem američkoga. Povjesničar Bankroft navodi da je povelja kralja Charlesa II. koloniji Rhode Island nadživjela proglašenje neovisnosti SAD-a i ostala osnovni zakon te države do 1842. Ta se pojava, ali u manjoj mjeri, susreće i kod drugih država u raznim granama prava. U kolonijama je vrijedilo englesko pravo (*common law*, statute law i equity law), te povelje o osnivanju kolonija. Povelje su dopunjavali lokalni običaji, odluke kolonijalnih vijeća, pa i religijski propisi Biblije. Kazneni zakoni kolonija nazivali su se "plavi zakon", a bili su vrlo strogi. U Connecticutu je 1642. donesen *Kodeks* koji je sadržavao *Deset Božjih zapovjedi* (Mojsijevi zakoni) uz dodatak zabrane vradžbina. U Massachusettsu su slični zakoni izdani 1641. i 1768., a poznati su i progoni vještica. Postupovno pravo u kolonijama temelji se na engleskom, ali je zaostajalo za njim.

Nakon stjecanja neovisnosti razvio se pravni sustav različit od engleskoga. Federalizam je u SAD-u potvrdio pravni partikularizam, koji korijene vuče iz različitosti prava 13 kolonija. Južne su pretežno poljoprivredne, plantažerske na kojima rade crni robovi, a sjeverne razvijaju industriju i pomorstvo. Useljavanja u XIX. i XX. st., te kolonizacija zapada povećale su razlike, iako je tada bilo pokušaja unifikacije. Države imaju različite propise, koji moraju biti u skladu s Ustavom. Ustav je kratak i općenito regulira osnove državnog i društvenog uređenja, a za kazneno i građansko pravo su nadležne skupštine federalnih država.

Do Građanskog rata pravo karakterizira i institucija ropstva. Predsjednik SAD-a, Lincoln 1862. ukinuo je ropstvo, ali su nakon završetka rata i pobjede, tzv. Sjevera, mnoge južne države donijele zakone, tzv. *Crne kodekse*, koji su oslobođene crnce stavili u neravnopravan položaj, npr. zabrana vlasništva nekretnina, okupljanja i sastajanja crnaca, tzv. rasna segregacija, zabrana stanovanja u dijelovima naselja zajedno s bijelcima, ulaska u iste lokale, prijevozna sredstva i sl. Sklapanje braka između crnaca i bijelaca bilo je zabranjeno i kažnjavano, npr. do 10 godina zatvora, pa čak i doživotno. *Savezni zakon o građanskim pravima* 1866. trebao je potisnuti *Crne kodekse*, ali je do novog vala u borbi za ravnopravnost trebalo čekati još 100 godina, sve do 60-ih godina XX. st. i tzv. pokreta za građanska prava.

Pravo u duhu liberalne, građanske ideologije ističe nepovredivost vlasništva i slobodu ugovaranja. Dijelom to mijenja nova Rooseveltova ekonomska politika, tzv. *New Deal* 1935., koja uvodi ograničenja. Zakonodavnu vlast u SAD-a ima federalni Kongres te skupštine država članica. Postoje slučajevi neprimjene pojedinih zakona, npr. *Shermanov zakon* protiv trustova, gotovo se nije primjenjivao.

Razlikuju se *statute*, *common* i *equity law*. Do sredine XIX. st. neke države imaju posebne sudove za primjenu *equity law*. Kazneni postupak je strogo odvojen od građanskoga. Porota je obvezna, osim u postupku po *equity law*. Uloga sudova je proširena u odnosu na engleski sustav. U XIX. st. uvodi se doktrina da sud ocjenjuje ustavnost zakona i akata izvršne vlasti. Sudovi su u presuđivanju elastičniji od engleskih, iako postoji sustav sudskih presedana. Pri tumačenju ranijih presuda, sudovi su kreativniji te pravo prilagođavaju uvjetima koji se mijenjaju. Napušteno je englesko načelo da najviši sud ne može nikad postupiti suprotno ranijoj presudi.

Rano je došlo do pokušaja kodifikacije prava nekih država, osobito kaznenog i građanskoga. Pod utjecajem Napoleonovog zakonika u Louisiana je donesen kazneno-postupovni zakonik, sistematizirano materijalno pravo, te je napravljen projekt kaznenog zakonika. U državi New York je 1848. donesen građansko-postupovni zakonik, 60-ih godina usustavljeno je materijalno pravo, a Kazneni zakonik 1871. U Kaliforniji kodifikacija počinje 1850. donošenjem Zakonika o kaznenom postupku, koji recipira 20 država.

Porota 12 građana uz suce sudjeluje u dokaznom postupku, kaznenom i građanskom te donosi odluku o krivnji, a u građanskim sporovima koja je stranka u pravu. Odvjetnici stranaka biraju porotnike, ispitujući njihovu objektivnost, te mogu staviti veto na osobe u koje nemaju povjerenja. Izabrani porotnici polažu zakletvu. Pred porotu se iznosi dokazi. Sudac upravlja procesom, a stranke same predlažu dokaze. Ako se obje stranke usuglase da se neki dokaz naknadno iznese, sudac to ne može osporiti. Ako protivna stranka izjavi da je dokaz nebitan, da ga ne treba iznositi, odluku donosi sudac. Poslije provedenog dokaznog postupka, sudac poroti iznosi pravne propise na temelju kojih treba riješiti spor, a potom se ona povlači u zasebnu prostoriju. Odluka porote mora biti jednoglasna. Može biti u korist optuženog ili tužitelja u kaznenim sporovima, a u građanskim, ako je u korist tužitelja, sadrži i iznos koji optuženi mora platiti. Sudac može odbaciti odluku porote, "*ako smatra da takvoj odluci nema mjesta*". Tada će predmet razmatrati nova porota. Sudac ne može odbaciti oslobađajuću odluku u kaznenom postupku. No, poznati su slučajevi na jugu SAD-a, da je porota koju su činili segregacionisti oslobađala bijelce, počinitelje zločine nad crncima ili proglašavala krivim nevine crnce.

3. FRANCUSKA

3.1. Društveno-ekonomski uzroci Revolucije

Razlozi Revolucije nalaze se u suprotnosti kapitalističkih proizvodnih snaga, koji rastu od XVI. st. i zastarjelih feudalnih proizvodnih i državnopravnih odnosa. Apsolutistička monarhija s povlasticama Crkve i plemstva, te partikularnim pravom, ometa ekonomski razvoj i ostvarenje političkih prava građana. Plemstvo i Crkva drže zemlju i imaju feudalne privilegije, ne plaćaju porez, imaju npr. vječne zemljišne rente. Apsolutizam, korupcija, povlastice dvorskih miljenika i nesposobnost činovnika stvaraju ogromne troškove. Svećenstvo je prvi stalež, oslobođeno je plaćanja poreza, vojne obveze te ima razne privilegije, kao i plemstvo kao drugi stalež. Niže plemstvo i svećenstvo živi drugačije, ponekad na rubu siromaštva, ali brane svoj položaj smatrajući rad nedostojnom. Za razliku od Francuske, u Engleskoj se dio plemstva bori protiv apsolutizma, što utječe na mirnu smjenu vlasti.

Najbrojniji dio trećeg staleža je seljaštvo. Seljak je osobno slobodan, ali je njegov posjed opterećen porezima državi, davanjima feudalcu: osobnim i realnim teretima, zakupninom u naturi i novcu, te desetinom Crkvi. Građanstvo je gospodarski najznačajniji dio trećeg staleža, ali bez političkih prava. Razvijena je manufaktura tekstila, brodogradnja i metalurgija, no trgovinu ograničava feudalni partikularizam carina i taksa. Cehovska ograničenja omogućuju monopol obrtnika.

Kralj ima neograničenu vlast, donosi zakone, na čelu je uprave, imenuje činovnike i crkvene prelate, utvrđuje proračun i poreze. Država doživljava financijsku krizu. Turgot, nadzornik financija kralja Louisa XVI. želeći spriječiti bankrot države 1774.-1776. donosi dekret o slobodnoj trgovini žitom, ukinuću cestovnih dažbina i cehova. Nezadovoljno plemstvo i Crkva zahtijevaju njegovu otpuštanje. No, jeftinija i bolja engleska roba uzrokuju slom proizvodnje. Građanstvo krivi dvor i plemstvo. Filozofi, publicisti i književnici izvršili su prevrat ideja, kritizirajući temelje feudalizma: monarhiju, Crkvu, religiju, moral. To su racionalisti i prosvjetitelji. Montesquieu, Rousseau, Voltaire i enciklopedisti pozivaju se na prirodna prava čovjeka: slobodu, jednakost i privatno vlasništvo kao temelj ustavne države.

3.2. Skupština staleža, Revolucija i Deklaracija prava čovjeka i građanina

Kralj saziva *Stalešku skupštinu* (*Les Etats Generaux*, koja nije sazvana od 1614.) radi uvođenja poreza za pokriće državnih troškova. Vlada je primorana dati ustupke trećem staležu koji bira 600 poslanika, a plemstvo i svećenstvo po 300. Skupština se sastala 5. V. 1789. Treći stalež daje napatke predstavnicima, tj. program građanstva i naroda, tražeći da prva dva staleža plaćaju porez. Nezadovoljni načinom glasovanja, oni su se odvojili i zasjedaju kao Skupština općina, a zatim *Narodna skupština*. Postupno su im se priključili i neki članovi prva dva staleža. Skupština je odlučila da se porezi mogu uvoditi samo uz suglasnost narodnih predstavnika.

Kralj i vlada želeći onemogućiti rad Skupštine, zabranjuju pristup u prostorije Staleške skupštine. Ona se ipak sastala, kralj popušta, pa su se staleži sastali u punom sastavu, uzevši naziv *Ustavotvorna skupština*. Kralj i vlada su zaprijetili raspuštanjem skupštine, ali narod Pariza diže ustanak i zauzima kraljevski zatvor Bastillu 14. VII. 1789. Taj dan je početak Revolucije, koja se širi zemljom. Seljački pokret uvjetuje da Ustavotvorna skupština hitno rješava agrarno pitanje, pa 4. i 5. VIII. donosi odluku *O konačnom ukinuću feudalnog poretka*, a 11. VIII. i Zakon. Ukinute su osobne i stvarne obveze kmeta, bez naknade. Ostale su se mogle otkupiti nakon što Skupština utvrdi način za to. Ukinuta su i neka regalna prava i patrimonijalna jurisdikcija.

Ustavotvorna skupština 26. VIII. 1789. donosi *Deklaraciju prava čovjeka i građanina*, koja sadrži načela građanskog društva i prosvjetiteljske ideje XVIII. st. Prema čl. 1.: *“Ljudi se rađaju slobodni i jednaki u pravima. Društvene razlike mogu biti osnovane samo na općem interesu.”*. *“Cilj svakog političkog uređenja jeste zaštita prirodnih i neotuđivih prava čovjeka. Ta prava su: sloboda, vlasništvo, sigurnost i otpor ugnjetavanju”*. (Margetić, Opća, str. 156-157). Sloboda je *“pravo ne činiti sve ono što može štetiti drugome”*, a njene granice određuje zakon. Proglašava se sloboda uvjerenja, osobito vjerskih, sloboda riječi i tiska, te načelo narodnog suvereniteta: *“Izvor sveukupne vrhovne vlasti uvijek se nalazi u naciji. Nijedna ustanova, nijedna osoba ne može vršiti vlast koja ne izvire iz nacije.”* Utvrđuje se jednakost pred zakonom, koji je izraz opće volje i svi građani imaju pravo sudjelovati u njegovom donošenju. Načelo podjele vlasti usmjereno je protiv apsolutizma (čl. 16.): *“Društvo u kome jamčenje prava nije osigurano, ni podjela vlasti određena, nema ustava”*. Načelo legaliteta utvrđuje da su kažnjiva samo djela koja su predviđena zakonom i samo kaznama koje su zakonom predviđene za to djelo. Osoba je nevinna dok se ne dokaže suprotno, tzv. presumpcija nevinosti. Privatno vlasništvo je neprikosnoveno *“sveto i nepovredivo”*.

Deklaracija o pravima čovjeka i građana, 26. VIII. 1789. (prijevod prema Stanimirović, Hrestomatija, str. 327-329)

Predstavnici francuskog naroda, konstituirani u Nacionalnu skupštinu, smatrajući da su nepoznavanje, zaboravljanje ili preziranje prava čovjeka jedini uzroci općih nesreća i korupcije Vlada, riješili su izložiti, u jednoj svečanoj deklaraciji, prirodna, neotuđiva i sveta Prava čovjeka, da bi ih ova deklaracija, stalno pred očima svih članova društvenog tijela, neprestano podsjećala na njihova prava i dužnosti; da bi akti Zakonodavne vlasti kao i Izvršne vlasti, bili u većoj mjeri poštovani samim tim što se u znatnom trenutku, mogu usporediti akti sa ciljem svake političke institucije, da bi žalbe građana, zasnovana do sa dana jednostavnim i neospornim načelima, bile usmjerene uvijek na održavanje ustava i na sreću svih. – Prema tome, Nacionalna skupština priznaje i proglašava, u prisutnosti i pod zaštitom Najvišeg Bića, slijedeća prava i Čovjeka i građanina.

Članak 1.

Ljudi se rađaju i žive slobodni u pravima. Društvene razlike mogu biti utemeljene samo na zajedničkom interesu.

Članak 2.

Cilj svakog političkog udruživanja je očuvanje prirodnih i nezastarivih prava čovjeka. Ova prava su sloboda, vlasništvo, sigurnost, i otpor ugnjetavanju.

Članak 3.

Načelo svakog suvereniteta suštinski počiva u Naciji. Nijedno tijelo, nijedan pojedinac ne može obavljati vlast koja izričito odatle ne proizlazi.

Članak 4.

Sloboda se sastoji u mogućnosti da se čini sve ono što ne škodi drugome: tako, vršenje prirodnih prava svakog čovjeka nema granica osim onih koje osiguravaju drugim članovima društva uživanja ovih istih prava. Ove granice mogu biti određene samo zakonom.

Članak 5.

Zakon ima pravo zabraniti samo radnje štetne za društvo. Sve ono što nije zabranjeno zakonom ne može biti spriječeno, a nitko ne može biti prinuđen činiti ono što on ne naređuje.

Članak 6.

Zakon je izraz opće volje. Svi građani imaju pravo sudjelovati osobno, ili putem svojih predstavnika, u njegovom donošenju. On mora biti isti za sve, bilo da štiti ili, bilo da kažnjava. Kao su svi građani jednaki pred njim, podjednako su im dostupna, prema njihovoj sposobnosti, sve časti, mjesta i javne službe, bez obzira na bilo kakvu razliku osim one koja se tiče njihovih vrлина i njihovih talenata.

Članak 7.

Nijedan čovjek ne može biti optužen, uhićen ni zadržan osim u slučajevima određenim zakonom, i prema postupku koji on propisao. Oni koji potiču, ubrzavaju, izvršavaju ili omogućavaju da se izvrše samovoljne naredbe, moraju biti kažnjeni; ali svaki građanin pozvan ili priveden na temelju zakona, mora se smjesta pokoriti: njegovo odupiranje smatra se krivnjom.

Članak 8.

Zakon može uvesti samo kazne strogo i očito nužne, i niko ne može biti kažnjen osim na temelju zakona donesenog i proglašenog prije delikta i zakonito primijenjenog.

Članak 9.

Kako se svaki čovjek smatra nevinim sve dok ne bude proglašen krivim, ako se njegovo uhićenje smatra neophodnim, svaka strogost koja ne bi bila nužna radi osiguranja njegove nazočnosti, mora biti strogo spriječena zakonom.

Članak 10.

Nitko ne može biti uznemiravan zbog svojih uvjerenja, čak ni vjerskih, pod uvjetom da njihovo isticanje ne narušava javni red utvrđen zakonom.

Članak 11.

Slobodna razmjena misli i mišljenja je jedno od najdragocjenijih prava čovjeka; svaki građanin može dakle slobodno govoriti, pisati, tiskati, s tim što odgovara za zlouporabe ove slobode u slučajevima određenim zakonom.

Članak 12.

Za jamstvo prava čovjeka i građana potrebna je javna vlast, ova vlast je dakle utemeljena u korist svih, a ne u posebnu korist onih kojima je ona povjerena.

Članak 13.

Za uzdržavanje javne vlasti, i za troškove uprave, neophodan je zajednički doprinos: on mora biti podjednako raspoređen između svih građana, prema njihovim mogućnostima.

Članak 14.

Svi građani imaju pravo utvrditi osobno ili putem svojih predstavnika, nužnost javnog doprinosa, na njega slobodno pristati, pratiti njegovu uporabu, odrediti njegovu visinu razrezivanja, naplatu i trajanje.

Članak 15.

Društvo ima pravo tražiti od svakog javnog službenika polaganje računa o svom upravljanju.

Članak 16.

Društvo u kojem jamčenje prava nije osigurano, niti podjela vlasti određena, nema ustav.

Članak 17.

Kako je vlasništvo nedodirljivo i sveto pravo, nitko ne može biti lišen osim ako to očito ne zahtjeva zakonito utvrđena javna potreba, i pod uvjetom pravične i prethodne odštete.

Ustavotvorna skupština 2. XI. 1789. oduzima imanja Crkvi i predaje ih naciji. Počinje sukob Crkve i države. Crkveni redovi i kongregacije ukinuti su u veljači 1790., a u kolovozu 1790. donijet je Zakon o građanskom ustroju svećenstva. Umjesto biskupija uvode se *departmani*, ukida se nadležnost pape pri imenovanju crkvenih službenika. Svećenstvo to ne priznaje. Dvor je središte kontrarevolucije. Kralj 20. VI. 1791. pokušava pobjeći iz zemlje, što jača protumonarhijsko raspoloženje.

3.3. Ustavna monarhija - Ustav 1791.

Narodna skupština (*Konstituenta*) dvije godine radi na donošenju Ustava, prihvaćenog 3. IX. 1791. To je ustavni pakt, kompromis vladara i naroda. Kada je kralj položio zakletvu na Ustav, vraćena mu je vlast. Francuska od apsolutističke postaje ustavna monarhija. Dio građanstva nije zadovoljno opsegom promjena.

Francuski Ustav 1791. ističe suverenost: "Suverenost je jedna, nedjeljiva, neotuđiva i nena-rušiva. Ona pripada naciji, nijedan dio naroda i nijedna osoba ne mogu prisvojiti sebi njeno vršenje." Deklaracija iz 1789. stavljena je na početak Ustava. Ustav, u skladu s načelom "sloboda, jednakost, bratstvo", briše staleške razlike, povlastice plemstva i postavljaajući temelje građanske

države. Usvojeno je načelo podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Narodna skupština ima zakonodavnu vlast, izvršnu kralj, a sudsku sudovi koje bira narod.

Skupština je jednodomna, s mandatom dvije godine i ima 745 predstavnika. Oni se u departmanima biraju po tri kriterija. Svaki od 83 departmana bira tri zastupnika, a pariški jednoga (247). Svaki departman bira različit broj predstavnika razmjeran broju stanovnika (249). Departmani biraju različit broj predstavnika, razmjeran zbroju neposrednih poreza prikupljenih u njemu (249).

Izorno pravo nemaju žene (cenzus spola), sluge i osobe koje ne plaćaju minimalan iznos poreza (imovinski cenzus), čime je narušena jednakost građana, koji se dijele na aktivne i pasivne. Pravo glasovanja građani stječu s navršениh 25 godina (dobni cenzus), ako žive u istom kantonu najmanje godinu dana (cenzus domicila) te moraju biti na popisu članova narodne garde (cenzusu građanske časti). Izbori su posredni. Skupštine aktivnih građana biraju elektore, a oni zastupnike Narodne skupštine.

Narodna skupština donosi zakone, utvrđuje proračun, poreze, osniva i ukida činovnička mjesta, ratificira međunarodne ugovore. Zakonske prijedloge podnosi kralju koji ima pravo suspenzivnog veta. Ako dvije sljedeće skupštine prihvate prijedlog, on stupa na snagu bez kraljeve suglasnosti.

Izvršna vlast pripada kralju, koji je ustavni monarh. On nije kralj Francuske, već Francuza, tj. prvi građanin, najviši predstavnik nacije i države. On imenuje i opoziva ministre, koji moraju supotpisivati resorne akte. Vrhovni je zapovjednik vojske, vodi vanjsku politiku i proglašava zakone.

Sudovi su neovisni, organizirani po kantonima i distriktima. U kantonima postoje mirovni suci i prisjednici (*asesori*). U distriktima su prvostupanjski i apelacijski sudovi. U kaznenom pravosuđu najviši je kasacijski sud, koji ne raspravlja o meritumu djela, već ukida presude zbog očitih povreda zakona ili postupovnih normi.

Ustav od 3. rujna 1791., Margetić, Opća, str. 155-156

Glava III, poglavlje 1., sekcija 1. Članak 1. *Broj predstavnika u Zakonodavnom tijelu iznosi 745, razdijeljenih u 83 departmana (...).*

Članak 3. *(Od toga) 247 su povezani s teorijom. Svaki departman imenuje 3, uz izuzetak pariškog, koji imenuje jednoga.*

Članak 4. *249 predstavnika dodjeljuju na osnovi stanovništva (...).*

Članak 5. *249 predstavnika vezana su uz izravni porez.*

Glava III., poglavlje 1., sekcija 2. Članak 1. *(...) aktivni građani sastaju se svake dvije godine u primarne skupštine u gradovima i kantonima (...)*

Članak 2. *Aktivni građanin treba biti rođeni Francuz ili postati (to); imati dovršenih 25 godina; imati prebivalište u gradu ili kantonu za vrijeme određeno zakonom; plaćati u bilo kojem mjestu Kraljevine izravan porez u visini od najmanje tri dnevnicе rada (...); ne biti u odnosu ovisnosti, tj. najamnog sluge; biti upisan u općinu svoga prebivališta kao član narodne garde; položiti građansku zakletvu.*

Članak 6. *Primarne skupštine imenovat će elektore (...) na svakih stotinu građana (...).*

Članak 7. *Nitko ne može biti imenovan elektorom, ako ne ispunjava, osim uvjeta za aktivnog građanina, još i ove uvjete: u gradovima iznad 6000 duša treba biti vlasnik ili uživatelj imanja vrijednosti kojega je procijenjena u poreskim listinama na prihod od lokalne vrijednosti od 200 radnih dnevnicа ili biti najmoprimac stana (...) s prihodom u vrijednosti od 150 radnih dnevnicа (...).*

Zakon Le Chapelier (14.-17. VI. 1791.)

Članak 1. *Kako je uništenje svake vrsti korporacija građana istog pravnog stanja ili zanimanja jedan od osnovnih temelja francuskog ustava, zabranjeno ih je ponovno faktično uvoditi bez obzira pod bilo kojom izlikom ili oblikom (...).*

Ako protivno principima slobode i ustava građani međusobno povezani istim zvanjima, znanjima i obrtom raspravljaju i donose sporazume kojima je cilj da zajednički odbiju ili da prihvate samo uz određenu cijenu doprinos njihova rada (...) takvi (...) sporazumi, popraćeni ili ne sa zakletvom, proglašavaju se protuustavnim, usmjerenim protiv slobode i deklaracije o pravima čovjeka te bez važnosti (...).

3.4. Jakobinska diktatura i ustav 1793.

Dio izbjeglog plemstva nastavio je borbu protiv Revolucije. Francuska je 1792. objavila rat Austriji te Pruskoj. Uslijed izdaje časnika, vojska doživljava poraz. Mase Pariza digle su ustanak. Kralj je 10. VII. 1792. lišen vlasti i zatvoren. Uspostavljena je revolucionarna komuna u Parizu, koja je bila na čelu narodnog otpora, a za njom i druge širom zemlje. Na čelo pokreta dolaze jakobinci. Vanjski je neprijatelj zaustavljen. Narod zauzima kraljev dvorac. Skupština je primorana na saziv

Nacionalnog konventa, svrgnuće i zatvaranje kralja. Raspuštena je vlada, a izvršnu vlast preuzima Privremeni izvršni savjet od šest ministara.

Nacionalni konvent 22. IX. 1792. ukida monarhiju. Francuska postaje republika. Jakobinci su se podijelili na *žirondince*, umjerene predstavnike bogatog građanstva i *montanjare*, predstavnike srednjeg i malog građanstva, protivnike monarhije. Kralj je osuđen na smrt i pogubljen. Sredinom 1793. montanjari su iz Konventa izbacili ekstremne žirondince, te nastupa doba *jakobinska diktature*, na čelu s Robespierrom. Konvent je 24. VI. 1793. donio *Jakobinski* ili *Montanuarski* ustav. On je prihvaćen na referendumu. Proklamira suverenitet naroda. Francuska je "*jedna i nedjeljiva*" republika. I na njegovom početku stoji Deklaracija iz 1789.

Narodna skupština ima zakonodavnu vlast, a bira se na jednu godinu. Bira se jedan predstavnik na 40.000 stanovnika. Uvedeno je opće i neposredno pravo glasovanja, ali je zadržan cenzus spola. Zakonodavna djelatnost Skupštine dijeli se na donošenje manje značajnih dekreta i važnijih zakona. Dekreti se donose bez ograničenja, a zakone potvrđuju birači. Zakoni se dostavljaju općinama, "*pa ako u roku 40 dana desetina primarnih skupština birača u polovici departmana plus jedan departman nije glasala protiv, onda je zakon stupao na snagu*". Izvršnu vlast ima Izvršni odbor (savjet) od 24 člana, koji izvan svog sastava imenuje podređene ministre. Svake druge godine odstupa polovica članova koji se zamjenjuju novima.

Jakobinski ustav ostao je neprimijenjen. Skupština (Konvent) ga suspendira, zbog neslaganja vođa revolucije, te napada država koje u revoluciji vide opasnost po monarhijski poredak u Europi. Suzbijeni su ekstremni ljevičari, tzv. *bijesni*, koji traže daljnje reforme, a zatim Konvent suzbija kontrarevoluciju. Državom upravlja *Odbor javnog spasa* i *Odbor javne sigurnosti*, koji su potčinjeni Konventu. U unutrašnjosti države njihove odluke sprovode revolucionarni odbori. Doneseno je više dekreta: o popisu sumnjivih osoba, protiv onih koji gomilaju zalihe, o maksimiranju cijena i nadnica itd. Preustrojena je vojska, ukinuto ropstvo u kolonijama, uveden novi kalendar, donesen Zakon o crkvi i religiji, ali Konvent nije odobrio zatvaranje crkava.

3.5. Termidorski Konvent i Direktorij (1794.-1799.)

Teško ekonomsko stanje izazvano Revolucijom i ratom stvara nezadovoljstvo naroda. Žirondinci su 28. VII. 1794. (9. termidor, god. II.) izveli državni udar i oborili jakobince. To je, tzv. termidorska reakcija. Robespierre je giljotiniran. Zadržane su institucije Konventa i Odbora javnog spasa. Konvent postupno ukida revolucionarne dekrete jakobinaca, npr. o maksimiranju cijena, omogućujući razvoj kapitalizma.

Žirondinski Konvent donosi ustav usvojen 26. X. 1795. (5. fruktidora, god. III.) i ograničava tekovine Revolucije. Umjesto konventskoga, uveden je direktorijski sustav. Zakonodavno tijelo ima dva doma: *Vijeća pet stotina* i *Vijeće starih*. Prvo ima zakonodavnu inicijativu i raspravlja nacрте zakona, a drugo samo potvrđuje ili odbacuje odluke prvoga. Izbori su posredni. Predviđen je dobni cenzus, za članove Vijeća starih 40, a za Vijeće 500 30 godina. Cenzus domicila iznosi 15 i 10 godina. Postoji i imovinski cenzus. Svake godine obnavlja se 1/3 Vijeća. Dekretom, potvrđenom na referendumu, određeno je da 2/3 Konventa bez izbora uđe u prvo Zakonodavno tijelo.

Izvršnu vlast ima Direktorij pet članova, koje bira Zakonodavno tijelo. Svake godine bira se jedan novi član. Ministri ne čine Savjet. Preustrojena je lokalna uprava, sudovi itd. U praksi su česta neslaganja Zakonodavnog tijela i Direktorija.

Royalisti su na izborima za Zakonodavno tijelo 1797. dobili velik broj mjesta. Postojala je opasnost od državnog udara, koji je vlada spriječila, ali 11. V. 1798. Direktorij vrši udar, uz izgovor odbrane republike od jakobinaca. Poništen je izbor 106 poslanika. Direktorij nije dorastao stanju, pa general Napoleon Bonaparte 9. XI. 1799. (18. brimera, god VIII.) vrši državni udar.

3.6. Konzulstvo (1799.-1804.)

Privremeni konzulat pripremio je, tzv. Konzulski ustav od 13. XII. 1799. (22. frimera, god. VIII.). Prividno su očuvana načela revolucije, ali je bogato građanstvo učvrstilo vlast. Nacrt Ustava izradio je član konzulske komisije Sieyès, ali ga je Napoleon odbacio i sam napravio Ustav, koji je očuvao republiku, ali uvodi vlast tri konzula, s mandatom od 10 godina. "*Građanin*" Bonaparte

imenovan je prvim konzulom s najvećim ovlastima. Postoje četiri zakonodavna tijela: *Državni savjet*, tzv. *Zakonodavno tijelo*, *Tribunat* i *Senat*. Zakonodavna inicijativa pripadala je prvom konzulu.

Nacrte zakona izrađuje Državni savjet, čije članove imenuje prvi konzul. Slijedi rasprava na Tribunatu, bez mogućnosti dopuna. Nacrt se dostavlja Zakonodavnom tijelu, gdje ga iznose tri člana Državnog savjeta, a tri izabrana člana Tribunata iznose stav Tribunata. Zakonodavno tijelo bez rasprave glasuje o nacrtu. Zakon stupa na snagu kada ga usvoji Senat. Složen postupak prikriva autokratski režim prvog konzula.

Senat donosi odluke ustavne naravi (*senatus consulta*) kojima je Ustav više puta mijenjan. Po želji prvog konzula, proveden je 1802. plebiscit. Napoleon je imenovan doživotnim konzulom, može odrediti nasljednika te ima pravo ratificiranja međunarodnih ugovora umjesto Zakonodavnog tijela.

3.7. Prvo carstvo (1804.-1814.)

Senatus consultum 1804. Bonaparte postaje car Francuza, Napoleon I. Utvrđen je nasljedni red i prisega cara. Najstariji sin imperatora ima titulu "*imperatorovog princa*", a članovi imperatorova doma prinčeva Francuske. Oni s navršenih 18 godina postaju članovi Državnog savjeta i Senata. Republika je nakon manje od 20 godina ustuknula pred monarhijom. Ustav iz 1799. ostaje na snazi, ali s izmjenama. Državni savjet dobiva ulogu tajnog savjeta cara, čiji su članovi osobni savjetnici imperatora, izvršitelji njegove volje. Najveći značaj ima Senat, čijeg predsjednika imenuje car. Uloga Tribunata i Zakonodavnog tijela slabi. *Senatus consultum* 1807. Tribunat je ukinut, a njegovi odjeli postaju povjerenstva (komisije) Zakonodavnog tijela.

Da bi se uredio odnos sa Crkvom koja je u opoziciji prema vlasti, potpisan je konkordat 1805. Katolička crkva je zavisna od države, nije državne religija, iako je priznata kao religija većine Francuza. Položaj vjerskih zajednica uređuju i *Organski članci katoličke vjeroispovijesti*, *Organski članci o protestantskim kultovima* i 1808. *Dekret o mojsijevskom kultu*.

Napoleon vodi ratove u Europi, ali rat u Španjolskoj, neuspješan pohod na Rusiju 1812., engleska blokada i poraz kod Leipziga 1813. dovode do njegova pada.

3.8. Restauracija Bourbona (1814.-1830.)

Ruske i austropruske trupe 1814. ulaze u Pariz. Na vlast su se vratili Burboni, koji pokušavaju obnoviti feudalizam. Kralj Louis XVIII. 1814. oktobra ("daruje narodu") Ustavnu povelju, pozivajući se na svoje "božansko pravo", a negira načelo suverenosti. Kralj je na čelu izvršne vlasti, a zakonodavnu imaju Dom perova (nasljednih), koje imenuje kralj i Dom poslanika, izabran pravom glasovanja uz dobni i imovinski cenzus. Povelja potvrđuje parlamentarizam, ali ga je onemogućila. Priznata je sloboda vjeroispovijesti, no Katolička Crkva smatra se državnom. Utvrđena je jednakost ljudi pred zakonom i osobna sloboda, no vlast progoni sudionike revolucije.

Napoleon je pobjegao s Elbe, a narod ga je oduševljeno dočekao. Započela je, tzv. vladavina 100 dana. Napoleon je uz male izmjene zadržao Ustav. Nakon poraza kod Waterlooa 1815. zatočen je do smrti na otoku Sv. Helena. Reakcija uzima maha za Charlesa X. Kralj 1830. raspušta novu Skupštinu u kojoj većinu imaju liberali, sa šest uredbi sužava njene zakonodavne ovlasti, mijenja izborne propise, uvodi cenzuru tiska i praktično zabranjuje političke aktivnosti. To izaziva revoluciju 1830.

3.9. Srpanjska (Julska) monarhija (1830.-1848.)

Političke demonstracije u Parizu u VII. 1830. prerastaju u oružani ustanak naroda. Kralj abdicira i napušta zemlju, a bogato građanstvo na prijestolje dovodi "*kralja građanina*" Louisa Philippea, vojvodu od Orleansa, iz pobočne loze Bourbona. Vlast bogatog građanstva slikovito ocrtavaju nazivi "*carstvo bankara*" i "*kralj vreća novca*". Francuska tada stvara kolonijalno carstvo.

Monarhija je početno napredna. Ustavna povelja 1830. dopunjen je akt iz 1814. i nije oktroirana, već je rezultat ugovora kralja i naroda. Predstavnički dom ju je predložio, a kralj prihvatio. Ističe se načelo narodne suverenosti te je prošireno biračko pravo. Uveden je dvojni orleanski parlamentarizam, vlada mora uživati povjerenje Parlamenta i kralja. Uvodi se institut odgovornosti ministara. Zakonodavnu inicijativu imaju kralj i domovi Zakonodavnog tijela. Ukinuta je nasljednost u Domu perova.

Zbog industrijalizacije, niskih nadnica i loših životnih uvjeta jača radnički pokret, česti su štrajkovi i ustanci radnika, npr. Lyonu i Parizu 1834. Vlast postaje sve reakcionarnija. Donesen je, npr. *Zakon*

o zabrani radničkih organizacija 1834. i *Zakon o tisku*, a 1835. pooštrene su mjere za djela protiv države. Za ekonomske krize 1845. nadnice padaju, raste nezaposlenost i nezadovoljstvo. Liberalno građanstvo traži izborne reforme, a vlada na čelu s Guizotom, nastoji to spriječiti. U veljači 1848. došlo je do demonstracija i ustanka u Parizu. Kralj je opozvao Guizota, što je dovelo do naoružavanja i dizanja barikada u Parizu. Pod motom stvaranja demokratske i socijalne republike zauzet je dvor. Kralj je pobjegao i uspostavljena je privremena vlada.

3.10. Druga Republika (1848.-1852.)

Februarskom revolucijom 1848. zbačena je monarhija. Revoluciju predvode radnici (proleter) Pariza sa socijalističkim idejama. Privremena vlada, u kojoj su i socijalisti, provodi reforme. Ukinuta je cenzura, uvedeno pravo na rad i opće pravo glasovanja, ukinuto ropstvo u kolonijama i skraćeni radni dan. Ustavotvorna skupština odbacila je socijalne zahtjeve i pokazala reakcionarni karakter. Poduzete su mjere protiv radnika, koji dižu ustanak, a ovaj je u lipnju 1848. krvavo ugušen.

Ustavotvorna skupština, izabrana na temelju općeg i tajnog prava glasovanja, osim za žene, donosi 4. XI. 1848. Novembarski ustav. On uvodi načelo narodnog suvereniteta i podjele vlasti, te kombinaciju predsjedničke i parlamentarne republike. Skupština je jednodomna, birana na općim izborima. Na čelu države je predsjednik, kojeg biraju građani neposredno, na četiri godine. Za predsjednika je 1851. izabran Louis Napoleon, nećak Napoleona Bonaparte. On imenuje ministre, koji premapotpisuju njegove akte. Ministri su odgovorni posebnom sudu, a ne Skupštini. Predsjednik ne može raspustiti Skupštinu, produžiti njen mandat. Državni savjet imenuje Narodna skupština. On pretresa zakonske prijedloge i pravila o radu uprave.

Da bi spriječili liberalne republikance u Skupštini, desničari 1850. izbornim zakonom ograničavaju izbornu pravu. Uveden je boravišni cenzus i oduzeto izbornu pravu osuđenim članovima tajnih društava, ustancima i uvredu vlasti. Nakon izbora za Skupštinu 1851. većinu imaju monarhisti. Novi izborni zakon 1851. uvodi cenzus domicila od tri godine i smanjuje broj birača za tri milijuna. Luj Napoleon 2. XII. 1851. vrši državni udar i raspušta Skupštinu. Plebiscitom dobiva ovlast da izradi ustav, proglašen 14. I. 1852., koji se temelji na Ustavu iz 1799.

3.11. Drugo carstvo (1852.-1870.)

Odlukom Senata 7. XI. 1852. uspostavlja se carstvo. Narodni plebiscit, uz pritisak vojske i policije potvrđuje odluku i 2. XII. 1852. Francuska je proglašena carstvom, a Luj Napoleon carem - Napoleonom III. Carstvo se, uz bogato građanstvo, oslanja na brojne Francuze koji u njemu vide obnovu sjaja Napoleonove Francuske, tzv. bonapartizam. Ograničena su građanska prava, uvedena cenzura i proširene ovlasti policije. Izvršnu vlast ima car oslonjen na birokraciju i vojsku te svećenstvo.

Razlikuje se doba autoritativne monarhije i tzv. liberalnog carstva. U prvome jača vlast cara. Članovi Senata imenovani od cara i Zakonodavno tijelo izmijenili su Ustav iz 1852. Car je politički neodgovoran, predsjedava Senatu i Državnom savjetu, donosi dekrete, a ima utjecaj na Senat i Zakonodavno tijelo.

Carskim dekretom 1860. dolazi do liberalizacije. Senat i Zakonodavno tijelo stječu pravo da zahtjeve i kritike iznesu u adresi caru, o kojoj se raspravlja uz nazočnost carevog komesara te pitanja vladi, tzv. interpelacije. Zakonodavno tijelo izglasava proračun. Reformom 1869. Zakonodavno tijelo i Senat dobili su pravo zakonodavne inicijative. Senat dobiva pravo suspenzivnog veta na zakone izglasovane u Zakonodavnom tijelu. Ministri su odgovorni caru i domovima. Ublažen je zakon o javnim skupovima i tisku, pa jača radnički pokret i liberalna opozicija. Koncem 1870. Napoleon III. pristupa izradi novog Ustava, ali Carstvo se kretalo prema slomu.

Napoleon III. objavljuje rat Pruskoj 1870., ali doživljava poraz kod Sedana. Pod pritiskom naroda Pariza Skupština 4. IX. 1870. svrgava cara i proglašava Republiku. Nova vlada "*narodne odbrane*" generala Trochija tajno pregovara s Nijemcima ("*vlada narodne izdaje*").

3.12. Pariška komuna 1871.

Njemačka vojska ušla je u Francusku. U opkoljenom Parizu se, uz postojećih 60, osniva 200 bataljona Narodne garde, koju čine siromašniji slojevi. Vlada imenuje načelnika Pariza i predsjednike

20 gradskih općina, uglavnom konzervativce. To izaziva nezadovoljstvo radnika, koji biraju nadzorne komitete radi kontrole vlade i obrane. Predstavnici komiteta čine Centralni komitet 20 općina. Vlada se više boji radnika (proletera) od Nijemaca. Vojska kapitulira uz ponižavajuće uvjete, pa u Parizu dolazi do demonstracija. Vlada je svrgnuta, a u novu Thiersovu (Tjerovu) ulaze niži slojevi građana. Revolucionar Auguste Blanqui treba organizirati novu upravu Pariza, ali ustanak je ugušen I. 1871. Nova Narodna skupština izabrana u III. 1871. u kojoj većinu čine monarhisti, trebala je potvrditi mir. Skupština i vlada sele iz Bordeauxa u Versailles, a mir je sklopljen u V. 1871. Francuska je izgubila pokrajine Alsace i Lorrainu, uz ratnu odštetu. Vlada pokušava razoružati Narodnu gardu, na čijem čelu je *Centralni komitet* (odbor, op. Ž. B.) *Narodne garde* (CK). Garda i narod to su spriječili 18. III., pa se vlada i vojska povlače u Versailles. Počela je prva proleterska revolucija.

Vlast u Parizu je preuzeo CK, koji kao predstavnik naoružanog naroda proglasom ukida opsadno stanje i raspisuje izbore za *Vijeće komune*. CK je raspustio vojsku, vojne sudove i policiju, kao dio revolucionarne ideje o ukidanju građanske države, birokracije i preuzimanju vlasti naoružanog naroda. Dekret 25. III. zamijenio ih je Narodnom gardom. Proglašena je odgoda plaćanja dugova i vraćanja založenih stvari, dana je pomoć nezaposlenima i siromašnima.

Žene dobivaju pravo glasovanja na izborima za Vijeće Komune 26. III., koje preuzima vlast 28. III. i proglašava Komunu. Ono ima 80 članova. Prema načelu jedinstva vlasti Vijeće ima zakonodavnu vlast. Ono iz svog sastava bira devet povjerenstava, koje izvršavaju njegove odluke: za vojne poslove, vanjske poslove, javnu sigurnost, društvene službe, pravosuđe, financije, rad, industriju i razmjenu te prosvjetu i prehranu. Deseto povjerenstvo nadzire izvršenje dekreta Vijeća. Vijeće sudi svim članovima i najviši je sud za vojna kaznena djela. Vijeće čini revolucionarno građanstvo, blankisti, prudonisti, što otežava jedinstvo u radu. Koncem IV. 1871. Vijeće bira *Komitet* (Odbor, op. Ž. B.) *javnog spasa* od pet članova, s najširim ovlaštenjima, odgovoran Vijeću. Službenici Komune su izborni, odgovorni i opozivi. Njihova plaća ne može biti viša od prosječne plaće radnika.

Vijeće i Povjerenstvo za pravosuđe reorganiziraju sudstvo. Razlikuju se mirovni sudovi, građanski sud i optužna porota za procese protiv pristalica vlade. Mirovne suce bira se općim pravom glasovanja, ali ih privremeno imenuje Izvršno povjerenstvo i Odbor javnog spasa. Građanski sud sudi neodložne predmete. Dekretom je osnovana optužna porota, javni tužitelj (prokurator) Komune i četiri zamjenika, koji se biraju neposredno. Porotu bira Vijeće Komune. *Uredba o poroti* sadrži liberalna jamstva za okrivljene.

Osnovne političke ideje Komune sadrži *Deklaracija francuskom narodu*. Republika je proglašena jedinim oblikom vladavine koji je "u skladu s pravom naroda, te s pravilnim i slobodnim razvojem društva". Uvedena je, tzv. komunalna ideja, zahtjev potpune autonomije komuna i njihovo udruživanje. Autonomiju komune ograničava samo autonomija ostalih komuna. Cilj je Komune "dragovoljno ujedinjenje lokalnih inicijativa, slobodno i spontano natjecanje svih individualnih snaga, prema zajedničkom cilju - blagostanju, slobodi i sigurnosti svih". Deklaracija nije utvrdila ustroj središnje vlasti saveza Komuna, položaj seljaka, a ne spominje ni pojam socijalizma. Komuna je donijela više značajnih dekreta zakonskoga značaja. Dekret Vijeća o predaji napuštenih poduzeća radnicima, predstavlja ekspropriaciju (oduzimanje vlasništva) i začetak radničkog samoupravljanja. Ukinute su novčane kazne koje poslodavci izriču zaposlenicima, uveden je nadzor plaća rada, novčana pomoć djeci i udovicama i članovima obitelji pripadnika Narodne garde. Dekret Vijeća o odvajanju crkve od države IV. 1871. i uklanjanju svećenika iz škola laicizira državu te oduzima imovinu vjerskih kongregacija. Povjerenstvo za prosvjetu komune organizira nastavu, poboljšava materijalni položaj nastavnika i organizira nastavu na Sveučilištu.

Komune se osnivaju širom Francuske, ali ih je vlada odmah vojno uništila. Vojska ulazi u Pariz, ali se Komuna brani do 28. V. Traje puna 72 dana. Oko 30.000 članova Komune je ubijeno, a oko 40.000 uhićeno. Marksisti kao pogreške Komune ističu pomirljivost i omogućavanje odlaska vlade i vojske iz Pariza, izbore za Vijeće Komune umjesto diktature proletarijata, slab rad CK tijekom 10 dana vlasti do izbora, nejedinstvo rukovodstva Komune, nepostojanje proleterske partije. Komuna nije uspostavila vezu radnika i seljaka. Nekoordiniran je odnos CK i Vojnog povjerenstva Komune, nisu uzete državne rezerve novca, što čini vlada. Uočava se popustljivost prema pisanju građanskog tiska. Ipak je utjecaj Komune, kao prve "diktature proletarijata" na radnički pokret i marksiste bio ogroman.

3.13. Treća republika (1870.-1940.)

Novoizabrana Nacionalna skupština imenuje Thiersa za šefa državne vlasti, a zatim za predsjednika Republike. Skupština zaključuje mir, ali utvrđivanje državnog uređenja traje godinama, jer većinu ima 400 monarhista, a republikanaca je 200. Monarhisti su razjedinjeni, razlikuju se pristalice Orleanske dinastije (orleanisti, 200), Bourbona (legisti, 150) i 30 bonapartista. Neslogu koriste republikanci, koji na dopunskim izborima dobivaju još stotinjak poslanika. Na mjesto republikanaca Thiersa 1873. izabran je monarhista Mac Mahon. Pitanje je riješeno kada je skupština sa 353:352 glasova odlučila da se predsjednik Republike bira apsolutnom većinom glasova "*Senata i Predstavničkog doma okupljenih u Nacionalnu skupštinu*". Skupština je 1875. donijela četiri ustavna zakona, kojima je usvojen republikanski oblik vladavine. To su: *Zakon o organizaciji vlasti*, *Zakon o organizaciji Senata*, *Zakon o uzajamnim odnosima vlasti* i *Zakon o izboru Senata i Skupštine poslanika*.

U novoj Skupštini republikanci imaju većinu. Vlada i skupština rezolucijom osuđuju klerikalce. Predsjednik Mac Mahon pokušava izvršiti državni udar i osniva monarhističko-klerikalnu vladu. Republikanska Skupština odbija suradnju. Raspustio je Skupštinu, ali republikanci pobjeđuju na izborima, pa daje ostavku. Ustavni zakon 1884. određuje da: "*Republikanski oblik vladavine ne može biti predmet revizije*".

Organi vlasti su Skupština (Komora), Senat i predsjednik Republike. Mandat Skupštine je četiri godine. Opće pravo glasovanja narušeno je cenzusom spola i domicila od 6 mjeseci, koji pogađa radnike jer često mijenjaju boravište tražeći posao. Pravo glasovanja nemaju ni vojnici. Ne postoji razmjerni broj zastupnika spram broja birača. Izbori za Senat su posredni. Senatore biraju izborni kolegiji članova mjesnih organa vlasti, predstavnici bogatijih slojeva. Od 300 senatora, njih 75 skupština imenuje doživotno. Narodna skupština i Senat imaju pravo zakonodavne inicijative, ali financijske zakone prvo raspravlja Skupština.

Predsjednika bira Nacionalna skupština apsolutnom većinom glasova na 7 godina, a može biti biran više puta. On je politički neodgovoran i može mu se suditi samo za veleizdaju. Akte predsjednika premapotpisuje resorni ministar. Predsjednik imenuje ministre koji solidarno odgovaraju domovima Parlamenta. Predsjednik može, uz suglasnost Senata, raspustiti Skupštinu, ima suspenzivni veto, zakonodavnu inicijativu i imenuje činovnike uz supotpis ministra. U praksi je položaj predsjednika slab. Vetom se ne koristi, a Skupštinu je raspustio 1877. Imao je pravo nazočnosti sjednicama ministarskog savjeta gdje je mogao samo iznijeti svoje mišljenje.

Vlada je na čelu izvršne vlasti, ali je preuzela je vodeću ulogu u politici. Ona proizlazi iz parlamentarne većine, odgovorna je Skupštini i Senatu. Zbog velikog broja političkih stranaka u Skupštini i parlamentarnog karaktera vlade dolazi do čestih promjena vlade. No, raste značaj pojedinih ministara i činovnika, koji su članovi brojnih vlada. Vlada zadire u zakonodavnu vlast donoseći uredbu, tzv. *reglemente*.

Radnički pokret na čelu s Julesom Guesdesom jača. Radnička stranka osniva se 1879., zagovara revoluciju i potiskuje umjerene, tzv. *posibiliste*, koji smatraju da treba voditi političku borbu, prema danim mogućnostima. Socijalistička stranka se 1920. podijelila na Komunističku i Socijalističku stranku.

Treća francuska republika traje do kapitulacije 1940. u ratu s Njemačkom. Uspostavljena je kolaboracionistička vladu u Vichy na čelu s maršalom Petaineom, koju međunarodno pravo ne smatra nastavkom III. republike.

3.14. Četvrta republika (1946.-1959.)

Poslije oslobođenja privremena vlada generala De Gaullea provodi 1945. referendum. Građani su se izjasnili za izradu novog ustava kojeg sastavlja Ustavotvorna skupština. Usvojen je na referendumu i proglašen 1946.

Zakonodavnu vlast ima dvodomna Skupština (Nacionalna skupština i Savjet Republike). Savjet Republike bio je najslabiji gornji dom u parlamentima građanskih država, ali je 1954. njegov položaj ojačan. Vlada odgovara Nacionalnoj skupštini, a ne i Savjetu Republike, kako bi vlade bile stabilne. Namjera ustavotvorca je racionalizacija i učinkovitost parlamentarizma, za razliku od Treće republike, i to jačanjem vlade, otežavanjem njene smjene uz prijetnju raspuštanja Nacionalne skupštine. To je u praksi opet onemogućila brojnost političkih stranaka. Za 12 godina na vlasti su se smijenile 22 vlade. Predsjednik Republike bira Parlament na 7 godina, ali ga može izabrati samo dva puta. Ima pravo

suspenzivnog veta. Predsjednik opet ima slab položaj sve do Pete republike kada je na to mjesto došao De Gaulle.

3.15. Pravo

3.15.1. Građansko pravo

a) Društvene promjene i smjene vlasti u doba Revolucije onemogućavaju izradu novog, cjelovitog, građanskog pravnog sustava, pa se feudalno pravo postupno mijenja. Deklaracija o pravima čovjeka i građanina sadrži odredbe o ravnopravnosti građana, osigurava pravnu i poslovnu sposobnost svih ljudi, kao i privatno vlasništvo. Ukinuta je staleška podjela društva, a plemstvu i Crkvi oduzete povlastice. Žene su 1792. dobile poslovnu sposobnost i mogućnost da budu subjekti građanskopravnih poslova, ali politička prava nisu dobile. Ropstvo u kolonijama ukida se 1794. Robovi stječu pravnu i poslovnu sposobnost, što omogućuje razvoj robonovčane privrede.

Ukidanje feudalnog vlasništva nad zemljištem započelo je 1789., ali uz otkup feudalnih obveza, kao i 1792. Konvent je tek Dekretom 1793. ukinuo feudalne terete bez naknade. Slobodu trgovine proglasio je Privremeni izvršni savjet 1792. (*“trgovina može procvjetati u neograničenoj slobodi”*), te donosi *Uredbu o slobodi trgovine žitom*, što jakobinci dijelom ograničavaju maksimiranjem cijena 1793.

b) Revolucijom počinje priprema stvaranja jedinstvenog građanskog zakona, što predviđa Ustav 1791. Najviši domet zakonodavstva su Napoleonovi zakoni: *Građanski zakonik (Code civile, Code Napoleon)* 1804., *Zakonik o građanskom parničnom postupku* 1806. te *Trgovački zakonik* 1807. Prvi ukida feudalne odnose i pravni partikularizam. Sadrži osnovna načela građanskog prava. Novelira se Zakonom 1884. Građanski zakonik utjecao je na druge države, osobito one koje osvaja Napoleon (Italija, Nizozemska, Belgija, Poljska, njemačke države i kantoni Švicarske), te pravo Rumunjske, Grčke, Latinske Amerike i Rusije.

Zakonik se dijeli na uvod i tri knjige. Prva je posvećena osobama: pravnoj i poslovnoj sposobnosti fizičkih osoba, bračnom i obiteljskom pravu. Nema propisa o pravnim osobama, jer se smatra da bi se njima mogle oživjeti feudalne, osobito crkvene ustanove, npr. bratovštine. Druga knjiga regulira vlasništvo i služnosti. Treća, načine stjecanja vlasništva, nasljedno, obvezno i založno pravo. Vlasništvo je najpotpuniji način korištenja, raspolaganja i uživanja stvari, pružena mu je najšira zaštita, osim ako to traži opći interes uz *“pravičnu i prethodnu naknadu”* (članak 545.).

Zakonik kao načelo obveznog prava ističe da su ugovori *“zakon za stranke”*, a mogu se ukinuti samo uzajamnom suglasnošću stranaka (članak 1134.). Jednostrana povreda stvara odgovornost za štetu. Malobrojni radno-pravni propisi u Zakoniku štite poslodavca, čije izjave u sporu obično imaju dokaznu snagu (članak 1781).

3.15.2. Obiteljsko pravo

a) Revolucija ukida nadležnost Crkve u obiteljskom pravu. Uveden je obvezni civilni brak u formi građanskog ugovora sklopljenog pred državnim organom. Zakon 1792. ukida ustanovu rastave od stola i postelje kao relikat crkvenog prava. Uvodi se mogućnost razvoda braka i sporazumni razvod kod neslaganja bračnih drugova zbog različitosti karaktera. Počinje se štititi supruga i ograničavati vlast roditelja. Umjesto roditeljske vlasti uvodi se obiteljski sud koji čine najbliži rođaci.

Dekretom 1790. zabranjeni su brakovi između srodnika u pravoj liniji te braće i sestara. Bračni uzrast je 15 godina za muškarce i 13 za žene. Izvanbračna djeca su izjednačena s bračnom u pravu nasljeđivanja. Gotovo je ukinuto pravo oporučnog raspolaganja ostavitelja, da bi se zaštitila jednakost zakonskih nasljednika.

b) Građanski zakonik 1804. sadrži niz nazadnih propisa. Muž je glava obitelji, a žena je u njegovoj vlasti, dužna je poslušnost i pokornost mužu, mora slijediti njegovo boravište, uzeti prezime muža, ne može biti stranka pred sudom (novelirani Zakonik 1884. daje pravo svjedočenja udanim ženama pri sklapanju pravnih poslova), ne može sklapati ugovore, ni otuđivati svoju imovinu bez dozvole muža. Muž ženi pruža zaštitu i uzdržava je, ali nije predviđeno osiguranje toga. Zakonik taksativno nabroja razloge za razvod braka, ali vraća i *rastavu od stola i postelje*. Supružnici nisu ravnopravni. Muž može tražiti razvod za sve vrste nevjere, a supruga ako muž dovede konkubinu u

zajedničko domaćinstvo. Do 1815. moguć je sporazumni razvod, ali je postupak složen. Novele 1884. ponovno dopuštaju razvod braka, ukinut za Restauracije 1816. U nekim slučajevima dopušta odvojen život bračnih drugova.

Vlast nad djecom pripada ocu, a na majku, uz ograničenja, prelazi samo nakon prestanka braka. Djeca su u očevoj vlasti do punoljetnosti. Bez njegova pristanka ne mogu sklopiti brak i napustiti dom. Novelirani Zakonik 1884. ublažio je očinsku vlast. Utvrđivanje izvanbračnog očinstva bilo je zabranjeno sve do 1912.

U nasljeđivanju je prošireno pravo ostavitelja u oporučnom raspolaganju imovinom, ali postoje i ograničenja radi zaštite zakonskih nasljednika. Priznato je pravo zakonskog nasljeđivanja srodnika čak do 12. stupnja. Bliži srodnici isključuju dalje. Tek ako nema ovih srodnika, imovina prelazi na preživjelog bračnog druga.

3.15.3. Kazneno pravo

Revolucija u kazneno pravo i postupak unosi postavke klasične škole kaznenog prava XVIII. st. U djelu *O deliktima i kaznama* Cesare Beccaria daje temelj modernog kaznenog prava: načelo legaliteta (*Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege!*), slobode i jednakosti svih u kaznenom pravu, razmjernost djela i kazne. Deklaracija 1789. sadrži te ideje, npr. jednakost pred zakonom, kažnjavanje na temelju zakona donesenog prije izvršenja djela. U procesnom pravu nitko ne može biti okrivljen, zadržan ili zatvoren, osim u slučajevima i na način propisan zakonom. Svatko se smatra nevinim, dok se dokaže suprotno. Kazneni zakonik 1791. sadrži načela Deklaracije, a "*sveto i nepovredivo*" pravo vlasništva, štiti čak više od osoba. Zakonik ističe razmjer između težine kazne i djela. Kazne su propisane u točno određenoj visini i nema mjesta slobodnoj sudskoj procjeni kazne. Razlikuju se kaznena djela protiv javnog poretka i privatnih osoba.

Napoleon donosi *Kazneni zakonik (Code penal)* 1810. Građanstvo teži učvršćenju onih tekovina Revolucije koji su korisne za njih. Zakonik je korak unazad u odnosu na onaj iz 1791. Uveden je niz djela političke prirode, usmjerenih protiv radnika (npr. zabrana štrajkova). Narušeno je načelo Deklaracije o jednakosti svih pred zakonom. Propisane su okrutne kazne: žigosanje, izlaganje na stubu srama, odsijecanje ruke ubojici oca i sl. I ovdje se osobito štiti privatno vlasništvo. Zakonik razlikuje tri vrste kaznenih djela: prijestupe, istupe i prekršaje (*crime, delit, contravention*), ovisno o kazni koja se može izreći. Za najteža djela kazne su: smrt, doživotni prisilni rad, progonstvo. Za druga se može izreći: zatvor (od 6 dana do 6 godina), novčana kazna, oduzimanje nekih građanskih prava na određeno vrijeme. Prekršaj je najblaže djelo za koje se može izreći kazna zatvora do 5 dana i novčana kazna od 1 do 15 franaka. Sud gleda kaznu, a ne djelo, da bi utvrdio koja je to vrsta kaznenog djela. To je bitno i za utvrđivanje nadležnog suda. Sud na temelju olakotnih okolnosti, može za prijestup izreći kaznu predviđenu za istup, pa se to djelo u konkretnom slučaju kvalificira kao istup, a ne prijestup.

3.15.4. Kazneni postupak

Zakonik o kaznenom postupku (Code d'instruction criminelle) 1808. ističe formalnu jednakost i slobodu u postupku. Uvodi se akuzatorni, umjesto inkvizicijskog postupka, usmeni i javni umjesto pismenoga. Okrivljeni dobiva položaj subjekta u postupku. U prethodnoj istrazi kontradiktornost je isključena. Održao se inkvizicijski postupak: službeni progon na temelju zakona, izostanak formalne zaštite stranke, ograničena prava okrivljenika, odsustvo javnosti. Prava obrane proširena su 1897.

Zakonik prema razlikovanju tri vrste kaznenih djela uvodi tri stupnja sudova. *Sud obične policije* (mirovni sudac); *Sud popravne policije* (kolegijalni sud, ali bez porote) i najviši, Kasacijski sud. Prokuratura je ustanova javne optužbe.

4. NJEMAČKA

4.1. Rajnski savez (1806.-1814.)

Tijekom Napoleonovih ratova 1805. na njegovoj strani bore se i neke njemačke države (Bavarska, Baden, Württemberg). Mirom u Požunu (Bratislavi) 1806. 16 njemačkih vladara napušta Njemačko carstvo i stvara Rajnski savez pod Napoleonovim protektoratom. Organ saveza bila je Skupština sa sjedištem u Frankfurtu. Sastojala se od kraljevskog i kneževskog kolegija. Došlo je do recepcije francuskog prava, odvajanja sudstva od uprave, ukidanja kmetstva, slobode vjere. Napoleonovi zahtjevi za novačenjem, novcem, rekvizicije itd. izazvale su otpor saveza. Napoleon je anektirao i

sjeverozapadne krajeve (hanzeatske gradove). Stoga dolazi do ustanaka, jačanja nacionalnog pokreta i težnje za ujedinjenjem. Nakon poraza Napoleona 1813. savez se raspao.

4.2. Njemački savez (1814.-1867.)

Nakon Napoleonove abdikacije 1814., Pariškim mirom, njemačke države (35 država i 4 grada) su osnovale federaciju, a organizacija je utvrđena na Bečkom kongresu 1815. nakon drugog poraza Napoleona. Njemački savez je slab savez država u kojem je vodeću ulogu imala Austrija. Organ saveza bila je *Savezna skupština (Bundesversammlung)* predstavnika država članica, pod predsjedanjem Austrije. Postojao je uži savjet, koji razmatra najvažnija pitanja (Ustav, sastav saveza, rat i mir) i Plenum (opća skupština) za manje važna pitanja. Odluke u užem vijeću donose se običnom većinom, a u Plenumu 2/3 većinom. Za prijem novih država, izmjenu ustava odluke se donose jednoglasno. Savez vodi samo obrambene ratove, a zabranjeni su ratovi između članica. Savez nije imao jedinstvenu vojsku i sudske organe. Svaka država zadržala je svoje unutarnje uređenje. Austrijski suparnik, Pruska, postupno je jačala pa u prvoj polovici XIX. st. dolazi do stvaranja *Njemačkog carinskog udruženja*, koje je bilo jedinstveno carinsko i trgovačko područje i štitilo slabu njemačku industriju. Nakon revolucionarne 1848. donosi se iduće godine ustav njemačkog carstva. U parlamentu se vodi borba između predstavnika država koje su htjele provesti njemačko ujedinjenje bez Austrije i s pruskim kraljem kao njemačkim carem na čelu (*Malonijemci*) i pobornika *Velike Njemačke (Velikonijemci)* koja obuhvaća i Austriju.

4.3. Sjevernonjemački savez (1867.-1871.)

Konačno je pobijedila pruska strana, nakon što je u njoj na vlast došao snažni Otto von Bismarck, a pogotovo nakon poraza Austrije na vojnom polju 1866. kod Sadowe. Njemački savez je raspušten, a Austrija potisnuta. Države sjeverno od rijeke Majne formirale su Sjevernonjemački savez 1867. Ustav je donesen iste godine. Predsjednik saveza bio je pruski kralj, a sve akte supotpisivao je savezni kancelar kojeg je imenovao predsjednik. Predsjednik predstavlja savez i vrhovni je vojni zapovjednik. Savezni kancelar postao je pruski ministar Bismarck. *Reichstag* je ograničen u pravima, nema proračunsko pravo. Zakonski prijedlozi stupaju na snagu odobrenjem predsjednika i Saveznog vijeća. Bira se općim pravom glasovanja. *Savezno vijeće (Bundesrat)* čine predstavnici država, ali s nejednakim brojem glasova. Dijeli se na povjerenstva. Nadležan je za vanjsku politiku, vojsku, trgovinu, carine, novac, promet i veze. Donosi propise iz kaznenog, trgovačkog prava i građanskog postupka.

4.4. Ujedinjenje Njemačke i Carstvo (1871.-1918.)

Nakon poraza Napoleona III. koji je navijestio rat Pruskoj 1870. i poraza kod Sedana, Bismarck proglašava ujedinjenje Njemačke 18. I. 1871. u Versaillesu tako da južnonjemačke države (Bavarska, Baden, Hessen, Würtemberg) pristupaju Sjevernonjemačkom savezu i da je pruski kralj proglašen njemačkim carem. Prema ustavu iz 1871. njemačkom carstvu pripadaju 22 monarhije i 3 grada, dok su Elzas i Lotaringija "carske zemlje". Na čelu države je car, a to je kralj Pruske. On je vrhovni vojni zapovjednik. Njemu je odgovoran kancelar. Nema ministara, već samo državni tajnici na čelu pojedinih resora uprave, podčinjeni kancelaru. Veći dio državnih poslova pripada Savezu. Postoji *Savezno vijeće (Bundesrat)* čije članove imenuju vlade pojedinih država, u nejednakom broju, najveći broj ima Pruska. *Reichstag* uz Savezno vijeće ima zakonodavnu vlast, ali kasnije ne koristi inicijativu, već prihvaća ili odbija zakonske prijedloge.

U *Reichstagu* postoji više političkih stranaka. Konzervativci su stranka veleposjednika, na čelu s pruskim veleposjednicima (*junkerima*). Postoje i nacionalni liberali, tzv. *centrum* kao katolička stranka te socijaldemokrati.

4.5. Weimarska republika

Carstvo je postojalo do sloma Njemačke u Prvom svjetskom ratu (1914.-1918.). Njemačka se kao članica Centralnih sila, s Austro-Ugarskom bori protiv država Antante (Velika Britanija, Francuska i Rusija). Nakon kapitulacije izbila je revolucija, car je abdicirao, te je proglašena republika. Ustavotvorna skupština donijela je, tzv. Weimarski ustav 1919., jedan od tadašnjih najnaprednijih ustava. Njemačka

je parlamentarna, federativna republika (17 zemalja). Savezni organi nadležni su za: vanjske poslove, kolonije, državljanstvo, vojsku, novac, carine, veze itd., a u zakonodavstvu za građansko i kazneno pravo, sudski postupak, suradnju sudova, tisak, udruženja, skupove itd. Na čelu države je predsjednik *Reicha* kojeg narod bira izravno na sedam godina. Ima velika ovlaštenja, a zamjenjuje ga kancelar. Predsjednik proglašava i objavljuje donesene zakone. Kancelar je na čelu vlade s ministrima. Imenuje ih i opoziva predsjednik ako im skupština izglasuje nepovjerenje. *Reichstag* (*Narodna skupština*) čine predstavnici koji zastupaju narod. Bira se na četiri godine i donosi zakone. *Državno vijeće* (*Savjet Reicha*, *Reichsrat*) je predstavništvo zemalja. Broj zastupnika određen je prema broju stanovnika, svakoj zemlji pripada po jedan glas te dodatni glas na svakih 700.000 stanovnika. Ima ograničeno pravo zakonske inicijative i ograničeno pravo protivljenja stupanju na snagu zakona koje je izglasavao Reichstag.

Godine 1920. mala stranka mijenja ime u *Nacional-socijalističku njemačku radničku partiju* (NSDAP) i donosi program u kojem se ističe čistoća i jedinstvo njemačkog naroda, a kao posebni neprijatelji označavaju se Židovi, "trule zapadne demokracije" i "međunarodni komunizam". Teška ekonomska kriza, razjedinjenost društva i pomoć krupnog kapitala omogućavaju NSDAP-u i njezinom čelniku Hitleru da kao kancelar dođe na vlast 1933. Ustav je formalno ostao na snazi, ali *Reichstag* Hitleru izglasava posebna ovlaštenja, čime je ustavnost narušena, Weimarska republika prestala postojati, a proglašen je *Treći reich*. Došlo je do kršenja demokracije, uništavanja protivnika, osobito Židova i komunista, te je Njemačka u želji da osvoji svijet gurnula svijet u Drugi svjetski rat (1939.-1945.).

Weimarski ustav 1919. (prijevod prema Kandić, Odabrani, str. 369-372)

Članak 109.

Svi su Nijemci pred zakonom jednaki. U načelu, ljudi i žene imaju ista građanska prava i iste građanske dužnosti...

Članak 115.

Dom svakog Nijemca predstavlja njegovo utočište i nepovrediv je. Iznimke se mogu propisati samo zakonom.

Članak 118.

Svaki Nijemac ima pravo, u granicama općih zakona, slobodno izraziti svoje uvjerenje riječima, pismom, tiskom, slikom ili na drugi način. Nikakvi radni ili službenički odnosi ne smiju sprječavati izvršenje ovog prava, i nitko ne može pretrpjeti štetu zbog toga što je koristio ovo pravo.

Cenzura se ne mora uvesti, ali se mogu donijeti zakonski propisi o odstupanjima u svezi s filmovima. Isto tako mogu se poduzeti zakonske mjere za borbu protiv nemoralne i razvratne književnosti, kao i u svrhu zaštite mladeži prigodom javnih predstava i izvođenja.

Članak 128.

... Ukinut će se sve odredbe prema kojima su žene bile isključene iz (javne, op. Ž.B.) službe. ...

Članak 130.

Službenici su službenici zajednice, a ne jedne političke stranke.

Svim službenicima jamči se sloboda njihovih političkih opredjeljenja i sloboda udruživanja. ...

Članak 135.

Svi stanovnici Reicha uživaju punu slobodu vjere i savjesti. Sloboda vjeroispovijesti zajamčena je Ustavom i stavljena pod zaštitu države. ...

Članak 137.

Ne postoji državna crkva...

Vjerske zajednice koje su javne korporacije imaju pravo naplaćivati prerez, prema građanskim poreznim listama...

Članak 138.

Iznosi koje je država isplaćivala vjerskim zajednicama na temelju zakona, ugovora ili posebnih pravnih temelja, ukinut će se zakonodavstvom zemlje uz naknadu. ...

Članak 141.

U onoj mjeri u kojoj postoje potrebe za bogoslužjem ili brigom o dušama u vojsci, bolnicama, kaznenim zavodima ili drugim javnim ustanovama, vjerskim zajednicama dozvolit će se obavljanje vjerskih obreda, pri čemu ne smije biti nikakve prinude.

Članak 148.

U svim školama razvijat će se moralni odgoj, građanski duh, osobna i stručna sposobnost, sukladno duhu njemačkog nacionalno karaktera i pomirbe naroda.

Nastava u javnim školama ne smije vrijeđati osjećaje onih koji imaju različita uvjerenja.

Program škola obuhvaća kao predmete nastave i odgoj građana i stručnu nastavu. Na kraju školovanja svaki učenik dobiva primjerak Ustava.

4.6. Pravo

Njemački pravници koristili su recipirano rimsko pravo, ali u obliku komentara. To je pandektarno pravo (*usus modernus pandectarum*). Kodifikacije su nastale još u XVIII. st., npr. *Opće zemaljsko pravo za pruske države* 1794, te u Bavarskoj *Codex iuris bavarici Criminali* 1751. i *Codex iuris bavarici iudiciarii* 1753. U doba Rajnskog saveza primjenjuje se francusko, Napoleonovo pravo. Kasnije do unifikacije dolazi na području trgovačkog prava, *Trgovački zakonik* 1861. *Krivični zakonik* iz 1871. važio je na području Sjevernonjemačkog saveza. Konačno je 1900. donesen *Građanski zakonik* (*Bürgerliches Gesetzbuch*). Nacisti traže odstranjivanje utjecaja rimskog prava te njegovu zamjenu izvornim njemačkim pravom.

Program Nacional-socijalističke partije 1920., Margetić, Opća, str. 160

3. (...) *Tražimo zemlje i kolonije za osiguranje ishrane našeg naroda i za kolonizaciju viška našeg pučanstva.*
4. *Građaninom može biti samo Volksgenosse. Volksgenosse može biti onaj koji je čiste njemačke krvi, bez obzira na izjavu pripadnosti. Nijedan Židov ne može biti Volksgenosse.*
5. *Onaj koji nije građanin, može živjeti u Njemačkoj samo kao gost i mora biti podvrgnut zakonodavstvu o strancima.*
16. *Tražimo stvaranje i održavanje zdrave srednje klase.*
19. *Tražimo da se rimsko pravo, koje je omogućilo materijalističku organizaciju svijeta zamijeni općim njemačkim pravom.*

5. ITALIJA

5.1. Povijest od XVIII. st. do 1815.

Nakon rata za španjolsko nasljeđe 1700.-1714. protiv Habsburgovaca, u Napulju i Siciliji vladaju španjolski Burboni. Lombardija je u sastavu Habsburga, a u vazalnom odnosu je i Toskana. Modenom upravlja obitelj Este. Savojski vojvoda stekao je Kraljevstvo Sardiniju (Pijemont), a Genova je 1768. izgubila Korziku koja pripada Francuskoj. U središnjem dijelu postoji Papinska država, a na sjeveroistoku Mletačka republika.

Napoleon ratuje na poluotoku od 1796., pobjeđuje Habsburge i osvaja Lombardiju. Mirom u Campo Formiu 1797. Habsburška monarhija predaje teritorij na lijevoj obali Rajne, Belgiju i Milano, a zauzvrat dobiva teritorij Mletačke republike. Godine 1802. Napoleon uspostavlja Papinsku državu i Napuljsko kraljevstvo. Toskansko vojvodstvo postaje Etrursko Kraljevstvo, a Cisalpinska Republika Talijanska Republika, na čelu s Napoleonom. Pijemont ostaje pod francuskom vojnom upravom. Mirom u Požunu 1805. Habsburška monarhija je dala Talijanskoj Republici bivše mletačke teritorije. U to je doba izvršena sekularizacija crkvenih imanja, ukinute su feudalne povlastice i uvedeni su građanski i trgovački zakonik.

Bečki kongres 1815. ostavio je poluotok razjedinjen. Napulj i Sicilija kao Kraljevstvo obje Sicilije u vlasti je španjolskih Burbona. Obnovljena je Papinska država. Habsburzi su imali velik utjecaj na države na Apeninskom poluotoku. Njima je pripalo Lombardijsko-Venecijansko kraljevstvo, a vladaju vojvodstvima Toskanom, Modenom i Parmom. Jedino je Kraljevstvo Sardinija (Pijemont) uz francusku granicu zadržalo relativno neovisan položaj. U njemu je gospodarstvo bilo razvijenije. Uspostavljen je apsolutizam, obnovljene povlastice plemstva i Crkve, većinom su ukinuti Napoleonovi zakoni.

5.2. Ujedinjavanje Italije

Razjedinjenost Italije i austrijski utjecaj jačaju nacionalni osjećaj i želju za ujedinjenjem. Borbu za nacionalni preporod započeo je građanski sloj, jer su dinastije na čelu država često ometale razvoj trgovine između država. Nastala su tajna društva (*carbonari* još 1807) u borbi protiv Francuza na jugu pa se šire na sjever. Parola pokreta bila je "*Za ustav!*" Nemiri su zahvatili Kraljevstvo obje Sicilije, Pijemont i Lombardiju-Veneciju. U Napulju su karbonari prinudili kralja da vrati ustav iz 1812., ali godinu dana poslije uz pomoć Austrije pokret je ugušen. Revolucija se širi na Pijemont, te Lombardiju-Veneciju. Proglašen je ustav, ali je pokrete ugušila Habsburška monarhija tijekom slijedećih 10 godina.

Razvila su se dva pokreta za ujedinjenje. U Pijemontu se razvio demokratsko-republikanski pokret *Mlada Italija* čiji je glavni ideolog bio Giuseppe Mazzini, a revolucionar Giuseppe Garibaldi. Na čelu liberalno-monarhističkog pokreta, *Preporoda* (*Risorgimento*) bio grof Camillo Cavour koji smatra da ujedinjenje treba izvršiti Pijemont na čelu s dinastijom Savoja.

Revolucionarna 1848. počinje na Siciliji i Napulju, gdje kralj "daruje Ustav". U Pijemontu kralj oktroiira tzv. Pijemontski statut. Revolucionarni pokret guše Habsburzi, Francuska i Napuljsko kraljevstvo, te je apsolutizam obnovljen, osim u Pijemontu gdje ustav ostaje na snazi. Pijemont je s Francuskom objavio rat Habsburškoj monarhiji 1859. Toskana i Emilija plebiscitom se priključuju

Pijemontu. Garibaldi 1860. osvaja Napulj i Siciliju, a Pijemont je Papinskoj državi oduzeo Umbriju i Marke, pa su i one 1861. plebiscitom priključene Pijemontu. Iste godine provedeni su izbori i u Torinu se sastao parlament, koji je proglasio Kraljevstvo Italije na čelu s kraljem Vittorio Emanuelom. U austrijsko-pruskom ratu 1866. Italija je stala na stranu Pruske te iako poražena dobila Veneciju i prostor do rijeke Soče. Kada je Pruska 1870. porazila Francusku Papinska država gubi zaštitnika, pa je plebiscitom i ona priključena Italiji. Rim je postao prijestolnica, a papa se proglasio "vatikanskim sužnjem".

Italija je ustavna i nasljedna monarhija na čelu s pijemontskom dinastijom Savoja. Pijemontski statut iz 1848. prihvaćen je kao ustav Italije. Zakonodavnu vlast vrše kralj i domovi parlamenta (Senat i skupština poslanika). Oni imaju pravo zakonodavne inicijative i veta. Zakone potvrđuje i objavljuje kralj. Skupština se bira na 5 godina, potvrđuje proračun i odobrava poreze, dok članove Senata kralj imenuje doživotno. Izvršnu vlast vrši kralj, on je zapovjednik vojske, sklapa međunarodne ugovore i imenuje vladu i državne službenike. Na temelju posebnog zakona država se dijeli na pokrajine, koje su naziv dobile po glavnom gradu, a one na gradske i seoske općine. Biračko pravo imale su osobe starije od 25 godina, žene nisu imale pravo glasovanja, a postojao je i imovinski cenzus.

Tijekom ujedinjavanja Italija nije imala jedinstven pravni sustav. Tek je 1865. donesen *Građanski zakonik*, sličan francuskom. U obiteljskom pravu jak je utjecaj kanonskog prava, npr. nerazrješivost braka, tj. nepostojanje razvoda. Postoji samo ustanova "rastave od stola i postelje", tj. odvojenost supružnika. *Trgovački zakonik* donesen je 1883., a pod utjecajem je njemačkog i francuskog prava *Kazneni zakonik* za čitavu državu 1889.

5.3. Italija nakon ujedinjenja

Italija osvaja kolonije Eritreju i Somaliju, a 1882. pristupa savezu Centralnih sila (Njemačkoj i Austro-Ugarskoj). Pokret *iredente* (*Italia irredenta*, "neiskupljena Italija") smatra da ujedinjenje nije dovršeno. Pozivajući se na nekadašnje mletačke granice, nastoji priključiti Istru i Dalmaciju (tada dio Austro-Ugarske), te dio Albanije i jonske otoke. Londonskim ugovorom 1915. države Antante (Rusija, Velika Britanija i Francuska) za prijelaz na njihovu stranu nude Italiji proširenje na Tirol, Trst, Istru, dio Dalmacije i Albanije, te grčke otoke. Nakon završetka Prvog svjetskog rata 1918. Italija Rapallskim ugovorom s Kraljevinom SHS 1920. dobiva Istru, Zadar te otoke Cres, Lošinj, Lastovo i Palagružu, a Rimskim ugovorom 1924. i Rijeku.

Godine 1922. na vlast dolaze fašisti na čelu s Benitom Mussolinijem, koji postupno uvodi diktaturu, a podržava iredentizam. Godine 1936. Italija sklapa, tzv. Osovinski pakt s Hitlerovom Njemačkom, a 1940. nastaje Trojni pakt u koji ulazi i Japan. Godine 1940. Italija ulazi u rat napadajući Francusku, a onda i Grčku. Nakon napada na Kraljevinu Jugoslaviju 1941. Rimskim ugovorima s Nezavisnom Državom Hrvatskom (NDH) anektirala je dio Primorja i otoke (osim Paga), Dalmaciju do južno od Splita (osim otoka Brača i Hvara), te prostor od Cavtata s Bokom Kotorskom. Svoju okupacijsku upravu ostvarivala je i na dijelu Bosne i Hercegovine (tzv. II. zona Rimskih ugovora). Italija je kapitulirala 1943., a 1945. postaje republikom. Mirovnim ugovorom u Parizu 1947., Londonskim memorandumom (1954.) i Osimskim sporazumom (1975.) gubi suverenitet nad dijelovima slovenskih i hrvatskih područja.

6. RUSIJA - SSSR

6.1. Rusija do 1917.

Rusija u XIX. st. nastavlja imperijalističku politiku, težeći vlasti nad morskim tjesnacima, uz protivljenje Velike Britanije i Hasburške monarhije (Krimski rat 1853.-1856., rusko-turski rat 1877.-1878., mir u San Stefanu 1878. predviđa ruski utjecaj na Balkanu kroz Bugarsku, što umanjuje Berlinski kongres 1878.).

U drugoj polovici XIX. st. dolazi do razvoja kapitalizma i industrije, što koče kmetski odnosi s 40 milijuna prezaduženih seljaka, ukinuti tek 1861. Općinske zajednice (*mir*) ukinute su 1906.-1910. Česti su nemiri seljaka, a sve sfere života u državi budno nadzire politička policija (*Ohrana*). Borbu protiv carskog apsolutizma i veleposjednika započeli su tzv. *narodniki* vršeći u narodu revolucionarnu propagandu, ali sa slabim uspjehom zbog nepovjerljivosti naroda. *Nihilisti* se protiv vlasti bore individualnim terorom. Anarhist Bakunjin bježi iz Sibira i povezuje se s Marxom. U Minsku se 1898. osniva *Socijaldemokratska radnička partija*, a nakon zabrane radi u inozemstvu. Na II. kongresu u Bruxellesu i Londonu 1903. dolazi do podjele na: revolucionarne *boljševike*, na čelu s Lenjinom koji zagovaraju diktaturu proletarijata; drugi, kompromisni *menjševici*, tzv. "legalni marksisti", na čelu s Plehanovim i Trockim smatraju da proletarijat mora čekati daljnji razvoj kapitalizma. Do razlaza dolazi 1912. osnivanjem *Socijaldemokratske radničke partije (boljševika)*. Do nemira dolazi tijekom rusko-japanskog rata 1905.: u Odesi pobuna na oklopnjači *Potemkin*, u Petrogradu, tzv. "krvava nedjelja", kada je ubijeno preko tisuću mirnih prosvjednika. Tada su u Petrogradu osnovani Sovjeti radničkih deputata.

6.2. Februarska revolucija 1917.

Režim dolazi u krizu za Prvog svjetskog rata kada jača štrajkački pokret, pobune u vojsci i opće kritike protiv cara Nikolaja II. Romanova. Dolazi do tzv. *Februarske revolucije* 1917. Radnicima u štrajku pridružila se vojska. Car abdicira i osniva se *Privremena vlada*. Nastaje dvovlašće, paralelni organ vlasti je *Petrogradski sovjet radničkih i vojničkih*

deputata, koji u Naredbi br. 1. određuje da vojska prima naredbe vojne komisije *Državne dume* (parlament izabran 1912.), ako nisu u suprotnosti s odlukama Sovjeta. Privremena vlada iste godine raspušta dumu. Na inicijativu Petrogradskog sovjeta u srpnju 1917. održan je I. kongres sovjeta radničkih i vojničkih deputata, u kojem većinu imaju menjševici i tzv. eseri (SR, tj. *socijalrevolucionari*). Lenjin, u tzv. *Aprilskim tezama* traži da vlast preuzmu sovjeti, da se stranka nazove Komunistička partija, osnivanje Komunističke internacionale, nacionalizaciju banaka, konfiskaciju veleposjeda *pomještika* te podjelu zemlje seljacima.

Početkom svibnja 1917. Sveruska (VII.) konferencija boljševičke partije usvaja Aprilske teze, te u rezoluciji ističe "*načelo potpunog samoodređenja naroda nasuprot nacionalnom ugnjetavanju za vrijeme carizma i nasuprot menjševičko-eserovskoj paroli o kulturnoj autonomiji*". Boljševici nastoje dobiti većinu u Sovjetima, a tek onda svrgnuti Privremenu vladu, koja se kompromitira pregovorima s Antantom o nastavku rata. Nova koalicijska Privremena vlada s menjševicima i eserima krvavo guši demonstracije, razoružava radnike i njihove vojne jedinice, uhićuje istaknute boljševike i zabranjuje boljševički tisak, želeći uništiti Sovjete, koji prelaze u ilegala.

VI. kongres boljševičke partije u kolovozu 1917. napušta "*mirni period i bezbolni prijelaz vlasti u ruke Sovjeta*" i ističe "*nasilno i revolucionarno osvajanje vlasti*". Privremena vlada generala Kornjilova imenuje zapovjednikom vojske, a on u rujnu 1917. pokušava uvesti diktaturu. Privremena vlada 14. IX. 1917. proglašava Republiku i osniva tzv. predparlament. Boljševici traže saziv II. kongresa Sovjeta. Lenjin se vraća iz Finske, a Centralni komitet (odbor) imenuje Vojno-revolucionarni komitet (odbor) (REVKOM), za vođenje revolucije. Privremena vlada dovodi vojsku u Petrograd, a boljševički komesari REVKOM-a osnivaju odrede *Crvene garde* i postrojbe Petrogradskog garnizona. Vlada stavlja REVKOM izvan zakona, a menjševici daju podršku vladi.

6.3. Oktobarska revolucija 1917. i prvi dekreti sovjetske vlasti

U jutarnjim satima 25. X. (prema julijanskom kalendaru, a 7. XI. prema gregorijanskom) Crvena garda i revolucionarne jedinice vojske zaposjedaju najvažnije ustanove u gradu. REVKOM je objavio *Proglas građanima Rusije* o obaranju Privremene vlade. Te večeri uz pucnje s krstarice *Aurora*, jurišom na Zimski dvorac, sjedište Privremene vlade započinje Oktobarska revolucija. Vlast preuzima REVKOM. Istodobno je počeo s radom II. sveruski kongres Sovjeta radničkih i vojničkih deputata i donio *Proglas "radnicima, vojnicima i seljacima"* Rusije o preuzimanju vlasti. Kongres donosi tri važna dekreta.

Dekret o miru, od svih zaraćenih država u Prvom svjetskom rata traži obustavu sukoba, tromjesečno primirje, početak mirovnih pregovora i zaključenje pravednog mira, bez aneksija teritorija i kontribucija, ističe se pravo nacija na samoodređenje. Zaraćene države nisu se odazvale, ali sovjetska vlada zbog iscrpljenosti zemlje, ali i učvršćenja svoje vlasti, sama počinje pregovore, te u 3. III. 1918. u Brest Litovsku sklapa nepovoljni mir Centralnim silama.

Dekret o zemlji bez naknade ukida privatno vlasništvo na zemlji, te se ona stavlja izvan prometa. Aneks Dekreta, tzv. Seljački napatuk, nacionalizira zemlju i "*pretvara je u općenarodno vlasništvo*" koje "*prelazi na korištenje svim trudbenicima koji je obrađuju*". Ukinuti su veleposjedi, ali i mali seljački posjed. *Dekret o vlasti* osniva privremenu, radničku, seljačku vladu na čelu s Lenjinom, *Sovjet narodnih komesara (SOVNARKOM)*, koju nadzire Sveruski kongres Sovjeta i njegov *Centralni izvršni komitet (CIK)*. On je 15. XI. donio *Deklaraciju prava naroda Rusije* kojom je narodima priznao pravo na samoopredjeljenje, otcjepljenje i stvaranje vlastite države. III. ujedinjeni Sveruski kongres radničkih, vojničkih i seljačkih deputata donio je 31. I. 1918. *Deklaraciju o pravima radnog i eksploatiranog naroda Rusije*, ustavni i programski akt kojim su potvrđeni raniji dekreti i ustavna načela Sovjetske države. Deklaracija proglašava Rusiju republikom Sovjeta radničkih, vojničkih i seljačkih deputata, vlast pripada Sovjetima, ističe federativno načelo uređenja države "*na temelju slobodnog saveza slobodnih nacija*" i pravo naroda na samoodređenje i otcjepljenje, borbu protiv imperijalizma i kolonijalizma. Crkva je odvojena od države i škole, uveden građanski brak i proglašena ravnopravnost muškaraca i žena. SOVNARKOM *Dekretom o odvajanju crkve od države i škole* 2. II. 1918. jamči slobodu savjesti, ali imovinu crkve proglašava narodnom, a 28. VI. donosi *Dekret o nacionalizaciji krupnih poduzeća*. VII. kongres Ruske socijaldemokratske radničke partije boljševika mijenja naziv u Rusku komunističku partiju (boljševika).

Crvena armija u građanskom ratu guši, tzv. bjelogardijsku kontrarevoluciju koju pomažu zapadne države, uvodeći oštre mjere, tzv. "ratnog komunizma". U svrhu širenja socijalističke revolucije i uspostave diktature proletarijata osniva se 1919. III. (*komunistička*) *internacionala*, tj. *Komintern*. Raspuštena je 1943.

Dekret o miru (prijevod prema Kandić, Odabrani, str. 377-379)

Radnička i seljačka vlada... predlaže svim zaraćenim narodima i njihovim vladama da odmah započnu pregovore o pravednom demokratskom miru – takvim mirom vlada smatra neodložan mira bez aneksije... i bez

kontribucija... Vlada ukida tajnu diplomaciju, izražavajući sa svoje strane čvrstu namjeru da pregovore vodi potpuno otvoreno pred cijelim narodom i pristupajući odmah potpunom objavljivanju tajnih ugovora (ranijih vlada, op. Ž.B.)... Vlada predlaže svim vladama i narodima... da odmah zaključe primirje... najmanje na 3 mjeseca...

Dekret o zemlji (prijevod prema Kandić, Odabrani, str. 379-381)

1. Veleposjedničko (tj. „spahijsko“, op. Ž.B.) vlasništvo na zemlju ukida se bez ikakvog otkupa... prelaze... u vlast općinskih agrarnih komiteta i kotarskih sovjeta seljačkih deputata... 5. Zemlja običnih seljaka i običnih kozaka ne konfiscira se. **Seljačka instrukcija o zemlji**... pitanje zemlje... može riješiti samo općenarodna Ustavotvorna skupština. Najpravednije rješenje... bilo bi ovo:... Sva zemlja... pretvara se u svenarodnu imovinu i prelazi u uživanje svih koji na njoj rade... Zemlja oko sam ekuže... s vrtovima... ostaje u uživanju stvarnih posjednika... 6. Pravo na uživanje zemlje dobivaju svi građani (bez obzira na spol) Ruske države koji žele da je obrađuju svojim radom, uz pomoć svoje obitelji ili zadružno, i samo dok je mogu obrađivati. Najamni rad se ne dozvoljava... Zemljišni fond podložan je periodičnim novim podjelama u ovisnosti od porasta stanovništva i podizanja proizvodnosti i kulture poljoprivrede...

Deklaracija prava radnog i eksploatiranog naroda, 31. I. 1918. (Margetić, Opća, str. 164-165)

Glava 1.

1. Rusija se proglašava Republikom sovjeta deputata radnika, vojnika i seljaka. Sva centralna i lokalna vlast pripada tim sovjetima.

2. Ruska Sovjetska republika temelji se na načelu slobodna ujedinjenja slobodnih naroda u Federaciju nacionalnosti i sovjetskih republika.

Glava 2.

S bitnim ciljem ukinuti svaku eksploataciju čovjeka po čovjeku, potpuno ukinuti diobu društva na klase, uništiti nemilosrdno sve eksploatore, ustanoviti socijalističku organizaciju društva i omogućiti pobjedu socijalizma u svim zemljama, III. sveruski Kongres sovjeta deputata radnika, vojnika i seljaka odlučuje

1. Da bi se ostvarilo socijalizaciju zemlje, privatno vlasništvo zemlje se ukida, sve zemlje proglašavaju se narodnim vlasništvom i predaju se radnicima bez ikakve vrsti otkupa, na osnovi ravnopravne dodjele plodouživanja.

Šume, rude i vode koje imaju nacionalnu važnost, sva stoka i sav materijal, kao i svi posjedi i sva poljoprivredna uzorna poduzeća proglašavaju se narodnim vlasništvom.

2. Kao prvi korak na putu punog prijenosa tvornica, radionica, rudnika, željeznica i drugih sredstava za proizvodnju i saobraćaj u vlasništvo radničke i seljačke sovjetske republike, Kongres potvrđuje sovjetski zakon o radničkoj kontroli i o Višem vijeću za narodnu ekonomiju, radi osiguranja vlasti radnih masa od kapitalističkog jarma.

3. Kongres potvrđuje prijenos svih banaka radničkoj i seljačkoj državi kao jedan od uvjeta za oslobođenje radnih masa od kapitalističkog jarma.

4. Da bi se uklonilo nametničke elemente društva i organiziralo ekonomiju, uvodi se obvezatna radna služba za sve.

5. Da bi se osiguralo punoću vlasti radnih masa i uklonilo svaku mogućnost restauracije vlasti eksploatatora, Kongres odlučuje naoružanje radnika, formiranje Crvene socijalističke vojske radnika i seljaka i potpuno razoružanje posjedujućih klasa.

6.4. Prvi sovjetski ustav RSFSR 1918.

V. kongres Sovjeta vojničkih, radničkih i seljačkih deputata 1918. donio je *Ustav Ruske Socijalističke Federativne Sovjetske Republike* (RSFSR). Ustav je kratak, sadrži Deklaraciju radnog i eksploatiranog naroda, opće odredbe o pravima građana, o organima vlasti, biračkom pravu i izborima. Prema načelu diktature proletarijata i najsiromašnijeg seljaštva pravo glasovanja imaju samo radni ljudi, muškarci i žene, s navršениh 18 god. (pravo nema, tzv. klasa eksploatatora koja koristi tuđi najamni rad, privatni trgovci, veleposjednici, crkvene osobe, članovi carske obitelji i bivše carske policije). Izbori su nesrazmjerni. Stanovnici gradova, tj. radnici biraju predstavnika u Kongresu Sovjeta na svakih 25.000 stanovnika, a seljaci 1:125.000. Izbori su posredni, u dva stupnja u gradovima, te čak četiri na selu. Ustav daje očitu prednost radnicima naspram seljaka. Napušteno je načelo podjele vlasti na izvršnu, zakonodavnu i sudsku. Svu vlast ima *Svesavezni kongres Sovjeta*, brojno tijelo koje se sastaje dvaput godišnje, bira svoj izvršni organ *Centralni izvršni komitet* (CIK) od 200 članova. CIK imenuje SOVNARKOM, koji provodi politiku Kongresa Sovjeta i CIK.

Ostale sovjetske republike donijele su svoje ustave kasnije, Bjelorusija i Ukrajina 1919., Ukrajina i Azerbejdžan 1921. itd.

Ustav RSFSR 1918. (prijevod prema Kandić, Odabrani, str. 383-386)

Članak 2.

Ruska Sovjetska republika se utemeljuje na osnovu slobodnog ujedinjenja slobodnih nacija kao federacija sovjetskih nacionalnih republika.

Članak 18.

RSFSR smatra rad obvezom svih građana Republike i proglašava načelo: „Tko ne radi, neka ne jede!“

6.5. Postanak SSSR-a i Ustav 1924.

I. Svesavezni kongres sovjeta 30. XII. 1922. potvrđuje ugovor između RSFSR-a, Ukrajine, Bjelorusije i Federacije zakavkaskih država (Azerbejdžan, Armenija, Gruzija) čime nastaje *Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR)*. Izabran je vrhovni organ SSSR-a, *Centralni izvršni komitet*. Nakon smrti Lenjina 1924. dolazi do sukoba oko vlasti između Trockog i Staljina koji pobjeđuje. Dolazi do tendencije jačanja središnje državne vlasti.

II. Kongres Sovjeta SSSR-a 1924. donosi prvi Ustav SSSR-a. Ustav nije unio bitne promjene u organizaciji vlasti, već samo ističe načelo federativnog uređenja države. Vrhovno zakonodavno, izvršno i naredbodavno tijelo je *Kongres Sovjeta SSSR-a*. U razdoblju između dva kongresa, vrhovno tijelo je *Centralni izvršni komitet (CIK) SSSR-a*. On se sastoji od *Saveznog Sovjeta*, čije članove bira Kongres, te proporcionalno zastupa građane republika. *Sovjet nacionalnosti* čine predstavnici saveznih i nacionalnih republika, po 5 predstavnika iz svake, te po jedan predstavnik iz autonomne oblasti. Između dva saziva CIK-a, vrhovno tijelo je *Prezidijum CIK-a*, a njegovo neposredno izvršno tijelo *Savjet narodnih komesara SSSR* s deset članova.

6.6. Ustav SSSR-a 1936.

Promjene donosi, tzv. Staljinov ustav, donesen na VIII. izvanrednom kongresu Sovjeta 1936. Vrhovni organi vlasti ne izrastaju više iz Sovjeta, već nastaju kao i parlamentarna tijela, izravno izabrana od biračkog tijela. Aktivno biračko pravo priznato je svim građanima s navršениh 18 godina, svaki građanin ima jedan glas i svi sudjeluju u izborima s jednakim pravima. Umjesto Kongresa Sovjeta, neposrednim glasovanjem bira se *Vrhovni Sovjet SSSR-a*, koji ima dva doma: *Savezni sovjet* i *Sovjet nacionalnosti*. Prvi se bira po načelu jedan deputat na 300.000 birača, a u drugi savezne republike šalju po 25 predstavnika, autonomne republike 11, oblasti pet, a nacionalni okruzi po jednoga. *Prezidijum Vrhovnog sovjeta* čine predsjednik i 16 zamjenika (koji na federativnom načelu predstavljaju 16 saveznih republika), sekretar i 24 člana. *Ministarski savjet* je najviši izvršni i upravni organ (vlada).

Ustav proklamira izgrađeno socijalističko društvo, u kojem više ne postoji sukob klasa, već udružene klase radnika, kolhoznog seljaštva i sovjetske inteligencije. Ustav iz 1936. treba pokazati visok stupanj demokracije političkog života ostvaren u SSSR-u. Uz socijalističku privredu postoje i mala privatna seljačka gospodarstva, ali bez iskorištavanja (eksploatacije) tuđeg rada. Jamči se pravo na rad, odmor, materijalno osiguranje u starosti, bolesti i zbog gubitka radne sposobnosti, pravo na obrazovanje, sloboda govora, tiska, zborova sukladno interesima radnih ljudi, pravo udruživanja u sindikate i zadruga, neprikosnovenost osobe, stana i dopisivanja itd. Ustav je više puta mijenjan, npr. 1947., a 1977. usvojen je novi Ustav.

Ustav SSSR-a iz 1947. (prijevod prema Kandić, Odabrani, str. 395-411)

Članak 9.

Uz socijalistički sustav gospodarstva, kao vladajući oblik gospodarstva, u SSSR, zakonom se dozvoljava malo privatno vlasništvo pojedinačnih seljaka i obrtnika, koje se temelji na osobnom radu i isključuje izrabljivanje tuđeg rada.

Članak 17.

Svaka savezna republika zadržava pravo slobodno istupa iz SSSR.

Članak 18.

Teritorija saveznih republika ne može se mijenjati bez njihova pristanka.

Članak 18a.

Svaka savezna republika ima pravo stupati u neposredne odnose sa stranim državama, sklapati s njima sporazume i obavljati razmjenu diplomatskih i konzularnih predstavnika.

Članak 18b.

Svaka savezna republika ima svoje republičke vojne postrojbe.

Glava X. Osnovna prava i dužnosti građana

Članak 118.

Građani SSSR imaju pravo na rad, tj. pravo na zajamčen posao, s plaćom za rad prema njegovoj količini i kvaliteti...

Članak 120.

Građani SSSR imaju pravo na materijalno osiguranje u starosti, kao i u slučaju bolesti i gubitka radne sposobnosti...

Članak 121.

Građani SSSR imaju pravo na obrazovanje...

Članak 122.

Žena u SSSR ima jednaka prava s muškarcem u svim oblastima gospodarskog, državnog, kulturnog i društveno-političkog života...

Članak 124.

U cilju osiguranja slobode savjesti građana, crkva je u SSSR odvojena od države, i škola od crkve. Sloboda obavljanja vjerskih obreda i sloboda protureligijske promidžbe priznaje se svim građanima.

Članak 125.

... građanima SSSR zakonom je zajamčena: a) sloboda govora; b) sloboda tiska; c) sloboda zborova i skupova; d) sloboda uličnih povorki i manifestacija...

Članak 127.

Građanima SSSR osigurava se nepovredivost osobe. Nitko ne može biti lišen slobode bez sudskog rješenja ili odobrenja javnog tužitelja.

Članak 128.

Nepovredivost stana građana i tajnost dopisivanja zakonom su zaštićeni.

Statut Komunističke partije Sovjetskog Saveza, XXII. kongres, 1961. – XXIII. Kongres, 1966. (Margetić, Opća, str. 165)

Komunistička partija Sovjetskog Saveza je borbena dokazana avangarda sovjetskog naroda. Ona ujedinjuje na osnovi dobrovoljnog sporazumijevanja najnapredniji i najsvjesniji dio radničke klase, kolhoznog seljaštva i intelektualaca SSSR-a.

Osnovana od Lenjina kao avangardni odred radničke klase, Komunistička partija je prošla slavni put borbe i dovela radničku klasu i radno seljaštvo do pobjede u Velikoj Oktobarskoj Revoluciji i do ustanovljavanja diktature proletarijata u SSSR-u. Pod vodstvom Komunističke partije, klase eksploatatora su uništene u SSSR-u, a moralno i političko jedinstvo sovjetskog društva je uspostavljeno i ojačano. Socijalizam je pobijedio na apsolutan i definitivna način. Komunistička partija kao partija radničke klase, postala je već partija cijelog sovjetskog naroda. (...)

6.7. Raspad SSSR-a

Raspad SSSR-a počeo je *perestrojkom*, koja slabi policijske i političke stege u državi. Raspad se dogodio 1991., a prethodi mu istupanje baltičkih država Estonije, Latvije i Litve. Preostale republike pokušale su naći novi oblik državne organizacije. Pokušaj obnove totalitarnog režima rezultira proglašenjem deklaracija o neovisnosti svih sovjetskih republika, osim Rusije i Kazahstana. Baltičke države i Gruzija proglasile su neovisnost 9. IV. 1991. Sovjetska vlada pod pritiskom međunarodne zajednice, priznala je neovisnost Baltičkih država 6. IX. 1991. Pokušaj stvaranja unije ostalih 12 republika propada, jer se Ukrajina na referendumu izjasnila za neovisnost. Nakon toga su Rusija, Ukrajina i Bjelorusija 8. XII. 1991. proglasile da se SSSR raspao i nastavljaju formirati *Zajednicu neovisnih država* (ZND). Sve republike, izuzev Gruzije, prihvaćaju članstvo u njoj. *Deklaracija o osnivanju ZND-a* usvojena je 21. XII. 1991. u Alma Ati. Preostale republike proglasile su neovisnost: Bjelorusija, Moldavija, Azerbejdžan, Uzbekistan i Kirgistan u kolovozu 1991., Armenija i Tadžikistan u rujnu 1991., a Turkmenistan u listopadu 1991.

7. EUROPSKA UNIJA (Avramović i Stanimirović, Uporedna, str. 317-327)

7.1. Podrijetlo europske ideje

Europa (mitska fenička princeza koja je Zeusu rodila tri sina) kod Herodota označava srednju Grčku, Trakiju i Makedoniju, a sjeverne granice su neodređene. U XIV. st. pravnik Pierre Dubois u spisu *O oslobođenju Svete zemlje* (*De recuperatione terrae sanctae*) spominje stvaranje sabora sastavljenog od pape i europskih vladara, dok bi sporove rješavao europski arbitražni sud. Pad Carigrada 1453. i turska opasnost stvara svijest o povezanosti država na ovom prostoru.

7.2. Vijeće Europe (*Council of Europe*) - počeci unifikacije europskog prava

Vijeće Europe institucija je za zaštitu ljudskih prava i sloboda utemeljena 1949. u Londonu, bez ambicija ujedinjavanja 10 država članica (Velika Britanija, Irska, Francuska, Italija, Belgija, Nizozemska, Luksemburg, Danska, Norveška, Švedska, a 2007. imala ih je 47. Republika Hrvatska je članica od 1996.). Sjedište Vijeća je u Strasbourgu. Temeljna tijela su Parlamentarna skupština (savjetodavno tijelo čije članove određuju skupštine država), Odbor ministara (čine ga ministri vanjskih poslova članica) i Europski sud za ljudska prava (*European Court of Human Rights*).

Europski sud za ljudska prava utemeljen je 1959. radi zaštite ljudskih prava iz *Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda* usvojene 1950. (stupila na snagu 1953.). Odluke suda obvezuju članice koje zbog nepoštivanja mogu biti isključene. Svaka država članica šalje jednog suca kojeg bira Parlamentarna skupština između tri kandidata koje predlaže vlada te države. Mandat traje šest godina uz mogućnost reizbora. Postupak pred sudom mogu pokrenuti fizičke

i pravne osobe iz država članica, koje drže da je sud države povrijedio njihovo pravo sadržano u Konvenciji. Nekoć je zahtjev upućen Europskoj komisiji za ljudska prava koja utvrđuje postojanje postupovnih pretpostavki i pokušava riješiti spor posredovanjem, a ako to ne uspije predmet ide pred Vijeće ministara uz mišljenje Komisije i tek tada se mogao pokrenuti postupak pred Sudom. Danas se tužbe mogu uputiti neposredno Sudu. Uz odluke Suda, Vijeće Europe je donijelo preko 100 konvencija što doprinosi unifikaciji prava u državama članica jer one imaju prednost nad nacionalnim pravom u oblasti ljudskih prava i temeljnih sloboda.

7.3. Nastanak i institucionalno uređenje Europske unije

U povijesti Europe bilo je i ranije pokušaja integracije, ali kao univerzalne vlasti (Karlo V., Napoleon, Hitler). Francuski ministar vanjskih poslova Robert Schuman i njegov suradnik Jean Monnet iznose ideju o osnivanju zajedničkog tijela za razvoj industrije ugljena i čelika u Francuskoj i Zapadnoj Njemačkoj kako bi se izbjegli sukobi iz prošlosti i ubrzao gospodarski rast. Ideju su podržale Italija i zemlje Beneluxa (Belgija, Nizozemska i Luksemburg, koje su 1948. potpisale sporazum o carinskoj uniji) te su 18. IV. 1951. u Parizu sporazumom utemeljile Europsku zajednicu za ugljen i čelik (ECSC). Prvi predsjedavajući bio je Monnet.

Schumanova deklaracija od 9. V. 1950.

(www.europe.hr/category/o-europskoj-uniji/schumanova-deklaracija)

„Svjetski mir ne može se očuvati ukoliko se ne ulažu kreativni naponi razmjerni opasnostima koje ga ugrožavaju.

Doprinos koji organizirana i živa Europa može dati civilizaciji neophodan je za održavanje miroljubivih odnosa. Francuska, koja je više od 20 godina predvodila napore oko ujedinjene Europe, uvijek je kao bitni cilj naglašavala služenje miru. Ujedinjena Europa nije ostvarena, imali smo rat.

Europa se neće stvoriti odjednom ili prema jednom jedinstvenom planu. Izgradit će se putem konkretnih postignuća koja će prvo stvoriti solidarnost de facto. Ujedinjavanje nacija Europe zahtijeva uklanjanje prastarog neprijateljstva između Francuske i Njemačke. Svaka mjera koja se poduzme mora se, u prvom redu, odnositi na ove dvije zemlje.

Imajući u vidu taj cilj, francuska vlada predlaže da se odmah poduzmu mjere glede jednog ograničenog, lai presudnog pitanja: ona predlaže da francusko-njemačka proizvodnja ugljena i čelika, kao jedna cjelina, bude stavljena pod zajedničku nadležnost Visokog povjerenstva, u sklopu jedne organizacije koja je otvorena za sudjelovanje i drugih zemalja Europe. Objedinjavanje proizvodnje ugljena i čelika odmah bi trebalo osigurati uspostavu zajedničkih temelja gospodarskog razvitka, kao prvog koraka k federaciji Europe, što će se promijeniti sudbinu onih regija koje su se dugo bavile proizvodnjom oružja, a čije su najčešće žrtve bile one same.

Tako uspostavljena solidarnost u proizvodnji dovest će do toga da svaki rat između Francuske i Njemačke postane ne samo nezamisliv, nego i materijalno nemoguć. Uspostava ove snažne proizvodne cjeline, koja je otvorena prema svim zemljama koje su voljne sudjelovati i koja se definitivno opredijelila da svim zemljama članicama pruži osnovne proizvode za industrijsku proizvodnju pod istim uvjetima, smatrat će se istinskim temeljima za njihovo gospodarsko ujedinjenje.

Ova će se proizvodnja nuditi cijelom svijetu, bez razlike i iznimaka, s ciljem da se doprinese podizanju životnog standarda i promicanju uspostave mira. Uz povećane resurse Europa će se moći usmjeriti na ostvarenje jedne od svojih bitnih zadaća – razvitak afričkog kontinenta.

Na taj će se način, jednostavno i brzo, ostvariti ona fuzija interesa koja je neophodna za uspostavljanje jedinstvenog gospodarskog sustava; to može biti poticaj iz kojeg će izrasti šire i dublje zajedništvo među zemljama koje su duo bile međusobno suprotstavljene kroz krvave podjele.

Objedinjavanjem osnovne proizvodnje i uspostavom novog Visokog povjerenstva, čije će odluke biti obvezujuće za Francusku, Njemačku i druge zemlje članice, ovaj će prijedlog biti prvi konkretni temelj europske federacije koja je neophodna za očuvanje mira. U svrhu promicanja ostvarenja definiranih ciljeva, francuska je vlada spremna započeti pregovore na sljedećim osnovama: zadaća koju će imati ovo zajedničko Visoko povjerenstvo bit će da se u najkraćem mogućem roku osigura modernizacija proizvodnje i unapređenje njezine kvalitete, ponuda ugljena i čelika pod jednakim uvjetima na francuskom i njemačkom tržištu, kao i na tržištima drugih zemalja članica; razvitak zajedničkog izvoza u druge zemlje; ujednačavanje i poboljšanje uvjeta života za radnike u ovim industrijskim granama.

Kako bi se ostvarili ovi ciljevi, počevši od vrlo različitih uvjeta u kojima se nalazi proizvodnja zemalja članica u ovom trenutku, predlaže se da se uvedu određene prijelazne mjere, kao što je primjena plana proizvodnje i ulaganja, uspostava kompenzacijskog mehanizma za ujednačavanje cijena i osnivanje fonda za restrukturiranje kako bi se omogućila racionalizacija proizvodnje. Promet ugljena i čelika između zemalja članica odmah će se osloboditi svih carinskih davanja i na njih se neće primjenjivati različite cijene prijevoza. Postupno će se stvoriti uvjeti koji će spontano osigurati veću nacionalnu raširenost proizvodnje na najvišoj razini produktivnosti.

Za razliku od međunarodnih kartela koji su skloni nametanju restriktivnih mjera na distribuciju i eksploataciju nacionalnih tržišta, kao i održavanju visoke dobiti, ova će organizacija osigurati stapanje tržišta i rast proizvodnje.

Gore definirana bitna načela i obveze bit će predmet sporazuma koji će Države potpisati i podastrijeti svojim parlamentima na ratifikaciju. Pregovori koji su potrebni za rješavanje pojedinosti u vezi s primjenom provest će se uz pomoć arbitra koji će se imenovati uzajamnim dogovorom. Njemu će se povjeriti zadaća da osigura da ostvareni sporazumi budu u skladu s utvrđenim načelima, a u slučaju da pregovori dosegnu mrtvu točku on će odlučiti koje rješenje treba usvojiti. Zajedničko visoko povjerenstvo, kojem je povjereno upravljanje ovim planom, bit će sastavljeno od neovisnih osoba koje imenuju vlade, poštujući ravnomjernu zastupljenost. Zajedničkim će se dogovorom između vlada odabrati predsjedatelj. Odluke ovog povjerenstva bit će izvršive u Francuskoj, Njemačkoj i drugim zemljama članicama. Odgovarajućim mjerama osigurat će se sredstvo priziva protiv odluka Povjerenstva.

Predstavnik Ujedinjenih naroda ovlastit će se i uputiti da dvaput godišnje Ujedinjenim narodima podnese javno izvješće, u kojem će iznijeti podatke o funkcioniranju ove nove organizacije, posebno što se tiče očuvanja njezinih ciljeva.

Institucija Visokog povjerenstva ni na koji način neće prejudicirati metode vlasništva nad poduzećima...“

U Rimu 25. III. 1957. te države osnivaju Europsku ekonomsku zajednicu (EEC) i Europsku zajednicu za atomsku energiju (EURATOM). Francuski premijer i predsjednik Charles de Gaulle i njemački kancelar Konrad Adenauer 1963. potpisali su ugovor o suradnji u oblasti vanjske politike, sigurnosti, informiranja i kulture. Europska ekonomska zajednica radi na uspostavi zajedničkog tržišta država članica, ukidanja carinskih i drugih prepreka, slobodnog kretanje roba, radne snage, usluga i kapitala (tzv. četiri temeljne slobode EU). Tri zajednice su Ugovorom o udruživanju (tzv. *Merger Treaty*) 8. IV. 1965. koji je stupio na snagu 1. VII. 1967. spojene u Europsku zajednicu (*European Community*). Njoj se 1973. pridružuju Velika Britanija, Irska i Danska, 1981. Grčka, 1986. Španjolska i Portugal. Te godine Europska zajednica je od Vijeća Europe preuzela amblem i zastavu (12 žutih zvijezda na plavoj podlozi) koji su nastali 1955.

Ugovor o Europskoj uniji iz Maastrichta (*Treaty on European Union*) kojim nastaje Europska unija (EU) stupio je na snagu 1. XI. 1993. Predviđeno je stvaranje monetarne unije i zajedničke valute - eura. Godine 1995. članice su postale Austrija, Finska i Švedska, 2004. deset novih (Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska, Slovenija, Litva, Latvija, Estonija, Malta i Cipar), 2007. Rumunjska i Bugarska, 1. VII. 2013. Hrvatska.

Ugovor iz Amsterdama 1997. i Ugovor iz Nice 2001. uz Ugovor iz Maastrichta čine, tzv. „tri stupa“ zajedničkog „krova“ EU-a. „Krov“ su zajednička načela (demokracija, poštovanje ljudskih prava i temeljnih sloboda, pravna država) i ciljevi EU-a. Prvi stup je Europska zajednica (EC nastala iz tri zajednice - ECSC, EURATOM i EEC) i njena pravna regulativa koja je prenesena na EU. U tim oblastima, tzv. *Community pillar*, EU ima punu nadležnost donošenja neposredno obvezujućih propisa za države članice koji imaju prednost nad pravom države. To je pravo koje izravno proizlazi iz Ugovora o Europskoj uniji, (npr. propisi o zajedničkom tržištu, četiri osnovne slobode (kretanje robe, radne snage, usluga i kapitala), pravila o konkurenciji, zajednička politika u oblasti gospodarske i monetarne unije, poljoprivrede, viznog i imigracijskog režima, poreza, trgovine, socijalne politike, obrazovanja, kulture, zdravlja, zaštite potrošača i čovjekove okoline). Dva „bočna“ stupa su pitanja u kojima članice nisu prenijele odlučivanje na zajednicu, već uvodi manje obvezujuću suradnju država. Drugi stup je zajednička vanjska i vojna politika, a treći policijska i pravosudna suradnja u oblasti kaznenog prava. Pravo iz drugog i trećeg stupa proizlazi iz suradnje država članica, nema nadnacionalni karakter, ne obvezuje države neposredno, već kad ga država usvoji kao unutarnje pravo.

EU je „nadmacionalna politička struktura na koju su države članice prenijele priličan dio“ suvereniteta, ali nije država, iako nalikuje na konfederalnu ili federalnu tvorevinu *sui generis* (državljanstvo, zastava, Dan Europe 9. svibnja, himna – Beethovenova *Oda radosti*). Godine 2004. sastavljen je prijedlog Ustava koji je sadržavao nov nadnacionalni temelj EU-a, no građani Francuske i Nizozemske odbijaju ga na referendumu. Izlazi se traži u aktu manje pravne snage, tzv. Lisabonskom ugovoru (stupio na snagu 1. XII. 2009.) o reformi institucija EU-a. Treba reći da postoji i izražen euroskepticizam prema EU.

Vijeće EU (*Council of the European Union*) ili Savjet ministara (*Council of Ministers*) u Bruxellesu čine predsjednici država i vlada država članica, a u zasebnim tijelima sastaju se ministri istih resora pripremajući sjednice Savjeta. Savjet donosi strateške političke odluke, utvrđuje zakonske prijedloge, zaključuje međunarodne ugovore, s Parlamentom dijeli proračunske ovlasti. Države predsjedavaju Savjetom po 6 mjeseci. Savjet donosi obvezujuće smjernice radi ujedinjavanja prava država članica.

Europska komisija (*European Commission*) u Bruxellesu ima 28 članova koje predlaže država članica, a bira Europski parlament na pet godina. Odgovorni su Parlamentu, a ne svojim državama. Komisija priprema prijedloge zakonodavnih akata, tj. ima „pravo zakonodavne inicijative“. Savjet često odlučuje na temelju prijedloga Komisije. Komisija nadzire izvršenje odluka i propisa EU-a, pa može kazniti fizičke i pravne osobe koje ih prekrše.

Europski parlament (*European Parliament*) sa sjedištem u Strasbourgu, iako većinom zasjeda u Bruxellesu. Broj zastupnika je 766. Država članica može imati najmanje 6 zastupnika, a najviše 96 (Njemačka 96, Francuska 74, Italija 73, Velika Britanija 73, Hrvatska 11). Od 1979. biraju ih građani u svojim državama neposredno na pet godina. Zakonodavne ovlasti, pitanja proširenja zajednice dijeli sa Vijećem i nema pravo zakonodavne inicijative, no uz dvotrećinsku većinu nazočnih zastupnika može izglasovati nepovjerenje Komisiji.

Europski sud pravde (*European Court of Justice*) u Luxembourgju najviši je sud u EU. Sastoji se od 28 sudaca koje imenuje svaka država članica, s mandatom od šest godina i pravom ponovnog obnašanja mandata. Sudu u radu pomaže 8 neovisnih pravobranitelja (*Advocates General*), od kojih su četiri iz „velikih“ država (Njemačka, Francuska, Velika Britanija i Italija). Sud rijetko odlučuje u plenumu, što je pravilo, nego češće „iznimno“ u vijeću od 3, 5 ili 7

sudaca. Sud preispituje pravne akte tijela EU-a, utvrđivanje krše li države članice pravo EU-a (postupak pokreće Komisija protiv države), je li Komisija prekoračila ovlaštenja (postupak pokreće država protiv Komisije), rješava spor u svezi s tumačenjem prava EU-a, itd. Sud je nadležan samo za pitanja iz „prvog stupa“. Pojedinci ne mogu izravno pokrenuti postupak pred Sudom.

EU, piše Avramović, izrasta u „*nadnacionalnu, paradržavnu organizaciju*“, čije članice „*svesno žrtvuju deo nacionalnog suvereniteta, naročito u oblasti prava, prenoseći nadležnost u mnogim segmentima na zajedničku organizaciju*“.

7.4. Pravo EU-a - novo „*ius commune*“

Dio prava država članica, ali i država kandidatkinja, osobito u „prvom stupu“ prolazi kroz proces „usklađivanja prava“ što ujednačava pravne ustanove na nadržavnoj razini i stvara zajedničko, komunitarno europsko pravo - novo *ius commune*.

Ono ujednačava pravne sustave u EU, dijelom ublažava razlike common law i kontinentalnog prava. Postavlja se pitanje ima li prednost u primjeni europsko pravo ili pravo države članice? Kako države prenose dio suvereniteta na EU, a time na Europski sud pravde koji primjenjuje europsko pravo, tako se posredno osigurava prednost europskog prava u državama članicama.

Konstitutivni temelj europskog prava su osnivački ugovori nekadašnje tri europske zajednice (ECSC, EURATOM i EEC - *Community treaties*), te neki kasniji (ugovori iz Maastrichta, Amsterdama i Nice), njihovi aneksi i protokoli, sporazumi između država članica, te sporazumi o pridruživanju s državama nečlanicama. S njima moraju biti usklađeni, tzv. sekundarni izvori prava koje donosi EU (Vijeće EU i Europska komisija). To su općeobvezujuće direktive (*directives*) i uredbe (*regulations*), odluke (*decisions*) koje obvezuju one kojima su upućene te neobvezujuće preporuke (*recommendations*) i mišljenja (*opinions*). Direktive u pravilu donosi Vijeće EU na prijedlog Komisije. Do Maastrichta 1993. za odluke kojima se unificira pravo tražio se konsenzus članica Vijeće, a od tada se odlučuje većinom glasova. Ulogu u stvaranju europskog prava ima praksa Europskog suda pravde, koji tumači i primjenjuje norme. Sekundarni izvor je, i tzv. europsko običajno pravo, nastalo ponavljanjem određenog ponašanja država članica i tijela EU.

Europsko pravo i pravo države članice odvojeni su pravni sustavi pa ga države ugrađuju u svoj sustav radi primjene, ali od Maastrichta prevagu stječe europsko pravo jer tijela EU-a mogu uložiti, tzv. federalnu prinudnu tužbu ako članica ne provodi odluke Europskog suda, što dovodi do kažnjavanja države (uglavnom financijskog). Države članice ugovorom se mogu obvezati i na izravnu primjenu europskog prava pred svojim sudovima. Jača tendencija primjene nadržavnog prava.

U kontinentalnu pravnu tradiciju ulaze instituti angloameričkog *common lawa*. Doba „*manje ili više autonomnih i nezavisnih nacionalnih pravnih sistema neminovno prolazi*“, pravo u državama EU-a, ali i šire poprima „*transnacionalni karakter*“. Zato se u pravnoj znanosti i obrazovanju sve više proučava europsko pravo kao zasebna disciplina.

Zbog toga Avramović tvrdi da je nužno proučavati usporedne pravne tradicije što „*daje objašnjenje zbog čega procesi približavanja prava danas nisu toliko teški i nepremostivi*“. *Europski pravni sustavi temelje se „na srodnoj intelektualnoj osnovi, kao i na mnogim zajedničkim korenima... počev od rimskog prava (koje nije u potpunosti zaobišlo ni Common law), kanonskog prava, običajnog prava, feudalnog prava, teorije prirodnog prava... pravne pozajmice i transplantanti nisu bili retkost... preuzimanja švajcarskog prava u Turskoj ili nemačkog prava u Japanu... pravnoistorijski uporedni pristup može otkriti elemente važne za bolje razumevanje modernog prava... pravna istorija, i na primeru evropskog prava i uopšte, pokazuju da razlike među pravnim sistemima nisu toliko nepremostive niti su pojedine pravne ustanove toliko udaljene koliko to može izgledati na prvi pogled.*“

IZBOR LITERATURE:

1. ARVELER, Elen, Politička ideologija Vizantijskog carstva, „Filip Višnjić“, Beograd, 1988.
2. AVRAMOVIĆ, Sima, Isejevo sudsko besedništvo i atinsko pravo, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
3. AVRAMOVIĆ, Sima i STANIMIROVIĆ, Vojislav, Upporedna pravna tradicija, 2. izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Službeni glasnik, Beograd, 2007.
4. BASTAIĆ, Konstantin i KRIZMAN, Bogdan, Opća historija države i prava I., 2. izdanje, Informator, Zagreb, 1977.
5. BIBLIJA, Stari i novi zavjet, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1995.
6. BLOCH, Marc, Feudalno društvo, Naprijed, Zagreb, 1958.
7. BRANDT, Miroslav, Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka, 2. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
8. CALVOCORESSI, Peter, Svjetska politika nakon 1945., Globus i Adamić, Zagreb, 2003.
9. ĆUKOVIĆ KOVAČEVIĆ, Ivanka, Istorija Egleske, kratak pregled, Naučna knjiga, Beograd 1987.
10. DUBNOV, Simon, Kratka historija jevrejskog naroda, Srboštampa, Beograd, 1988.
11. DUKOVSKI, Darko, Ozrcaljena povijest, Uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana, Leykam international, Zagreb, 2012.
12. ĐORĐEVIĆ, Miroslav, Istorija države i prava, I. knjiga, 2. izdanje, Gradina, Niš, 1977.
13. FESTIĆ, Raifa, Opća historija države i prava, Studentska štamparija Univerziteta, Sarajevo, 1988.
14. FESTIĆ, Raifa, Stari kodeksi, Pravni fakultet u Sarajevu i Magistrat, Sarajevo, 1998.
15. GURVIĆ, G. S., DENISOV, DURDENEVSKI, V. N., PERETERSKI, I. S. i dr., Opšta istorija države i prava, III deo, Naučna knjiga, Beograd, 1951.
16. HARTLEY, Trevor C., Temelji prava Europske zajednice, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2004.
17. HERDEGEN, Matthias, Europsko pravo, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2003.
18. HITI, Filip, Historija Arapa, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1988.
19. HORVAT, Marijan, BASTAIĆ, Konstantin i SIROTKOVIĆ, Hodimir, Rječnik historije države i prava, Informator, Zagreb, 1968.
20. IMAMOVIĆ, Mustafa, Predavanja iz Opće povijesti prava i političkih institucija, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2005.
21. ISTORIJA STARIH GRKA do smrti Aleksandra Makedonskog, u odabranim izvorima, 4. izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1983.
22. JOVIČIĆ, Miodrag, Ustavni i politički sistemi, Službeni glasnik, Beograd, 2006.
23. KALE, Eduard, Povijest civilizacija, 5. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1988.
24. KANDIĆ, Ljubica, Odabrani izvori iz Opšte istorije države i prava, 5. izdanje, Savremena administracija, Beograd, 1983.
25. KARČIĆ, Fikret, Komparativna pravna historija, 2. izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012.
26. KEČEKJAN, S. F., Opšta historija države i prava, Naučna knjiga, Beograd, 1946.
27. KELLER, Werner, Povijest Židova, Naprijed, Zagreb, 1997.
28. KOSTRENCIĆ, Marko, Poljska pravna povijest, Društvo hrv. sveuč. građana za pouku analabeta, Zagreb, 1909. (rukopisni tisak)
29. KRKLJUŠ, Ljubomirka, ŠARKIĆ, Srđan, Opšta istorija države i prava, Naučna knjiga, Beograd, 1986.
30. KRŠEV, Boris, Kroz istoriju države i prava, Unija fakulteta jugoistočne Evrope i Fakultet za pravne i poslovne studije, Prometej, Novi Sad, 2010.
31. KUR'AN s prevodom, preveo Korkut, Besim, NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo, 1989.
32. KURTOVIĆ, Šefko, Opća historija države i prava, I. knjiga, Informator Zagreb, 1987. i II. knjiga, Narodne novine, Zagreb, 1989.
33. LE GOFF, Jacques, Civilizacija srednjovjekovnog Zapada, Golden marketing, Zagreb, 1988.
34. LOPEZ, Roberto, Rođenje Evrope, stoljeća V-XIV, Zagreb, 1978.
35. LUKIĆ, Radomir D., Istorija političkih i pravnih teorija, I knjiga, Od antike do početka XVII veka, Naučna knjiga, Beograd, 1982.
36. MARGETIĆ, Lujo, Antika i srednji vijek, Studije, HAZU, Vitagraf i Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 1995.
37. MARGETIĆ, Lujo, Opća povijest prava i države, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 1998.
38. MARKOVIĆ, Savo, Opšta istorija prava I, 2. izdanje, Univerzitet „Mediteran“, Podgorica, 2008.
39. MARTISEVIĆ, Josif D., JUŠKOV, Serafim B., DMITRIJEVSKI, N. P., Opšta istorija države i prava, II. dio, feudalizam, Naučna knjiga, Beograd, 1960.

40. MAUROVIĆ, Milivoj, Ruska pravna povijest, Društvo hrv. sveuč. građana za pouku analabeta, Zagreb, 1911. (rukopisni tisak)
41. MORGAN, Luis, H., Drevno društvo, Prosveta, Beograd, 1981.
42. NARODI EUROPE, The Times (prir. Felipe Fernandez-Armesto), Naklada Zadro, Zagreb, 1997.
43. NIKOLIĆ, Dragan, Opšta istorija prava, Sven, Niš, 2007.
44. NIKOLIĆ, Dragan i ĐORĐEVIĆ, Aleksandar, Zakonski tekstovi starog i srednjeg veka, GIP Bona Fides, Niš, 2002.
45. OSTROGORSKI, Georgije, Istorija Vizantije, Prosveta, Beograd, 1969.
46. OSTROGORSKI, Georgije, O vizantijskom feudalizmu, Prosveta, Beograd, 1969.
47. PANTIĆ, Dragan, Opšta pravna istorija, 3. izdanje, „Đuro Salaj“ AD, Beograd, 2003.
48. PAVLOVIĆ, Marko, Pravna istorija sveta, 4. izdanje, Nadežda Pavlović, Kragujevac, 2003.
49. PEINTER, Sidni, (PAINTER, Sidney), Istorija srednjeg veka (284-1500), Clio Beograd i Glas srpski Banja Luka, 1997.
50. PIRENNE, Henri, Povijest Europe, Od seobe naroda do XVI. stoljeća, Marjan tisak, Split, 2005.
51. POPOVIĆ, Dragoljub, Opšta pravna istorija – stvaranje moderne države, Beograd, 1999.
52. RADIĆ, Željko, Nacrt kronologije za pravnu povijest, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2005.
53. SAMARĐIĆ, Đorđo, Opšta istorija države i prava, 1967. (bez oznake izdavača i mjesta izdanja)
54. SOLOVJEV, Aleksandar, Predavanja iz istorije slovenskih prava, Beograd, 1939. (bez oznake izdavača)
55. STANIMIROVIĆ, Vojislav, Hrestomatija za uporednu pravnu tradiciju, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010.
56. STANOJEVIĆ, Obrad, Historija političkih i pravnih institucija, 3. izdanje, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
57. STIPIŠIĆ, Jakov, Pomoćne povijesne znanosti, 2. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
58. SUTU, Žorž-Anri (SOTOU, Georges-Henri), Neizvestan savez, Historija Evropske zajednice, Clio, Beograd, 2001.
59. ŠARKIĆ, Srđan, Istorija države i prava, Pravni fakultet Novi Sad, Novi Sad, 2008.
60. ŠARKIĆ, Srđan, Opšta istorija države i prava, Draganić, Beograd, 1999.
61. ŠARKIĆ, Srđan, Pravne i političke ideje u Istočnom rimskom carstvu, Naučna knjiga, Beograd, 1984.
62. ŠARKIĆ, Srđan i MALENICA, Antun, Pravne teorije i institucije antike, 2. izdanje, Pravni fakultet Novi Sad, Novi Sad, 2004.
63. ŠARKIĆ, Srđan i POPOVIĆ, Dragoljub, Veliki pravni sistemi i kodifikacije, 2. izdanje, Draganić, Beograd, 1996.
64. ŠMALE, Wolfgang (SCHMALE, Wolfgang), Istorija evropske ideje, Clio, Beograd, 2003.
65. TALMUD, izbor i prijevod Veber, Eugen, 2. izdanje, BIGZ, Beograd, 1990.
66. TOJNBI (TOYNBEE), Arnold, Proučavanje istorije, CID Podgorica i Službeni list SRJ Beograd, 2002.
67. VAJS, Albert i KANDIĆ, Ljubica, Opšta istorija države i prava, 13. izdanje, Savremena administracija, Beograd, 1986
68. VILFAN, Sergej, Uvod u pravno zgodovino, Ljubljana, 1987.
69. VJEŽBE IZ POVLJESTI DRŽAVE I PRAVA, (prir. Antun Cvitanić), Pravni fakultet u Splitu, Split, 1972. (skripta)
70. VOTSON (WOTSON), Alan, Pravni transplant, Pristup uporednom pravu, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2000.
71. WITTFOGEL, Karl A., Orijentalna despocija, Globus, Zagreb, 1988.
72. ZAKONICI DREVNE MESOPOTAMIJE, (preveo Marko Višić), Nezavisna izdanja, Beograd, 1985.
73. ŽIVOJINOVIĆ, Dragoljub R., Uspon Evrope 1450-1789, Matica srpska, Novi Sad (bez godine izdanja)